CAPLLETRA 13

REVISTA INTERNACIONAL DE FILOLOGIA

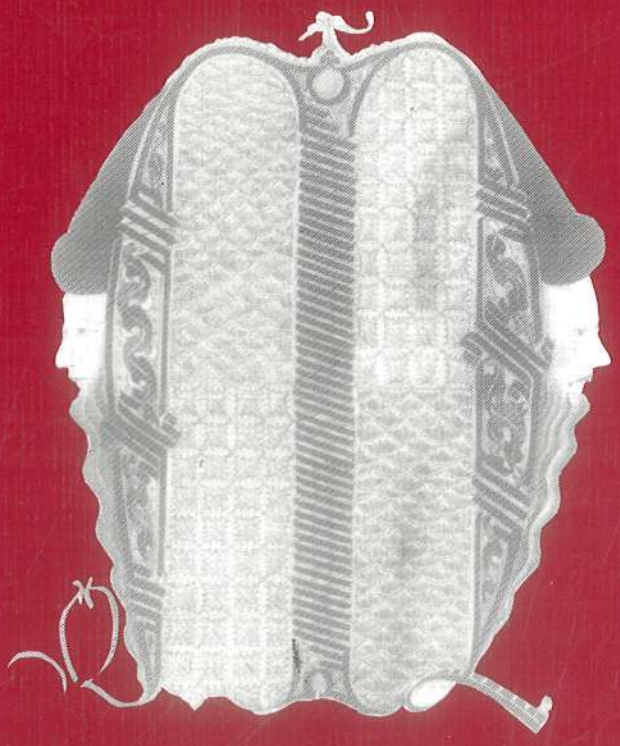

Tardor 1992

Redacció:
Institut Universitari de Filologia Valenciana
Avda. Blasco Ibáñez, 28
46010 València
Telèfon 96) 386 42 55
Edita i publica:
Publicacions de l'Abadia de Montserrat
Institut de Filologia Valenciana
Subscripcions i correspondència:
Ausiàs Marc, 92-98 - 08013 Barcelona
Disseny:
Manuel Granell
Joan Josep Tornero

I.S.S.N.:
0214 - 8188
Dipòsit legal:
B - 25.992 - 1990
Fotocomposició:
Servei de Publicacions
Universitat de València
Imprès per:
Novagràfik, S.A. - Barcelona
(juny 1994)

La publicació d'aquest volum ha estat possible gràcies a la col·laboració del Departament de Filologia Catalana de la Universitat de València i a un ajut a revistes d'investigació de la Universitat de València

Volum monogràfic sobre
Literatura Medieval

coordinat per
Albert G. Hauf

Tardor, 1992

Director:
Antoni Ferrando

Consell de Redacció:
Consell de l'Institut Universitari de Filologia Valenciana

Comitè Científic:
E. Casanova, A. Ferrando, A. G. Hauf, M. Pérez Saldanya,
V. Salvador, V. Simbor

Consell Assessor:

Antoni Badia i Margarit
Jordi Castellanos
Germà Colon
Joan Fuster
Joseph Gulsoy
Joan Solà
Giuseppe Sansone
Arthur Terry
Joan Veny
Curt Wittlin
M. Claire Zimmermann

NORMES D'EDICIÓ DE LA REVISTA *CAPLLETRA*

Els articles originals, els exemplars de recensió, les comandes de subscripció i la correspondència en general s'han de trametre a la redacció de la revista (Institut Universitari de Filologia Valenciana, Av. Blasco Ibáñez, 28, 46010, València).

Els articles originals s'enviaran mecanoscrits a dos espais, preferentment en format DINA4. Si és possible, a més de la versió mecanoscrita s'inclourà el text informatitzat, preferiblement en els formats d'ordinadors Macintosh o en WordPerfect 5.0.

Els articles es presentaran preferentment en català i els autors n'inclouran un resum de 8/10 ratlles en català o anglés.

Les notes crítiques apareixeran a peu de pàgina i es reservaran a explicacions o aclariments complementaris. Les referències bibliogràfiques s'inclouran dins del cos de l'article i seguiran el sistema AUTOR-ANY-PÀGINA. L'any i les pàgines de la citació o referència apareixeran sempre entre parèntesis, separats per dos punts. Només quan la referència abaste tota una obra s'hi ometrà explicitar les pàgines a què es remet. Entre l'últim cognom de l'autor citat i l'any de publicació del llibre o article a què es fa referència no s'intercalarà cap signe :

... com ja s'ha observat (Sanchis Guarner 1980: 144)
... com observa Sanchis Guarner (1980: 144)
... "Dels documents del Principat desaparegué plenament l'article *es* ja en el segle XIV" (Sanchis Guarner 1980: 144)
... Aquesta era la idea recurrent del llibre (Sanchis Guarner 1980)

Totes les referències que apareixen en el text es repetiran al final del treball dins d'un apèndix de REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES. Hi aniran ordenades alfabèticament i s'ajustaran a les convencions de la bibliografia científica internacional :

- articles (títol entre cometes i nom de la revista en cursiva, numeració completa, lloc i any d'edició, pàgines):
  PICALLO, C. (1990) "Elements anafòrics i localitat", *Caplletra* 8, València, IUFV, pp. 41-53.
- llibres (títol en cursiva, lloc d'edició i casa editorial):
  SANCHIS GUARNER, M. (1980) *Aproximació a la història de la llengua catalana,* Barcelona, Salvat.
- capítol o parts de llibres col·lectius o miscel·lanis (autor, títol, dins, primer autor, nom de l'editor o editors de l'aplec, ed. o eds., títol del recull, any, pàgines):
  ANDERLE, A. (1991) "La crisi dels col·lectivismes" dins San Martín, A. ed., *Públic / Privat: un debat obert,* València, Universitat de València/Ajuntament de Gandia.

Els noms dels autors hi figuraran en versaletes, primer el cognom o cognoms; separat per una coma, el nom de fonts abreviat amb la lletra inicial.

Les contribucions acceptades i compostes es retornaran als autors per a la correcció de proves d'impremta. Les esmenes s'efectuaran seguint els signes convencionals del codi habitual de correctors.

«ENFRE LA VINYA E·L FENOLLAR»? LA COMPOSICIÓ DEL «LLIBRE D'AMIC E AMAT» I L'EXPERIÈNCIA MÍSTICA DE RAMON LLULL. Albert Soler 13

DE LA *FOREST GASTA* AL *LIGNUM CRUCIS*. EDICIÓ D'UN POEMA ANÒNIM DEL SEGLE XIV. Josep Pujol 23

EL COS, EL SEXE I LA DONA EN EL *RECULL D'EXIMPLIS*. J. A. Ysern i Lagarda 31

LA TERMINOLOGIA DE L'ARMAMENT A LA VERSIÓ CATALANA DEL SEGLE XIV DE L'*EPITOMA REI MILITARIS* DE FLAVI VEGECI RENAT. A. I. Alomar i Canyelles ... 53

EL JO LITERARI I LES NOVES RIMADES DE PERE MARCH. Lluís Cabré 71

ROMEU LLULL I LA POESIA DE CERTAMEN: ELS *VINT TRIOMFS*. Jaume Turró 85

QUIN MAL ÉS LO BESAR? (LITERATURA I MORAL AL VOLTANT DE LA QUARTA LÍNIA DE L'AMOR). Xavier Renedo Puig 99

NOTES SOBRE LA DIFUSIÓ DE LES OBRES DE NICOLAU TREVET A CATALUNYA: LA TRADUCCIÓ DE LES *TRAGÈDIES* DE SÈNECA I ELS COMENTARIS DE TREVET. Tomàs Martínez 117

ELS *RUDIMENTA GRAMMATICES* DE NICCOLÒ PEROTI, INSPIRADORS DEL *LIBER ELEGANTIARUM* DE JOAN ESTEVE. Lluís B. Polanco Roig 135

EL MANUSCRIT II-3096 (OLIM 2. LI.1) DE LA BIBLIOTECA DEL PALACIO REAL. F. M. Gimeno Blay 175

INTRODUCCIÓ

Feia temps que la nostra revista tenia un compte pendent amb la nostra literatura medieval. Quan hom va encomanar-me la tasca de tractar de cobrir d'alguna manera un buit massa evident, vaig pensar que aquesta era una excel·lent avinentesa per obrir de bat en bat les pàgines de *Caplletra* a una nova generació de medievalistes de totes les terres de parla catalana, els treballs doctorals dels quals he tingut l'oportunitat de conèixer i d'admirar al llarg dels darrers anys. Aquests joves, que per a mi ja constitueixen la generació *Caplletra*, són ara mateix molt més que una promesa: representen la continuïtat dins una relativa normalitat –que ens va ser negada a la generació precedent– i la pervivència de tot allò millor que ens van llegar els grans mestres de la medievalística catalana: Milà i Fontanals, els Rubió, Pere Bohigas, Martí de Riquer, Josep Romeu i Sanchis Guarner, als quals volem retre ací un sincer homenatge d'agraïment, per haver ja *ab incunabilis* establert amb el tenaç exemple del seu magisteri i de la seva vasta obra, unes fites difícilment superables.

I tanmateix les edicions i estudis recentment publicats o a punt de sortir, donen prova que la bona llavor sembrada en moments no gens fàcils comença ja a fruitar ben esponerosament. Aquest volum, que estic segur que dins alguns anys tindrà valor de testimoni (i –no ho dubteu– de raresa bibliogràfica) es proposa de fer arribar als nostres subscriptors i lectors una petita mostra d'allò que ara mateix s'està fent en l'àmbit de la història de la literatura catalana medieval al Principat, València i les Illes, i s'anticipa així en certa manera a molts plats exquisits que ara mateix ens està cuinant amb l'acostumada cura i diligència el col·lega i amic Dr. Amadeu Soberanas.

Així, l'advertència d'Albert Soler sobre els prejudicis que solen acompanyar la lectura de certes obres de Ramon Llull pren fonament en un sòlid coneixement de l'obra del Beat, adquirit en l'estudi i preparació d'excel·lents edicions crítiques recents del *Llibre de l'Orde de Cavalleria* i del *Llibre d'Amic e Amat.* Aviat seran al carrer –si ja no hi són– la pulcra edició crítica de l'obra de Jacme March, i la de Romeu Llull enllestides per Josep Pujol i per Jaume Turró, respectivament, des d'un remarcable domini, no solament dels registres lírics, sinó també de la literatura religiosa medieval. Vet ací una constant que em plau d'assenyalar igualment en els treballs d'Ysern, Cabré, Turró i Renedo, que proven fins a quin punt el sòlid control d'aquesta temàtica generalment tan ignorada, és essencial per a la comprensió dels textos medievals, i ajuda no ja a llegir la poesia religiosa de certàmens, sinó obres tan variades com la dels March, o el mateix *Tirant.*

Ysern, ara mateix lector *in partibus*, torna a reclamar la nostra atenció sobre un dels nostres textos més medievals i més oblidats, del qual té enllestida una nova edició crítica. Lluís Cabré, al qual devem també una edició crítica, difícilment superable, de l'obra completa de Pere March, i X. Renedo, eiximenista ja consagrat, que treballa en l'edició gironina del *Terç* i té en premsa una edició crítica modèlica del *Tractat de Luxúria* del menoret gironí, proven en el seus respectius estudis que aquesta nova generació sap afinar la sensibilitat i és oberta a matisacions que no desdiuen de la millor tradició crítica anglo-saxona, tradició que coneix de primera mà. Mai no oblidaré la fugaç i plaent visió instantània del grupet instal·lat en l'impressionant *sancta sanctorum* de la Sala Nord de la *British Library* provocant amb la seva estranya xerrameca les ires dels estudiosos britànics i d'arreu del món!

Tomàs Martínez té també en premsa una edició crítica de les *Tragèdies* de Sèneca, que formava part de la seva fonamental tesi doctoral sobre el tema. Era, evidentment, la persona millor preparada per a revisar o corroborar, amb deteniment i coneixement de causa, les velles tesis de Rubió sobre la debatuda qüestió d'un diferent model de versió catalana del conegut autor llatí.

Alomar, representant de les Illes en el present volum, va llegir no fa gaire una important tesi doctoral sobre el lèxic de l'armament, fruit d'un treball de recerca peonera a l'Arxiu del Regne de Mallorca, i és ara mateix un expert en el tema.

Oferim també un tast de l'esperada tesi de Lluís B. Polanco Roig, entorn del *Liber*

elegantiarum de Joan Esteve. Concretament, la directíssima relació que aquesta obra guarda amb els *Rudimenta grammatices,* de N. Perotti.

Excepcionalment, i per a confirmar la regla, hem demanat de manera expressa al flamant nou catedràtic de Paleografia de la Universitat de València, Dr. Francesc Gimeno, un treball que complementa amb dades ben específiques, la valuosa aportació del Prof. Martínez. Coneixent, com conec, el seu tarannà jovenívol i generós, estic convençut que ell també se sentirà honorat de trobar-se en tan bona companyia.

A tots ells, i també als qui volien però no han pogut col·laborar en aquest número de *Caplletra,* moltíssimes gràcies!

ALBERT G. HAUF I VALLS
Universitat de Valencia, abril del 1994

ALBERT SOLER

«ENFRE LA VINYA E·L FENOLLAR»? LA COMPOSICIÓ DEL «LLIBRE D'AMIC E AMAT» I L'EXPERIÈNCIA MÍSTICA DE RAMON LLULL*

Una de les assercions més indiscutides dels estudis lul·lians de tots els temps fa del «Llibre d'amic e Amat» una transcripció directa i immediata d'una experiència mística del beat Ramon. Segons això, l'opuscle, considerat un dels cims de la mística cristiana medieval i la perla de la producció lul·liana, ha de ser per força una plasmació de la pràctica profunda i personal de Llull mateix.[1]

És cert que aquesta obreta té una perfecció d'estil, una solidesa i una densitat de contingut de difícil comparació. Però, parlant amb rigor, això no comporta que Llull anés fent, literalment, el que al preàmbul de l'obra ens diu que feia el personatge que ell havia creat:

> «Blaquerna estava en oració e considerava la manera segons la qual contemplava Déu e ses virtuts; e con havia finida sa oració scrivia ço en que havia contemplat Déu. E açó fahia tots jorns [...]»[2]

L'*Arbre de filosofia d'amor* prova que per escriure el «Llibre d'amic e Amat» a Llull no li era estrictament necessari ni tan sols un període de gran concentració. Aquesta obra, com se sap, va ser escrita (si més no, acabada) el 1298, durant la segona estada de Llull a París (1297-9). Sabem que a la capital francesa el beat hi va dur una activitat considerable: va ensenyar a la Universitat i hi va escriure almenys tretze obres.

(*) Aquest treball s'inscriu en el projecte d'investigació PB91-0662 de la DGICYT (Ministerio de Educación y Ciencia), que es duu a terme al Departament de Filologia Catalana de la Universitat de Barcelona.

(1) El primer dels crítics moderns a formular aquesta concepció és M. Obrador (1904). L'han abonat força estudiosos, independentment de la data de composició que atribueixen a l'opuscle: Galmés (1935: 25-6), A. Llinarès (1968: 74), J. Tusquets (1977: 123), S. Garcías Palou (1977: 191), L. Badia (1985: 59). F. Domínguez (1986: 122) ens n'ofereix un bon resum: «La perfecció de l'estil, la solidesa i densitat del contingut, l'entramat d'idees i de conceptes i, en definitiva, l'estructura mateixa d'aquest llibre tan difícil (molt lluny

Doncs bé, l'*Arbre de filosofia d'amor* conté desenes de passatges on apareix el tema de l'*amic* i l'*Amat*, del tot comparables als versicles de l'opuscle que ens ocupa.[3] Per què no s'ha pensat que aquesta obra és producte directe d'una experiència mística? Em sembla que no m'equivoco gaire si dic que perquè és més conceptual i sembla una obra menys espontània que el primer.

El «Llibre d'amic e Amat» no té per què ser la traducció directa i immediata d'una experiència mística concreta. No es tracta de negar que Llull fos un místic. Pel que llegim a les seves obres, Llull té una tendència acusada a viure la seva fe com una experiència molt intensa d'unió amb la divinitat, i això fins i tot enmig de les seves lluites i dels moments de dubte i gairebé de desesperació (no em sembla sensat de limitar les vivències amoroses del beat a un període determinat de la seva biografia, a l'inici posem per cas). Per tant, Llull podia remetre's a la seva pròpia experiència mística en compondre el llibret que ens ocupa, però no necessàriament l'havia d'escriure com a resultat immediat d'aquesta vivència.

Ha influït en la concepció que contradic una tendència, molt antiga, a llegir el *Llibre d'Evast e Blaquerna* com una obra en què el beat s'autoretrata d'una forma real o ideal. Així, el capítol 98 d'aquesta novel·la, «De la vida en la qual estava Blaquerna en son ermitatge», previ a l'opuscle, s'ha pres com la descripció precisa del moment en què va ser escrit aquest: es localitza la narració a Miramar[4] i es posa en relació, conscientment o inconscient, amb aquells celebradíssims versos del *Cant de Ramon:*

> «Lo monestir de Miramar
> fiu a frares Menors donar
> per sarraïns a preïcar.
> *Enfre la vinya e·l fenollar*
> *amor me pres, fé'm Déus amar*
> *e·nfre sospirs e plors estar.*»[5]

El pas següent, inevitable, és la datació de l'obreta pels volts de 1276, a Miramar, just després de la fundació del monestir i molt abans de la redacció del *Blaquerna.*[6] S'esdevé, però, que tot el que sabem de les vivències místiques de Llull a Miramar és el que ens diuen aquestes tres frases versificades.[7]

La concepció que acabo d'esbossar és, doncs, del tot hipotètica: no podem assegurar que el «Llibre d'amic e Amat» vagi ser compost com a resultat d'una determinada experiència mística del seu autor. D'altra banda, és un clixé no gens innocu: determina radicalment qualsevol lectura que vulguem fer de l'opuscle perquè és *sempre* present entre les dades assumides amb què llegim el text. Es tracta, per tant, d'un veritable prejudici.

El present treball pretén d'analitzar aquest tòpic, de manera que el lector de l'opuscle en quedi advertit i sàpiga fins a quin punt ha de projectar-lo en la seva lectura.

d'ésser una lectura amena lul·liana) indiquen necessàriament que aquest llibre fou escrit en un període de calma, pau interna i profunda concentració.» Sobretot és una idea llargament estesa en tota mena de textos de difusió (traduccions, biografies, pròlegs, enciclopèdies...).

(2) Llull 1935-54: III.11.

(3) Ja ha fet notar Lola Badia: «[...] caldria analitzar a fons l'ús del versicle místic per part de Llull en obres seves posteriors al *Llibre d'amic e Amat;* em sembla que fent números rodons, només a l'*Art amativa* (1290), a les *Flors d'amors e flors d'entel·ligència* (1294) i a l'*Arbre de filosofia d'amor* (1298) he comptat prop d'un miler de breus sentències de tema místic que necessiten exposició. Els aforismes d'aquestes sèries semblen intercanviables amb els del *Llibre d'amic e Amat* i se'ns presenten en agrupacions temàtiques.» (1991: 19)

(4) Llull, al capítol 98 del *Blaquerna*, fa referència a l'altar de la Santíssima Trinitat que hi havia a l'ermita on vivia el protagonista. A Miramar, sembla que de temps molt antic, hi havia una capella dedicada a la Trinitat (amb un retaule gòtic). Aquesta coincidència (casual?) ha contribuït a la identificació. Veg. Galmés a Llull 1927: 7-8; Caimari 1954: 70; Garcías Palou 1977: 169.

(5) Llull 1958: 73. El subratllat és meu.

(6) En general s'ha sostingut que el «Llibre d'amic e Amat» va ser escrit abans que el *Blaquerna* (com a resultat d'una experiència mística arravatada) i posteriorment afegit a la novel·la. Alguns, pocs, autors han postulat la simultaneïtat de redacció de les dues obres, o bé la composició de l'opuscle com a part de la novel·la.

(7) J. Rubió ja havia previn-

1. LA IDENTIFICACIÓ ENTRE RAMON LLULL I BLAQUERNA

Aquesta identificació és al darrere del lloc comú que ens ocupa: si Blaquerna és un *alter ego* de Ramon Llull, aleshores tot el capítol de la novel·la dedicat a la vida contemplativa i mística del personatge és autobiogràfic. D'aquesta confusió no n'he trobat cap rastre manifest anterior al sis-cents, però la recerca encara no es pot donar per tancada.[8] El primer testimoni que detecto és força espectacular, ja al final del segle XVII. Sor Anna Maria del Santíssim Sagrament, a l'inici de la seva *Exposició de los Càntics* del «Llibre d'amic e Amat», fa una revelació sorprenent:

> «[...] Ramon, com tenia de fer una obra tant gran com és el *llibre de Amic i de Amat*, se volia abscondir, (açò és, volia abscondir el seu nom) i per això estava molt de temps a los santíssims peus de lo Amat suplicant-li, que li digués, quin medi podia pendre per abscondir-se. I com les súppliques fetes humilment *estant en oratio* a los divinos peus de Cristo crucificat, són medi efficaç per alcansar lo que demanam, li digué, que prengués aquest nom *Blanquerna*. [...] I me digué mon Amat, que ell era, qui li havia elegit el nom *Blanquerna*, de què restí molt ammirada, i lo Amat me digué: –No temes, publica-ho, que és així; que Ramon prengué aquest nom perquè jo li hi elegí.»[9]

¿Com podríem dubtar de la identificació entre el beat i el seu personatge si aquest detall ha estat comunicat per aquell mateix que en fou l'inspirador? Gairebé contemporàniament, el P. Jaume Custurer (1657-1715) a les cèlebres *Disertaciones* (1700), fa una operació semblant; diu referint-se als versicles del llibret:

> «[...] Y aunque en el principio de ellos en las traducciones latina, y francesa se dize: que el Amigo significa à qualquier fiel christiano, con todo se ve, que Raymundo hablava de si mesmo, baxo de esse nombre; porque en el cap. 106 del libro intitulado Blanquerna, que es de donde se han sacado, en la introduccion de essos Canticos, se dize: que en ellos escriviò Raymundo lo que avia contemplado en la oracion, y tambien porque en el n. 146 que es 144 del libro de Blanquerna dize: *Nuncius erat Amicus ad Principes Christianorum et ad infideles* [...] en que es manifiesto, que en essos Canticos el Amigo significava à Raymundo.»[10]

El P. Antoni R. Pasqual (1708-1791), a la seva *Vida del Beato Raymundo Lulio*, de data indeterminada, ja tracta la qüestió amb un cert rigor; d'una banda declara que «por inspiración divina tomó para sí Raymundo»[11] el nom de Blaquerna, segons havia assenyalat sor Anna Maria; però de l'altra adverteix:

> «Supuesto todo esto, es claro que los dichos y hechos en los referidos estados, que no corresponden al estado de Raymundo, son puramente doctrinales,

gut «El vers meravellós, cas que no es repeteix, del *Cant de Ramon* «entre la vinya e·l fenollar – amor me pres», tal vegada l'hem carregat d'una força intencional moderna, que no era al cor de l'autor, la paleta del qual no és mai tan precisament realista. No tindrien la vinya i el fonoll una valor simbòlica per al poeta?» (1957: 285-6).

(8) Aquests són els textos que he revisat: el comentari *Exposició d'amic e Amat* de 1492 (conservat en un manuscrit contemporani que avui es troba en una col·lecció particular de Barcelona) i la còpia-adaptació que en va fer fra Joan Guàrdia el 1646 (Biblioteca Municipal de Palma, ms. 44). Les epístoles proemials i els preàmbuls de les edicions cinccentistes de la versió llatina de l'opuscle: la de J. Lefèvre d'Étaples (París 1505), la d'Alcalá de Henares (1517), i la de Joan Bonllavi de tot el *Blaquerna* (València 1521). Les biografies del beat fetes per Charles de Bouvelles i Nicolau de Pacs també al segle XVI (Victor 1976). Els proemis de J. Lefèvre a les seves edicions lullianes insisteixen a presentar Llull com un ermità, com un místic (Rice 1971 i 1972), i la vida de Ch. de Bouvelles consagra el beat com a «pius eremita», però ni un ni l'altre no identifiquen mai Blaquerna amb el seu creador. En Joan Bonllavi només trobem la següent comparació: «[...] y glories Barcelona de on ell te lo seu antich y noble linatge y specialment aquex regne on ell fou nat y criat com altre Blanquerna de qui en est libre scriu la vida [...]» (foli iii de l'epístola proemial).

(9) Anna M. del Santíssim Sagrament 1988: 134-5.

(10) Custurer 1700: 483, n. 43.

(11) Pasqual 1890-1: 265.

> y no históricos de Raymundo, *y solo lo es el de la vida eremítica, como después verémos;* pero, como en la representacion del señorío apostólico y corte romana, entran en la representación otros personajes, y muchas veces se nombra à sí mismo con el nombre de *Raymundo loco,* y otras se disfraza con el de un *lego,* de un *juglar* ó de un *arábigo,* esto es, perito en la lengua arábiga: todos estos pasos, concernientes à los fines que llevaba Raymundo, prudentemente se deben reputar pasos históricos propios como algunos otros [...]».[12]

Sembla, doncs, que la confusió entre Llull i Blaquerna s'opera sobretot a partir del que s'explica al «Llibre d'amic e Amat». La idea qualla i s'estén amb facilitat al romanticisme, procliu a aquest tipus d'exercicis de recerca de l'escriptor en l'obra; vegem, per exemple, com M. Menéndez y Pelayo formula la idea al pròleg de l'edició castellana de 1881:

> «¡Qué vida la de Raimundo en Miramar y en Randa! Leyéndola tal como él la describe en su *Blanquerna,* se cree uno trasportado á la Tebaida, y parece que tenemos á la vista la venerable figura de algún padre del yermo.»[13]

Els estudis lul·lians moderns han recollit la identificació d'una manera més matisada, però sense qüestionar-la.[14]

Tanmateix, crida l'atenció que Llull, en diverses obres (referint-se a ell mateix) i mitjançant la seva vida (missions en terra d'infidels), posa un èmfasi preeminent, gairebé obsessiu, en el desig de martiri. El de Llull sembla un cas d'opció per un model de santedat centrat en l'acció i en la donació de la pròpia sang, sostingut al llarg d'una vida llarga i atzarosa.[15] Si l'ideal vital lul·lià és el martiri (més que no pas la renúncia al segle per la vida eremítica que ho podria ser només teòricament), l'itinerari de Blaquerna correspondria a un esquema de santedat preestablert i que Llull hauria adoptat per a la narració; un motiu que, a més, hauria corregit d'acord amb les seves concepcions més dinàmiques de la santedat: Blaquerna no ateny la vida eremítica fins haver reformat la cristiandat sencera![16] Si més no per prudència, hauríem d'abandonar la via d'interpretació que fa del *Blaquerna* i del «Llibre d'amic e Amat» unes sublimacions d'ideals frustrats.

2. EL «LLIBRE D'AMIC E AMAT» EN L'ECONOMIA NARRATIVA DEL *BLAQUERNA*

En el lloc comú que fa del «Llibre d'amic e Amat» una expressió d'una vivència mística concreta, anterior a la redacció del *Blaquerna,* sospito que s'hi barreja una certa incomprensió del paper que l'opuscle fa en l'economia narrativa de la novel·la. En els estudis sobre el *Blaquerna* és habitual fer referència a la diversitat formal que

(12) Pasqual 1890-1: 267. El primer subratllat és meu. D'una manera semblant s'explica a les *Vindiciae,* Pasqual 1778: I.129 i 143 i següents.

(13) Llull 1881-2: xx.

(14) Una variant d'aquesta lectura biografista del *Blaquerna,* més moderna, interpreta que en la novel·la Llull hi projecta la seua frustració de no poder ser un contemplatiu; el «Llibre d'amic e amat» seria així la sublimació d'un desviament en la seua vocació inicial. Veg. Domínguez 1986: 123, i Bonner-Badia 1988: 133.

(15) Potser la vida de Llull permetria postular un primer moment en què Llull pensava en la contemplació com a ideal, i un segon període més llarg en què el beat es decanta pel martiri (veg. així Domínguez (1986: 123). En tot cas, cal un estudi ampli del debat lul·lià entre acció i contemplació: les seves declaracions en obres com ara el *Llibre contra Anticrist* (Perarnau 1990) o la *Doctrina pueril* (Llull 1972: 209-210), contemporània del *Blaquerna,* o el *Llibre de meravelles* (Llull 1931-4: III. 99-104) en suggereixen l'interès; i també una recerca de la presència de models-esquemes de santedat en les seves narracions, en la línia dels treballs recents de Lola Badia 1990, M.D. Johnston 1990 o R. González-Casanova 1990. El primer debat, que hauríem de situar en el seu context, sempre acaba destacant l'excel·lència de la vida contemplativa (o acaba amb una solució bastant salomònica, com al *Fèlix*); veg. una aproximació al tema per part d'A. Oliver (1976: 116-9), que ja recull bibliografia anterior. Crec que hauríem de distingir aquest debat d'aquell que es pot donar entorn dels models de santedat martiri/eremitisme i que potser és menys tòpic.

(16) Lola Badia (1990: 97-

presenta l'obreta respecte a la resta del llibre. La diferència d'entitat de les dues obres determina, segons la majoria dels crítics, dos moments també diversos de redacció.[17] Em sembla que, en realitat, els estudiosos troben la diferència, més que no pas en l'ús concret de versicles, en el fet que Llull faci servir una forma poètica i metafòrica per explicar una vivència mística en comptes d'una forma narrativa, com correspondria en el marc d'una novel·la. Així, doncs, el «Llibre d'amic e Amat» hauria estat afegit al *Blaquerna* posteriorment a la seva redacció, al mateix temps que potser ho va ser l'«Art de contemplació».[18]

Però l'opuscle que ens ocupa no és un apèndix, ni és un afegit afortunat que arrodoneix l'obra; és una solució genial a un greu problema narratiu: ¿com explicar al lector, en una novel·la, l'experiència mística del protagonista *de manera que resulti versemblant?* Una experiència que, per ultrada, és inefable?

Un cop Blaquerna ha renunciat al papat i ha aconseguit, per fi, ser ermità, la narració adopta un caràcter molt sumari. Se'ns explica una vegada el que de fet són accions repetides moltes vegades: la vida que duu el protagonista a l'ermita al llarg d'un temps indeterminat que es condensa en el capítol 98:

> «Blaquerna se levava a la miga nit, e obria les finestres de la cel·la per ço que veés lo cel e les stel·les, e començava sa oració com pus devotament pudia, per tal que tota sa ànima fos ab Déu e que sos hulls fossen en làgremes e en plors. Con Blaquerna avia contemplat he plorat longament tro a les matines, entrava en l'esgleya e sonava les matines, e·l diaque venia qui li ajudava a dir les matines. Aprés l'alba cantava la missa. [...] e Blaquerna exia de la sgleya e recreava sa ànima del treball que havia sostengut sa persona, e guardava los munts e·ls plans per tal que alcuna recreació hagués.
> Aprés que havia menjat, retornava-se'n tot sol a l'esgleya [...] Aprés durmia per tal que mills ne pugués sostenir lo treball [...] Aprés lo sol post, Blanquerna se puyava en lo terrat qui era sobre la cel·la [...]»[19]

Aquesta vida només és alterada per un canvi de lloc d'habitació, per la visita d'un altre ermità que li demana que escrigui un llibre (serà el «Llibre d'amic e Amat») i per la visita d'un joglar. Fora d'aquests tres esdeveniments hem de suposar que la vida de Blaquerna és sempre la mateixa, la que ens descriuen els passatges abans citats.

La novel·la podria acabar amb aquest capítol, però aleshores la informació que s'oferiria de la vida de Blaquerna com a ermità seria molt superficial, externa i, en el fons, pobra; fins i tot podríem pensar que el seu desig de ser eremita, mantingut durant tota la vida, és injustificat, i podríem confondre la seva experiència amb una mena d'*aurea mediocritas*. El «Llibre d'amic e Amat» omple perfectament el buit informatiu d'aquesta part de l'obra: ens informa sobre la vida interior de l'ermità. L'autor fa que el protagonista se separi de la pròpia vivència i expliqui les experiències amoroses d'un «amic» i del seu «Amat»; de manera que actua com a narrador extern que no

119) ha assajat una descripció dels models de santedat cristians (renúncia al món/martiri) i les repercussions literàries que han tingut. El primer esquema comporta motius com les dimissions de càrrecs públics, el distanciament de la societat, el rebuig de l'esposa o promesa, o el plany dels pares per la partida del jove, que «formen part del repertori clàssic de les vides dels pares del desert i d'altres sants arcaics» (Badia 1992: 111), i que identifiquem fàcilment al *Blaquerna*.

(17) M. Obrador ho veia així: «Es probable també que aqueixa mística salmodía del *Amich e Amat* formás primitivament un llibret apart, que després l'autor encabí dins el *Blanquerna*, ab l'*Art de Contemplació* que li serveix com a de complement y derrería. Axí ho fan creure, per una part, el singular estil y la manera ab que está escrit el llibre, y per altra, la seua forma versicolada, a modo de salm [...]» (1904: 13-4).

(18) E. Allison Peers ho expressa d'una forma precisa i exposa, a més, com Llull podria haver dut a terme la incorporació del «Llibre d'amic e Amat» a la novel·la: «[...] en escriure el capítol 98 del *Blanquerna* –és a dir, el tercer de darrer–, Ramon fa la descripció vívida i detallada d'un recés de contemplació idealitzat, basada probablement en les seves experiències a Miramar i a Randa. Per una associació d'idees natural, els seus pensaments es giren vers el llibret que ell mateix va escriure en aquest recés, segurament per al seu ús personal. Llavors l'inclou amb el senzill artifici de presentar-lo com a obra de Blanquerna, i en fa el capítol 99. Però mentrestant ha escrit un altre opuscle –l'*Art de contemplació*– que probablement pensava usar de manera semblant, i l'afegeix ara com a capítol final. I després,

participa de la narració, encara que el lector sap perfectament que la història de l'amic i de l'Amat és la història interior de Blaquerna. Si Llull hagués fet una altra cosa, el resultat hauria estat una pura reflexió: el que és, de fet, l'«Art de contemplació».

Cal adonar-se aleshores de la genialitat que conté la solució lul·liana al problema: el «Llibre d'amic e Amat» no només *informa* el lector sinó que *transmet* l'experiència mística amb tots els seus valors emocionals, racionals, intuïtius, sensorials, etc., en tota la seva complexitat. Naturalment, donat que l'experiència mística és inefable per definició, això només es pot fer de manera aproximada; però és possible, tanmateix: ho és mitjançant la metàfora. Efectivament, la metàfora permet al discurs literari la reconstrucció d'una experiència humana amb una densitat i una complexitat aproximades a les que es donen en la realitat; fa possible que el lector percebi aquesta experiència amb una densitat de valors similar a la que té qualsevol experiència vital. No cal insistir gaire en què aquest joc de denotacions, connotacions i substitucions propi del discurs metafòric és substancial en el «Llibre d'amic e Amat». Llull mateix declara a l'inici de la sèrie de versicles «Comènçan les matàforas morals».[20]

3. UNA TRADICIÓ MANUSCRITA DEPENDENT

El «Llibre d'amic e Amat» no va existir mai ni es va difondre mai com una obra independent del *Blaquerna:* vet aquí el que es dedueix de l'anàlisi de la tradició manuscrita que ens ha transmès l'opuscle. Tenim, doncs, un altre motiu per prendre *cum grano salis* tota interpretació que converteixi aquesta obreta en una altra cosa que un capítol d'una novel·la.

Hem conservat setze manuscrits medievals en quatre llengües (occità, francès, català i llatí) que transmeten el «Llibre d'amic e Amat»; en cap d'aquests testimonis, alguns dels quals el mateix Llull va tenir a les mans, l'opuscle apareix deslligat de la novel·la.[22] En tots, el preàmbul que encapçala el «Llibre d'amic e Amat» parla de com Blaquerna feia el seu llibre.[23]

Només la versió llatina del «Llibre d'amic e Amat» ha tingut una certa autonomia respecte a la novel·la; però en aquest cas, tots els manuscrits complets comencen amb el capítol 99 del *Blaquerna,* en què un ermità que ja havia aparegut al capítol 97 (quan Blaquerna encara era papa) visita el protagonista.[24] Tant el capítol 99 com el mateix preàmbul del llibre pressuposen una certa familiaritat del lector amb el personatge i la seva història.[25] Donada, doncs, aquesta circumstància, hem de ser precisos i admetre que hi ha una diferència entre que la versió llatina s'hagi difós per separat de la novel·la (bo i contenint-ne un capítol) i que l'opuscle no tingui res a veure amb el *Blaquerna.*

A favor de la independència del «Llibre d'amic e Amat» respecte a la novel·la ha estat repetidament assenyalada la presència d'ambdues obres per separat en el més antic dels catàlegs d'obres lul·lianes: el que conté l'*Electorium* de Tomàs le Myésier,

essent necessari una mena d'epíleg *per a la negligida i quasi oblidada narració,* fa un altre afegit. Escriu l'actual capítol 100, i els dos opuscles es combinen dins un enorme capítol 99.» (1966: 73-4; el subratllat és meu). Es dóna la circumstància que el «Llibre de les bèsties», que tradicionalment s'ha considerat que va ser afegit al *Llibre de meravelles,* ha estat citat moltes vegades com a cas paral·lel i, fins com a prova d'aquesta hipòtesi; veg. Obrador 1904: 14, n.1; Tusquets 1977: 123; contradiu aquesta tendència Dagenais 1982.

(19) Llull 1935-54: II.258-261.

(20) Amb aquesta frase Llull podria indicar amb què construeix els «exemplis abreuyats» de què parla al capítol anterior a l'opuscle, i quina finalitat tenen: utilitza un procediment metafòric i pretén d'incidir en els costums. Però cal ser prudent en la interpretació perquè per al beat «exempli» i «metàfora» poden ser sinònims (veg. Rubió 1957: 290). Crec que «moral», en Llull, té el sentit corrent de «concernent als costums, bons o dolents», tal com indica Miquel Colom 1982-5: III. 372.

(21) Aquest preàmbul apareix sempre després de la rúbrica que indica l'inici de l'opuscle i, per tant, en forma part. Per a tots els problemes textuals que planteja l'opuscle remeto a l'edició crítica que tinc en premsa per a la col·lecció «Els Nostres Clàssics» de l'Editorial Barcino.

(22) L'únic testimoni incomplet és el ms. 516 de la Bibliothèque de l'Arsenal, de París, que no té ni els folis inicials ni els finals.

(23) El capítol 99 dóna per fet que el lector sap qui és l'ermità de què es parla, que el protagonista havia estat papa i que coneixia

llista que data de 1311;[26] tenim la pràctica certesa que es tracta d'un inventari del fons d'obres que existia a la Cartoixa de Vauvert, a París.[27] Les referències que ens interessen ara són: «15. Liber Brachernae» i «20. Liber amici et amati».[28] Llull va obsequiar la Cartoixa amb un exemplar francès del *Blaquerna* (l'actual manuscrit fr.Phill.1911 de la Staatsbibliothek de Berlín, que conté una dedicatòria de donació); segurament aquest còdex és el que figura en quinzè lloc de la llista. La menció del «Llibre d'amic e Amat» en el lloc vintè és segur que fa referència a un exemplar de la versió llatina de l'opuscle; a París s'ha conservat un exemplar trescentista del *Liber amici et Amati* (el manuscrit 516 de la Bibliothèque de l'Arsenal), que ofereix un text molt acurat,[29] i que podria ser un descendent d'aquell que esmenta el catàleg. No se'ns hauria de fer gens estrany que la novel·la i l'opuscle apareguin per separat: aquest fet no és especialment significatiu.[30]

El prejudici que fa del «Llibre d'amic e Amat» una transcripció de l'experiència mística de Ramon Llull parteix, com hem vist, de la tendència a considerar el *Blaquerna* com un relat autobiogràfic conscient o inconscient; es fonamenta, a més, en la hipòtesi que l'opuscle va precedir en el temps la novel·la[31] i, alhora, aquesta suposició se sustenta sobretot en aquella tendència. Es tracta d'un cercle viciós prou manifest!

Hi ha encara una darrera prova d'això que sostinc: en cap dels setze manuscrits medievals que ens transmeten l'opuscle hi ha 366 versicles (un per a cada dia de l'any, més un per als anys de traspàs), tal i com indica Llull al preàmbul: «E en la benedicció de Déu, Blaquerna començà son libre, lo qual departí en aytants versses con ha dies en l'ayn».[29] Als manuscrits, n'hi ha un nombre tan poc significatiu com 357. Si el «Llibre d'amic e Amat» és una obra de tanta transcendència i lligada sense solució de continuïtat a una experiència tan profunda del mateix autor, es fa difícil d'admetre que Llull deixés el llibre per acabar quan només faltaven nou versicles; si considerem que l'opuscle és un capítol més d'una ficció narrativa, escrit per a la novel·la, la interrupció és més fàcil d'explicar: la correspondència versicles/dies de l'any seria només una referència literària, i no hauria necessàriament de ser exacta. Però aquesta és una qüestió complexa que no podem tractar ara.[30]

En qualsevol cas, res d'això no resta riquesa de continguts a l'obra, ni possibilitats de lectura; els arguments desenvolupats volen ser un toc d'alerta a la propensió a sobreinterpretar el «Llibre d'amic e Amat» i a condicionar tota lectura de l'opuscle amb uns prejudicis que, em fa l'efecte, diuen ben poc del que l'obra és en realitat.

ALBERT SOLER
Universitat de Barcelona

els llibres sufís. Hi ha indicis que Llull va voler relacionar el «Liber amici et Amati» amb el *Liber super Psalmum Quicumque*, un tractat apologètic protagonitzat per l'ermità Blaquerna, que precedeix l'opuscle a tots els manuscrits llatins (amb l'única excepció del ms. 1717 de la Biblioteca Universitaria de Pàdua, un testimoni força tardà); aquest tractat actuaria com a context de l'opuscle. Veg. Soler, 1992a: 11-12.

(24) Ho han fet notar, entre d'altres, Obrador 1904: 14; Badia 1985: 60, n.17; Domínguez 1986: 117; Lohr-Domínguez 1988: 325.

(25) Ho sabem, en primer lloc, perquè coneixem pel testament de Llull que el monestir parisenc era considerat un centre de col·lecció de les seves obres (Llull 1991: 262); i, en segon, perquè una anotació a l'inici de l'actual manuscrit lat.16111 de la Nationale de París, ofert pel mateix beat a la Sorbona, ens diu que: «Multos alios libros fecit Raymundus, qui sunt in monasterio Cartusiensi Parisius, de quibus quilibet poterit habere exemplar, ut puta *Ars generalis*, etc.»; el fons, per tant, existia i tenia unes proporcions considerables. Al final de l'inventari s'indica ben clarament «Isti libri fuerunt numerati in fine augusti anno Domini 1311» (Llull 1980: 309).

(26) Llull 1980: 305.

(27) Veg. l'edició crítica de la versió llatina de l'opuscle, a cura de Ch. Lohr i F. Domínguez 1988.

(28) En canvi, no hi ha cap indici que faci pensar que el «Llibre d'amic e Amat» és anterior al *Blaquerna*. Més aviat tot fa pensar que va ser escrit després del capítol 99, cap a 1283. Veg. Soler 1992b.

(29) Llull 1935-54: III.11.

(30) Remeto a l'edició crítica esmentada a la nota 21 per aquest problema. Veg. també Do-

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

ANNA MARIA DEL SANTÍSSIM SAGRAMENT (1988) *Càntics i cobles*, edició i introducció a cura de Sebastià Trias Mercant, Palma de Mallorca, Moll.

BADIA, L. (1985) «Introducción» a R. Llull, *Libro de amigo y Amado*, Barcelona, 1985, Planeta. Cito la versió catalana de Lola Badia 1992: 55-71.

— (1990) «La novel·la espiritual de Barlaam i Josafat en el rerafons de la literatura lul·liana», *Catalan Review* 4, pp. 127-154. Cito la versió de Lola Badia 1992: 97-119.

— (1991) «El Ramon Llull de Robert Pring-Mill», a R. Pring-Mill, *Estudis sobre Ramon Llull (1956-1978)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat - Curial, pp. 7-21.

— (1992) *Teoria i pràctica de la literatura en Ramon Llull*, Barcelona, Quaderns Crema.

BONNER, A.; L. BADIA (1988) *Ramon Llull. Vida, pensament i obra literària*, Barcelona, Empúries.

CAIMARI, A. (1954) «Notes», a R. Llull 1935-54: IV, pp. 5-82.

COLOM, M. (1982-5) *Glossari general lul·lià*, 5 vols., Mallorca, Moll.

CUSTURER, J. (1700) *Disertaciones históricas del culto inmemorial del B. Raymundo Lulio*, Palma de Mallorca.

DOMÍNGUEZ, F. (1986) «El «Llibre d'amic e Amat». Reflexions entorn de Ramon Llull i la seva obra literària», a *Randa* 19, Barcelona, pp. 111-135.

GALMÉS, S. (1935) *Dinamisme de Ramon Lull*, Palma de Mallorca, Associació per la Cultura de Mallorca.

GARCÍAS PALOU, S. (1977) *El Miramar de Ramon Llull*, Palma de Mallorca, Institut d'Estudis Baleàrics.

GONZÁLEZ-CASANOVAS, R.J. (1990) «Llull's *Blanquerna* and the Art of Preaching: The Evolution towards the Novel-Sermon», *Catalan Review* 4, pp. 233-262.

JOHNSTON, M.D. (1990) «Ramon Llull's Conversion to Penitence», *Mystics Quaterly* 16, pp. 179-192.

LLINARÈS, A. (1968) *Ramon Llull*, Barcelona, Edicions 62.

LLULL, R. (1881-2) *Blanquerna, maestro de la perfección christiana [...]*, pròleg de M. Menéndez y Pelayo, Madrid, Imprenta de la Vda. e hijo de Aguado.

— (1927) *Llibre d'amic e Amat. Llibre d'Ave Maria*, ed. a cura de M. Olivar i S. Galmés, Barcelona, Barcino.

— (1931-4) *Libre de meravelles*, ed. a cura de S. Galmés, 4 vols., Barcelona, Barcino.

— (1935-54) *Libre de Evast e Blanquerna*, ed. a cura de S. Galmés, 4 vols., Barcelona, Barcino.

— (1958) *Poesies*, ed. a cura de J. Romeu i Figueras, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, ²1988.

mínguez (1986: 115) per al plantejament de la qüestió.

(31) Pel que fa a l'«Art de contemplació», que també algun cop ha estat considerada com un afegit al *Blaquerna*, no tenim ni la més mínima referència que hagi circulat mai com a obra autònoma. D'altra banda, l'autor fictici de l'obra és el mateix Blaquerna i el protagonista (i, de fet, l'únic personatge que hi apareix) és ell mateix; l'obra és feta exclusivament a partir de l'activitat contemplativa del personatge. Suposar que el llibre va ser redactat abans que la novel·la i després afegit implica suposar que va ser redactat de cap i de nou, de manera que el resultat seria una obra completament diversa.

LLULL, R. (1972) *Doctrina pueril,* ed. a cura de Gret Schib, Barcelona, Barcino.
— (1980) «Vita Coaetanea», *Raimundi Lulli Opera Latina* VIII, ed. a cura d'H. Harada, Turnhout, Brepols, pp. 269-309.
— (1991) «Testamentum Raimuundi Lulli», *Raimundi Lulli Opera Latina* XVIII, ed. a cura de F. Domínguez, Turnhout, Brepols, pp. 259-263.
LOHR, Ch.; F. DOMÍNGUEZ (1988) «Raimundus Lullus, «Liber amici et amati: introduction and critical text», *Traditio* 44, Nova York, Fordham University Press, pp. 325-372.
OBRADOR, M. (1904) «Proemi» a R. Llull, *Libre de Amich e Amat,* Palma de Mallorca, 1904, pp. 9-37.
OLIVER, A. (1967) «El Beato Ramón Llull en sus relaciones con la Escuela Franciscana de los siglos XIII-XIV», *Estudios Lulianos* XI, Palma de Mallorca, pp. 89-119.
PASQUAL, A. R. (1778) *Vindiciae Lullianae,* 4 vols., Avinyó.
— (1890-1) *Vida del Beato Raymundo Lulio,* Palma de Mallorca.
PEERS, E.A. (1966) *Foll d'amor. La vida de Ramon Llull,* Palma de Mallorca, Moll.
PERARNAU, J. (1990) «El *Llibre contra Anticrist* de Ramon Llull», *Arxiu de Textos Catalans Antics* 9, Barcelona, pp. 7-182.
RICE, E.F. jr (1971) «Jacques Lefèvre d'Étaples and the medieval Christian mystics», *Florilegium historiale. Essays presented to Wallace K. Ferguson,* Toronto, University of Toronto Press, pp. 90-124.
RICE, E.F. jr (1972) *The prefatory epistles of Jacques Lefèvre d'Étaples and related texts,* Nova York i Londres, Columbia University Press.
RUBIÓ I BALAGUER, J. (1957) «Alguns aspectes de l'obra literària de Ramon Llull», *Ramon Llull i el lul·lisme,* Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 248-299.
SOLER, A. (1992a) «El *Liber super Psalmum Quicumque* de Ramon Llull i l'opció pels tàrtars», *Studia Lulliana* XXXII, Palma de Mallorca, pp.3-19.
— (1992b) «Orígens, composició i datació del «Llibre d'amic e Amat» de Ramon Llull», *Studia Lulliana* XXXII, Palma de Mallorca, pp. 135-151
TUSQUETS, J. (1977) «La data de composició del «Blanquerna»», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona* XXXVI, Barcelona, pp. 115-123.
VICTOR, J.M. (1976) «Charles de Bovelles and Nicholas de Pax: two sixteenth-century biographies of Ramon Lull», *Traditio* 32, Nova York, Fordham University Press, pp. 313-345.

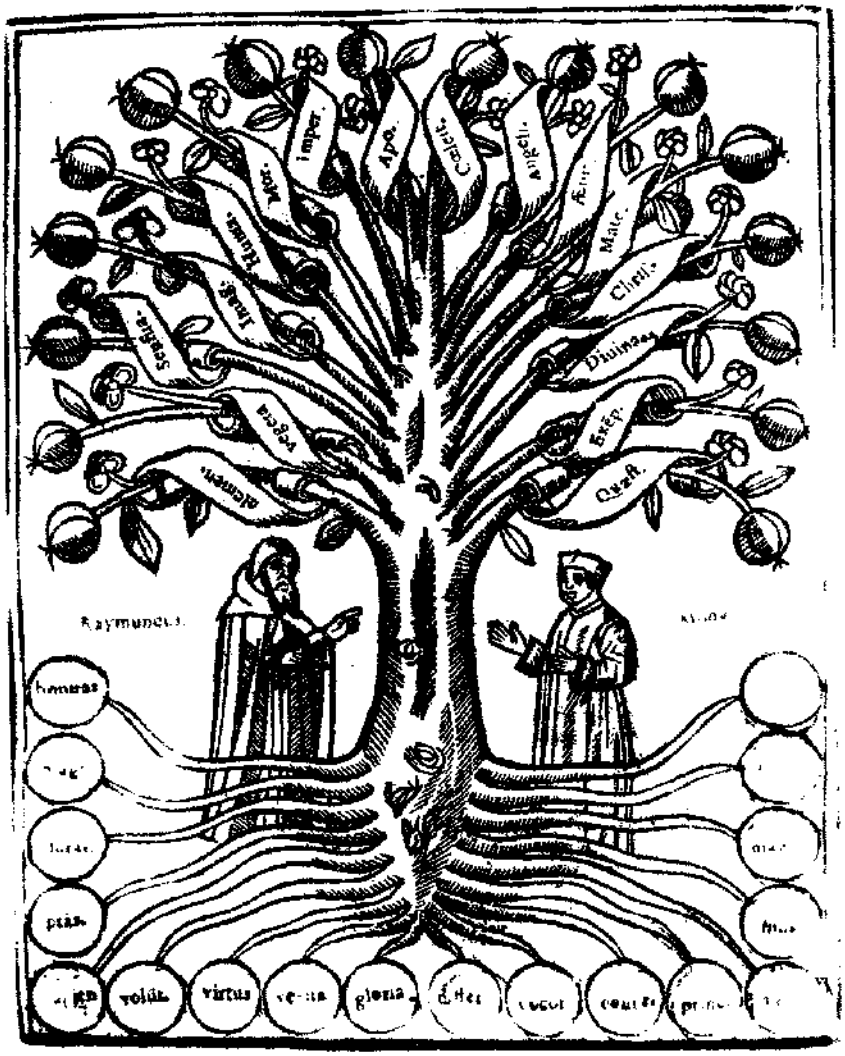
Raymundus
Mor.
Imper.
Apo.
Cœlest.
Angel.
Mate.
Christ.
Diuinas
Exep.
Quæst.
Humanus
Imag.
Sensitiua
vegeta
alimen.
honoras
pras.
volūt.
virtus
gloria
cœlest.

JOSEP PUJOL

DE LA *FOREST GASTA* AL *LIGNUM CRUCIS*. EDICIÓ D'UN POEMA ANÒNIM DEL SEGLE XIV[1]

1. CONSIDERACIONS PRELIMINARS

No em consta que els motius de la poesia litúrgica llatina medieval referits a la simbologia de la Creu hagin tingut cap desenrotllament poètic en el vulgar occitanocatalà dels poetes del segle XIV, a diferència del que s'esdevé amb el Corpus Christi o amb la poesia mariana conreada des d'època tardotrobadoresca. Aquest factor, així com unes semblances molt puntuals amb un text de Peire Cardenal i uns aspectes mètrics peculiars que comento més avall, justifiquen que doni a conèixer un text anònim, fins ara inèdit, copiat a finals del segle XIV en un fragment de cançoner conservat a la Biblioteca del Monestir de Montserrat[2] acompanyant dos altres poemes, no gens religiosos, en què el poeta Jacme March debat en vers amb els seus col·legues Felip Dalmau de Rocabertí i un tal Bernat de Illinatge desconegut.[3]

El text de què m'ocupo, copiat al f. 1v del fragment, ha pervingut sense la primera estrofa, que havia d'anar copiada al *recto* del mateix foli, i amb la tornada mutilada de l'últim vers, totes dues circumstàncies a causa d'haver estat estripada tota la part inferior del foli. La manca de rúbrica, doncs, fa impossible l'atribució del text. La tornada tampoc no ens és de cap ajuda perquè no ostenta cap *senhal* que permeti una recerca en aquest sentit. L'únic que és donat de fer, atenent a les característiques lingüístiques, és afirmar la catalanitat de l'autor,[4] i només com a hipòtesi sense cap

(1) Haig de fer constar el meu agraïment al professor Albert Hauf, que va tenir la paciència de llegir una primera versió d'aquest paper i a qui dec indicacions valuoses per a l'aclariment de les fonts i el sentit d'alguns passatges del text.

(2) És el manuscrit 865, descrit a Olivar 1977: 230. Vegeu la nota següent.

(3) Vegeu l'edició d'aquest darrer text a Pujol 1991, on es descriu detalladament el manuscrit.

(4) Són formes catalanes *relams* (v. 1), *jonch* (v. 33) i *corrague* (v. 34). El participi *stetz* del vers 21 sembla format sobre el català "estès", amb una terminació occitanitzant. Vegeu les notes corresponents.

altre fonament que el veïnatge en el manuscrit podríem atribuir-ne l'autoria al Bernat que debat en vers amb Jacme March al *recto* del foli, un personatge relacionat amb els certàmens tolosans, en els quals una peça com aquesta no faria gens de mal efecte.[5]

Tal com ens ha arribat, el poema consta doncs de quatre estrofes de vuit versos i una tornada mutilada de quatre versos, tots decasíl·labs amb cesura masculina a la quarta síl·laba, formant *coblas dissolutas* amb rimes femenines.[6] Aquesta particularitat mètrica es revela interessant per dues raons: primerament, perquè fins ara només un altre text català del segle XIV era escrit en aquesta forma versificatòria, el poema X d'Andreu Febrer;[7] i, segonament, perquè el caràcter paroxíton de les rimes és, a la poesia catalana d'aquesta època, una exigència formal dels versos estramps (Pujol 1988-89: 47-51 i 65-67). Com en el poema de Febrer, i com en les peces en estramps, l'ús de la forma es relaciona amb l'ús de rimes cares, circumstàncies que en darrer terme ens situen en una tradició versificatòria que podem remuntar, com a exemple il·lustre, a Arnaut Daniel.[8]

La composició, tal com he apuntat, és un poema a la Creu que se centra en el motiu del *lignum crucis* per sintetitzar-hi didàcticament la història de la salvació, amb el lligam entre l'arbre del paradís que propicia la caiguda i l'arbre de la creu que la redimeix, i la idea que l'arbre de mort és també arbre de vida.[9] Així la primera estrofa, sota una imatge nàutica (la nau en perill enmig d'una tempesta amb tota mena d'aparat meteorològic que fa perillar la vida dels navegants), presenta el món abans de la redempció i es tanca, malgrat la llacuna d'un vers, amb la referència al Crist sacrificat que mor per donar vida. A la segona, els primers quatre versos estableixen amb la imatge del *fust* la història de la redempció des d'Adam, que va collir el fruit de la mort, fins a Crist, que diposita en el *fust* la força que destrueix el diable;[10] els altres quatre versos reprenen la imatge del fruit: contrastant novament amb el que va menjar Adam, l'arbre de la creu, en la *forest gasta* que és la vida dels homes, fructifica en Crist. A la tercera estrofa la creu esdevé l'ensenya salvadora davant el judici, i la quarta desenrotlla la *significança* dels quatre braços de la creu en relació a la salvació i la damnació. Finalment la tornada, amb la referència als instruments del martiri –la corona i la llança–, desemboca en una expressió de joia relacionada amb l'esperança de la salvació.[11]

Alguns dels elements que he descrit mereixen comentari. Primer de tot, l'analogia establerta entre el món abans de la redempció i una mar tempestuosa en la qual els homes de la tripulació d'una nau, anant a l'orça, moren irremissiblement. Com ha explicat Albert Hauf a propòsit d'Antoni Canals, la identificació del mar amb els pecats i les tribulacions on l'home naufraga arrenca de sant Bonaventura i es projecta sobre tota la literatura moralitzant medieval, en la qual pot prendre diverses formes (Hauf 1985 i 1981: 191).[12] D'altra banda la himnologia llatina presenta, ja des de Venanci Fortunat, la imatge de la creu com a port de salvació per a un món que naufraga,[13] i, com que les possibilitats de desenrotllament de la figura mar-tempesta-nau-port són

(5) Sobre aquest Bernat i la seva vinculació amb Tolosa, vegeu Pujol 1991: 54-55.

(6) L'esquema mètric de la composició correspon al número 879 de Frank 1966; dels set textos inventariats, només dos tenen totes les rimes femenines, cap de les quals no coincideix amb les del nostre poema. Per a aquesta classe de rimes a les preceptives tolosanes, vegeu Anglade 1926: 56 i Gonfroy 1981 I: 87 i 115. El manuscrit de la tercera redacció de *Las Leys d'Amors* (ed. Anglade 1919-1921) presenta algunes llacunes en els passatges on correspondria parlar d'aquesta forma mètrica. Vegeu també la definició de *rimes soltes* que dóna un dels tractats que acompanyen el *Cançoner de Ripoll* a Marshall 1972: 104.

(7) Haig de rectificar, per tant, les afirmacions que vaig fer a Pujol 1988-89:66. Les conclusions no en queden invalidades, i el text que ara comento pot servir per confirmar l'atracció per les fórmules del *trobar ric* evident en Febrer o Jordi de Sant Jordi.

(8) Per a la importància d'aquest trobador en la mètrica catalana a finals del XIV i principis del XV vegeu Pujol 1988-89:62-71. D'altra banda no és descartable per part de l'autor del poema l'ús del *Llibre de concordances* de Jacme March. Aquest repertori registra *bruna, enfruna* i *una* (ed. Griera 1921: 38), *orça, forsa* i *esforça* (p. 28), *tempesta, testa, digesta* i *manifesta* (p. 44), *esqiva, agradiva* i *abriva* (p. 45) i *gasta, basta, encasta* i *asta* (p. 44).

(9) Totes aquestes idees ja són en tres vells himnes a la creu de Venanci Fortunat: *Pange, lingua, Vexilla regis prodeunt* i *Crux benedicta nitet*. Vegeu-los a Raby 1974: 74-77.

(10) Cf. aquests versos de l'himne *Pange, lingua* de Venan-

diverses, no han d'estranyar analogies de la *crux salvatoris* amb un màstil –i del món amb el mar, etc.,[14] o amb una nau i un port alhora.[15] Valguin només aquests indicis per acostar-nos una mica més a la imatge dels versos inicials del nostre poema, on, malgrat la llacuna d'un vers, és la mort de Crist a la creu el que redimeix l'home d'un naufragi universal. Per a la darrera imatge només calia, com feia Vicent Ferrer el 1413, interpretar així el *topos* «Poenitentia est secunda tabula post naufragium»: «¿Per que diu *secunda*? Dos naufraigs veig en natura humana, lo primer general, l'altre special. General fo en lo peccat de Adam, que ell e tots nosaltres negavem: en aquell naufraig a tots comprés» (*Quaresma*, IV, ed. Sanchis Sivera 1927: 21-22). I no cal dir que l'instrument de salvació és la creu, de la qual la nau de Mateu, 8, 23-27 és una perfecta al·legoria, com explica de manera precisa Ludolf de Saxònia: «navicula quam Christus ascendit intelligatur arbor crucis, cum qua mare hujus mundi pertransitur sine periculis; cujusque beneficio et auxilio fideles adjuti, transfreatis et emersis mundi fluctibus, perveniunt ad littus et portum patriae coelestis» (*Vita Jesu Christi*, I, c. 46, § 5; ed. Rigollot 1870 I: 434).[16]

El recurs a les analogies que permetin de constrastar eficaçment la situació del món abans i després de la redempció no s'acaba aquí. Si a la primera estrofa acudia a uns *topoi* validats per una llarga tradició –ben actius d'altra banda per al públic tardomedieval; d'on ve, si no, l'eficàcia de les imatges marines d'Ausiàs March?–, a la segona estrofa només sap trobar el referent adequat a la imatge de l'arbre amb el bon fruit (oposat, doncs, a l'arbre del paradís) recorrent a la *gaste foreste* de la *Queste du saint Graal*, la *waste land* del rei tolit que només tornarà a fructificar amb el desvelament dels misteris del Graal a càrrec de Galaad, el més pur entre els purs.[17] L'operació resulta reveladora de com aquesta *forest gasta* tenia, per al públic català, i coincidint amb el caràcter de la *Queste* i el sentit de l'aventura del Graal, unes connotacions religioses prou evidents.

Però potser allò que més crida l'atenció del text és, a l'última estrofa, el paral·lelisme que s'estableix amb l'inici d'un text de Peire Cardenal, una hibridació de cançó de croada i d'himne a la creu que comença precisament explicant el sentit dels quatre braços de la creu:

> Dels quatre caps que a la cros
> ten l'un vas sus, vas lo fermamen,
> l'autre vas abis, selh de jos,
> e l'autre ten vas orien,
> e l'autre ten vas occiden;
> e per aital entresenha
> que Cristz o a tot en poder.
>
> (Ed. Lavaud 1957: 178-183; cf. Riquer 1975: 1486-1488)

ci Fortunat: "De parentis protoplasti fraude factor condolens, / quando pomi noxialis morte morsu corruit, / ipse lignum tunc notavit, damna ligni ut solveret" (vv. 4-6; ed. Raby 1974:74).

(11) Amb tota la prudència que calgui també es podria veure en l'al·lusió a la "festa joliva" del vers 35 la referència a algun certamen celebrant la festa de la santa Creu, versemblantment de característiques semblants al que, entre 1387 i 1392, va reunir al voltant del cardenal Jaume d'Aragó "alcuns homens de València" per celebrar "lo preciors cors de Jhesu Xrist" (els set poemes conservats d'aquesta celebració, copiats al manuscrit de Carpentràs, van ser publicats per Pagès 1913: 190-203 i, més recentment, per Ferrando 1983: 77-104; vegeu per exemple al text 2 la referència a la *festa:* "per la festa honrar / fau vers novell" (vv. 4-5; ed. Pagès 1913: 194)).

(12) Vegeu per exemple com glossa Vicent Ferrer un passatge de l'evangeli de Mateu a l'ed. Schib 1975-88 V: 126. Dóna algunes informacions sobre les transformacions morals i religioses de l'analogia, bé que sense moure's del terreny de la lírica, Pulega 1989: 35-42.

(13) Cf. *Pange lingua*, vv. 28-29: "Sola digna tu fuisti ferre pretium saeculi / atque portum praeparare nauta mundo naufrago" (ed. Raby 1974: 75).

(14) Per exemple en un poema escrit per l'alemany Ezzo abans de 1065, cantat durant una peregrinació a Terra Santa (Dronke 1978: 60).

(15) Així, a l'himne *Recordare Sanctae Crucis*, on s'afirma que "Crux est navis, crux est portus" (Szövérffy 1964-65 II:258).

(16) Vegeu també l'oració final del capítol 48 de la primera part: "Domine Jesu Christe, qui in

Malgrat que René Lavaud (1957: 182), l'editor de Peire Cardenal, no assenyala altres referents concrets que la poesia religiosa llatina en general, i que Riquer (1975: 1486) remet únicament a la himnologia llatina i al *Praefatio de Sancta Cruce* de la missa, el simbolisme del quatre en relació a la creu té desenrotllament des d'antic, tant en la patrística[18] com en la himnologia: entre els textos estudiats per Szövérffy[19] destaca una seqüència d'Hug d'Orleans que presenta el motiu en la mateixa direcció que Peire Cardenal, car la forma de la creu significa les quatre parts del món redimides per Crist.[20] Amb tot, la precisa enumeració que caracteritza l'estrofa del trobador suggereix més aviat una font de caràcter doctrinal, com revela el fet que aquesta analogia, al costat d'altres, sigui acollida a la *Vita Christi* del Cartoixà.[21] Tornant al nostre text, és clar que si l'autor anònim va conèixer el poema de Peire Cardenal li'n va interessar únicament l'estructura, perquè el sentit dels braços de la creu és completament diferent: si el trobador accentua la idea del poder redemptor de Crist per les quatre *mundi partes*, per a l'anònim cada braç té un sentit específic: un destrueix l'infern, l'altre eleva al cel, i els altres dos premien i castiguen. Un punt de referència pròxim per a aquesta interpretació torna a ser a les pàgines de Ludolf de Saxònia que acabo de citar: després d'exposar la interpretació dels quatre braços que forneixen sant Agustí i sant Bernat, l'autor conclou: «In quatuor etiam brachiis crucis, notantur quatuor inter praecipua crucis beneficia; signat enim pars superior januae coelestis apertionem; inferior, inferni destructionem; a dextris, gratiae collationem; a sinistris, peccatorum remissionem» (*Vita Jesu Christi*, II, c. 63, § 14; ed. Rigollot 1870 IV: 574).[22] Com es pot comprovar, l'únic que no s'adiu amb aquest model és la interpretació del braç esquerre, probablement contaminada, cal suposar que a partir d'alguna font que desconec, del paper que feien al calvari el bon i el mal lladre.

2. EL TEXT[23]

I Relams e tros, vens plueys ez aura bruna
eron pel mon, que res no·l sen valia
als navegans, q'anan tots temps ab orça
periron tuig per fortunal tempesta,
tro qe·l anyelhs qi los peccats perdona
. . . . . .
qe poch soffrir crusel mort ez esquiva
per gasanyar als filhs vida joyosa.

II De fust colhich, per voluntat enfruna,
le primes homs fruyt qi mort prometia,
e cests anyelhs en lo fust mes tal forsa

Passione tua naviculam crucis ascendisti, in Resurrectione transfretasti, et in Ascensione in civitatem tuam venisti" (ed. Rigollot 1870 I: 449).

(17) El terme usat pel poeta, *forest gasta*, és el mateix que fa servir sistemàticament l'anònim traductor de la *Storia del Sant Grasal* (ed. Crescini-Todesco 1917). És un bon testimoni de l'aclimatació del francès *gaste* en textos catalans no artúrics un passatge del *Viatge al Purgatori de Sant Patrici* de Ramon de Perellós, en el qual els dimonis "me menaren en una terra gasta" (cito per l'ed. Miquel i Planas 1917: 24).

(18) Vegeu més avall i la nota 22.

(19) Vegeu per exemple els himnes *Arbor alta*, de Carus, i *A solis hortus*, de Gottschalk von Limburg a Szövérffy 1964-1965 I: 265 i 412.

(20) "Forma cuius hoc ostendit, /Quae terrarum comprehendit / Quattuor confinia" (ed. Szövérffy 1964-65 II: 101).

(21) Efectivament, sota la rúbrica "Forma crucis ejusque explicatio in sensu mystico" Ludolf ens dóna aquesta explicació: "Crux vero quadripartita quadrifariam partem mundi designat; nam si recte jacendo in terra projiciatur, alia pars eius ad Orientem, alia ad Occidentem, alia ad Meridiem, alia ad Septentrionem respicit. Cum ergo Dominus hujus genus mortis sustinere voluit, ostendit quia quadrifidum mundum salvaturus erat, et ex quatuor mundi partibus electos ad suam fidem collecturus erat" (II, cap. 63, § 13; ed. Rigollot 1870 IV: 573).

(22) La interpretació agustiniana vincula la latitud, la longitud, l'altitud i la profunditat a les bones obres, la perseverança, l'esperança del premi i els judicis di-

qe la serpen del tot rompech la testa.
L'arbre mot bo, hon tal frug assasona,
devem hondrar, car en la forest gasta
forem casut, per qe m'es agradiva
sa grans dolçors, car es victoriosa.

III Son entreseny, arma recort xascuna
a l'estreyt punt qan passara lo dia,
si q'en la nuyt dels grans perilhs storça
del jutjamen on no valdra digesta,
mas le senyals on Jhesus abandona
sos brats stetz; e celhs a cuy sen basta
sera lonyats del foch qi recaliva,
vida ganyan per sa mort dolorosa.

IV De qatre parts de la crotz mes la una
per terra·njos, qe los inferns rompia;
l'altra su·l cel ateny qi trop s'esforça
a demostrar la via manifesta,
e le dretz bras tots los bos regardona,
q'en paradis entre·ls sancts los encasta;
l'esqer poneix aycelh q'a mal s'abriva,
meten lo baix en la valh tenebrosa.

V Celhs qi·n la crotz portà de jonch corona,
e del costat corrague sanch per l'asta,
mi don lo joy de la festa joliva
. . . . . .

vins, respectivament. Per a Bernat els quatre braços signifiquen quatre virtuts: "Supereminens est caritas; a dextris, obedientia; a sinistris, patientia; in profundo, radix omnium virtutum, humilitas".

(23) Transcric el text amb total fidelitat al manuscrit, regularitzant únicament l'ús de majúscules i de les grafies *i/j* i *v/u*. Desenrodllo les abreviatures sense indicació, separo les aglutinacions de mots i partícules sense elisió d'elements vocàlics sense cap signe especial, i uso el punt volat i l'apòstrof per marcar les elisions vocàliques segons que siguin del segon element o del primer, respectivament.

NOTES AL TEXT

v. 1. La forma *relams* és estranya a l'occità i poc freqüent en català, on sembla limitada als dialectes meridionals (*DCVB*, s.v. *rellamp*, i *DECLC*, s.v. *llamp* (V: 55 i 58, nota 5)); Jacme March no recull aquesta forma al *Llibre de concordances*, mentre que Averçó registra al *Torcimany* les formes verbals *relhampa* i *relhampà* (ed. Casas Homs 1956 II: 34 (nº 20) i 107 (nº 329)). *vens plueys*, «vents pluigs, que porten pluja» (*DGLC*, s.v. *vent*; vegeu també *DCVB*, s.v. *vent* i *DECLC*, s.v. *pluja* (VI: 623)). Cf. *Lo sopni que fetz en Cerveri* (434, 7a), v. 3: «e lamps ab tro e vens plugs y fazia» (ed. Riquer 1947: 42), i Andreu Febrer, X, v. 4: «l'ayre cubert de vents

plugs e de grops» (ed. Riquer 1951: 93). El mot, viu encara en català, sembla poc conegut en occità (no és registrat a *PD*, i vegeu l'escassa documentació occitana moderna que aporta *DECLC, loc. cit.*). Per a l'*aura bruna*, cf. el primer vers d'una famosa cançó de Guillem de Berguedà en la variant recollida per Jordi de Sant Jordi a la *Passio amoris secundum Ovidium*: «Cant vey li temps camgar e·nbrunusir» (ed. Riquer-Badia 1984: 271, nota, i els passatges de Raimon Jordan i Cercamon que hi són citats, amb l'aplicació del verb *brunezir* al temps).

v.2. No entenc el segon hemistiqui del vers, possiblement corromput. Es podria entendre «que el seny no valia res / als navegants»?

v.3. *ab orça*: L'expressió per indicar la navegació contra el vent és sempre en català i en occità «anar a l'orsa», o «a orsa» («ad orsa» en un passatge de Ramon Vidal de Besalú), i només es documenta «anar ab les orçes» en un passatge del *Libre dels feyts* que citen *DCVB*, s.v. *orsa*, i *DECLC*, s.v. *orsa* (VI: 123-124).

v.4. *fortunal tempesta*: Per al sentit de «tempestuós» de l'adjectiu *fortunal*, vegeu els exemples adduïts pel *DCVB*, s.v. *fortunal*.

v.5. *Tro* és parcialment il·legible. El vers és un record quasi literal de la missa: «Agnus Dei, qui tollis peccata mundi».

v.6. Manca el vers, que el copista s'ha saltat segurament per distracció

v.7. *esquiva*, aquí «ferotge» o «dolorosa» (*PD*, s.v. *esquiu*).

v.9. *enfruna*, «àvida, voraç» (*PD*, s.v. *enfrun*).

v.12. Potser caldria introduir la lleu esmena *q'a la serpent*. Noti's el paral·lelisme de sentit amb el vers 26.

v.14. Vegeu exemples de la variant *hondrar* a *DECLC*, s.v. *honor* (IV: 807).

v.17-18. És a dir, que cada ànima [això és, totes les ànimes] recordi el seu signe [la creu] al moment de la mort. *entreseny*, «senyal», en sentit heràldic, que aquí s'identifica amb la creu (vegeu *PD*, s.v. *entresenh*, i cf. al vers 21 «le senhals»). Cf. el vers 6 del text de Peire Cardenal citat més amunt.

v.19. *storça*, «escapi, se salvi» (per a l'ús intransitiu del verb, vegeu *DCVB*, s.v. *estòrcer*, 2).

v.20. *digesta*, «digest, llibre de recopilació de les decisions del dret romà» (*DCVB*, s.v. *digesta*), aquí en el sentit de dret mundà, oposat al dret diví fonamentat en la creu.

v.22. El participi *stetz*, que no existeix en occità (*estendut*) ni en català (*estès*), sembla format a partir d'aquesta darrera llengua amb una terminació que li dóna un cert color occitanitzant.

v.23. *recaliva*, «escalfa, crema» (*PD*, s.v. *recalivar*; *DCVB* dóna al verb un sentit, que *PD* registra com a secundari, que no s'adiu al passatge, i que Coromines (*DECLC*, s.v. *caure*; II: 643 i nota 7) relaciona amb el verb *caure*).

v.24. Per a aquest vers vegeu els darrers versos de l'himne *Vexilla regis*: «Salve, ara, salve, victima, / de passionis gloria, / qua vita mortem pertulit / et morte vitam reddidit» (vv. 29-32, ed. Raby 1974, p. 76). I cf. el prefaci de la missa de la santa Creu: «Qui salutem humani generis in ligno Crucis constituisti, ut unde mors oriebatur, inde vida resurgeret».

v.33. *jonch* no figura a *PD*. Es refereix als joncs marins, amb què segons la tradició es va teixir la corona de Crist (vegeu per exemple Ludolf de Saxònia, *Vita Christi*, II,

cap. LXII, § 14: «*de spinis*, id est de juncis spinosis et aculeatis (...) Qui attentius considerasse se dicunt, spinas illas juncos fuisse marinos asserunt (...)»; ed. Rigollot 1870 IV: 540-541).

v.34. *corragne* és forma catalana, corresponent a l'occità *correc*.

v.36. El darrer vers de l'estrofa, del qual només es llegeixen els traços superiors de la inicial, manca per la pèrdua de la part inferior del foli

JOSEP PUJOL
Universitat Autònoma de Barcelona

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

ALCOVER, A. M. i F. de B. MOLL (1980) *Diccionari català-valencià-balear*, 10 vols., Palma de Mallorca, Moll.

ANGLADE, J., ed. (1919-1921) «*Las Leys d'Amors*». *Manuscrit de l'Académie des Jeux Floraux*. 4 vols., Tolosa-París, Privat/Didier.

— (1926) *Las Flors del Gay Saber*, Barcelona, IEC.

CASAS HOMS, J.M., ed. (1956) «*Torcimany*» *de Luis de Averçó. Tratado retórico-gramatical y diccionario de rimas. Siglos XIV-XV*, 2 vols., Barcelona, CSIC.

COROMINES, J. (1980-91) *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*. 9 vols., Barcelona, Curial.

DCVB Vegeu ALCOVER-MOLL 1980.

DECLC Vegeu COROMINES 1980-91.

CRESCINI, V. i V. TODESCO, eds. (1917) *La versione catalana della Inchiesta del San Graal*, Barcelona, IEC.

DRONKE, P. (1978) *La lírica en la Edad Media*, Barcelona, Seix-Barral [= *The Medieval Lyric* (Londres 1968)]

FERRANDO, A. (1983) *Els certàmens poètics valencians*, València, Institució Alfons el Magnànim.

FRANK, I. (1966) *Répertoire métrique de la poésie des troubadours*, 2 vols., París, Champion.

GONFROY, G., ed. (1981) *La rédaction catalane en prose des «Leys d'Amors». Édition et étude critique des trois premières parties*, Tesi doctoral inèdita, Universitat de Poitiers.

GRIERA, A., ed. (1921) *Diccionari de rims de Jaume March*, Barcelona, IEC.

HAUF, A.G. (1981) «El *Tractat del molí espiritual* de Fra Antoni Canals, O.P.», dins *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes*, II, Montserrat, Publicacions de l'Abadia, pp. 185-215.

LAVAUD, R., ed. (1957) *Poésies complètes du troubadour Peire Cardenal (1180-1278)*, Tolosa, Privat.
LEVY, E. (1966) *Petit dictionnaire provençal-français*, Heidelberg, Winter.
MARSHALL, J.H., ed. (1972) *The «Razos de trobar» and associated texts*, Londres, Oxford University Press.
MIQUEL I PLANAS, R., ed. (1917) *Viatge al purgatori de sant Patrici per Ramon de Perellós (...)* (*Històries d'altre temps*, X), Barcelona.
OLIVAR, A. (1977) *Catàleg dels manuscrits de la Biblioteca del Monestir de Montserrat*, Montserrat, Publicacions de l'Abadia.
PAGÈS, A. (1913) «Poésies catalanes inédites du ms. 377 de Carpentras: I, Conte d'Amour; II, Chansons en l'honneur du Sacré-Coeur de Jésus», *Romania*, 42, pp. 174-203.
PD Vegeu LEVY 1966.
PUJOL, J. (1988-89) «Els versos estramps a la lírica catalana medieval», *Llengua & Literatura*, 3, pp. 41-87.
— (1991) «Unes cobles inèdites de Jacme March», *Els Marges*, 44, pp. 51-60.
PULEGA, A. (1989) *Da Argo alla nave d'amore: contributo alla storia di una metafora*, Bergamo-Florència, La Nuova Italia.
RABY, F. J. E., ed. (1974) *The Oxford Book of Medieval Latin Verse*, Oxford, Oxford University Press.
RIGOLLOT, L.M., ed. (1870) Ludolphus de Saxonia, *Vita Jesu Christi*, 4 vols., París-Roma.
RIQUER, M. de, ed. (1947) *Obras completas del trovador Cerverí de Girona*, Barcelona, Instituto Español de Estudios Mediterráneos.
— (1951) Andreu Febrer, *Poesies*, Barcelona, Barcino («ENC»).
— (1975) *Los trovadores. Historia literaria y textos*, 3 vols., Barcelona, Planeta.
RIQUER, M. de i L. BADIA, eds. (1984) *Les poesies de Jordi de Sant Jordi, cavaller valencià del segle xv*, València, Tres i Quatre.
SANCHIS SIVERA, J., ed. (1927) *Quaresma de Sant Vicent Ferrer predicada a València l'any 1413* , Barcelona, Institució Patxot.
SCHIB, G., ed. (1975-88) Sant Vicent Ferrer, *Sermons*, vols. III-VI, Barcelona, Barcino («ENC»).
SZÖVERFFY, J. (1964-65) *Die Annalen der lateinischen Hymnendichtung. Ein Handbuch*, 2 vols. I: *Die lateinischen Hymnen bis zum Ende des 11. Jahrhunderts*; II: *Die lateinischen Hymnen von Ende des 11. Jahrhunderts bis zum Ausgang des Mittelalters*, Berlín.

J. A. YSERN I LAGARDA

EL COS, EL SEXE I LA DONA EN EL *RECULL D'EXIMPLIS*

La dona és matèria predicable. L'home, no. Almenys això sembla si ens deixem guiar pel nostre exemplari (Aguiló i Fuster, ed. 1881), on no hi ha cap divisió que es refereixi a l'home com a subjecte caracteritzat socialment gairebé exclusivament pel seu sexe.

Si fem una llambregada als *exempla* encapçalats pel tema *mulier*[1] observarem que en cap cas la dona no és subjecte d'accions considerades positives: no és bo tocar la dona, és infidel per naturalesa i remuga constantment per qualsevol fotesa; és tan perillosa que millor ni mirar-te-la i –si voleu més pareu cabàs– les dones s'ajuden mútuament en qualsevol malifeta que els passi pel magí; és tan maliciosa que resulta impossible vigilar-la i, per tant, tots els esforços esmerçats amb aquesta finalitat ho seran debades. Ull viu: millor fugir-ne!

El cert és, però, que darrere d'aquestes afirmacions –que no són més que la paràfrasi en vulgar dels temes llatins dels *exempla*–[2] hi ha molta por. No sols és la por dels clergues davant el sexe prohibit,[3] sinó també la contradicció mateixa del fet que la dona fos tan menyspreable com fonamental en el món medieval: és el puntal de totes les relacions de parentiu, significa la pau entre els llinatges embrancats en picabaralles i bregues; és víctima de fidelitats de vegades incompatibles –al marit, a la família d'ell, a la pròpia–; la dona, casada amb Déu o amb un home –tant en un cas com en l'altre podia bé ser malgrat seu–, esdevé, doncs, objecte de canvi i el seu valor –immens– li és alienat. Aquesta alienació també és palesa en el nostre exemplari, perquè parlar de la dona implica parlar de molts altres aspectes –temes, per als nostres *exempla*– pecaminosos i negatius, és clar, que s'hi relacionen.

(1) El *Recull d'eximplis* és un exemplari ordenat per alfabet. Cada text apareix sota un mot-guia que és la primera paraula del tema llatí a què es refereix.

(2) *Mulierem tangere non est bonum; mulier infidelis est marito suo morienti; mulieres quandoque de re parva litigant; mulieres autem respicere non debent religiosi; mulier mala decipit virum suum; mulier una aliam juvat in maleficiis suis; mulier mediatrix ad peccatum inducit; mulier difficile custoditur; mulieris malicia in caput suum redundat; mulier ubique ab omnibus est fugienda.* Enfront de tots aquests l'únic una mica positiu és *mulier vivens ac moriens honestatem [debet servare]*, que ens conta el cas de la reina Olímpias, la qual ni tan sols morta no permeté que la veiessin nua.

(3) «*La misoginia que im-*

Parlar de la dona és, doncs, parlar dels seus costums, dels seus vicis, dels cos, del sexe, del matrimoni, de la bellesa, de l'amor... de tot un malfí de temes que, de lluny o de prop, hi tenen a veure i que hem pretès de resumir en el títol d'aquestes ratlles. Lògicament, com més se'n parli més important hem d'entendre que era la dona. I, per tant, més terrible que fos la porta de l'infern. Aquests fets justifiquen que la dona sigui agent del pecat en *exempla* que no li són dedicats directament.[4]

Bo i prenent com a punt de partença els textos sota el tema *mulier* –el que inclou les narracions més importants–, passarem ràpidament a d'altres temes que ja ens modifiquen una mica l'aparença de la dona: la dona convertida en esposa –*uxor*– i, per tant, suspecta d'adulteri –*adultera uxor non est tenenda*–; la dona valorada en la mesura en què es pot casar, però sense que el matrimoni tingui res a veure amb l'amor –només és lloable l'*amor castus,* car *amor corporalis pervertit sensum et fidem.* L'amor i la carn són particularment terribles, més encara si la dona es converteix en un *alter ego* del dimoni: *Carnem commovens diabolus per formam mulieris ducit sanctos in desesperacionem.* Per això es remarca sempre la castedat com a qualitat excepcional de la dona –*castitas in uxore multum est laudanda*–, un ésser, al cap i a la fi, destinat a ser mare, però que, com a tal, també podia ser perillosa: *Familiaritas matris ad filium multum est periculosa.*

Tot partint d'una afirmació tan rotunda com ara *mulierem tangere non est bonum,* referida a la pròpia mare, podem començar a entendre la neuròtica negació i l'obsés menyspreu de qualsevol mena d'afecte. Rastregem-ho en el nostre text.

Un monjo –ex. 463– ha d'ajudar sa mare a passar un riu. A l'hora de travessar el gual se les campa com pot per no tocar-li ni un pèl –«cobrí's les mans e los braços e passà sa mare de lla altre part del riu». Quan la mare, sorpresa, li pregunta per què ho ha fet així, ell li respon: « –Sapiats, mare, que la carn de lla fembre és foch, e per ço me cobrí les mans e los braços, que no us pogués tocar ab la mia carn, e que no.m cremàs, per tal con si la vostre carn ab les mies mans tocàs, de continent me cremara per ço que em porie anar lo cor en altres fembres.» La mare, comptat i debatut, és una dona i tocar-la pot portar a la memòria associacions d'idees perilloses.

Sobre la por devers la mare trobem un altre *exemplum*: el 276 ens descriu una relació incestuosa entre una mare i el seu fill quan «la amor natural tornà's en amor corrupta e desonesta per tal manera que carnalment lo fill jach ab la mare, la qual concebé, del fill, un fill» i hagué d'avortar, amb la idea d'esborrar el pecat amb dejunis i almoines.[5] El final feliç tardarà a arribar perquè abans hi intervindrà el dimoni com a acusador i la Verge, després de la confessió, com a advocada defensora.[6]

Sota un tema semblant –*tangi non debet mulier a suis nec ab infirmis*– hi ha un altre *exemplum* relacionable amb l'anterior. En aquest cas, un clergue vivia amb una minyona al seu servei, «la qual ell amava honestament con a sa pròpia germana» i així durant quaranta anys. En el moment de la mort «la dita fembre acostà la sua cara a l'orella del dit clergue per conèxer e veure si era tot mort o no.» En aquest moment,

pregna tantos textos en los tres últimos siglos de la Edad Media se debe, desde luego, a razones bien distintas que el declinar de su posición patrimonial y jurídica, y entre esas razones se encuentra la irreductible angustia de los clérigos ante el sexo prohibido. Sin embargo, causa y efecto a la vez de ese clima hostil, el rechazo a que las mujeres accediesen a la libre disposición de los bienes registrados a su nombre y la limitación incluso de las riquezas que podían recibir, contribuyeron a la difusión de los lugares comunes desfavorables para ellas y a la generalización de actitudes convencionales más bien recelosas y negativas.» Klapisch-Zuber, Ch. (1990: 303).

(4) Toquem, així, el problema de la polisèmia dels *exempla*. Si mirem el text que ens porta el nostre exemplari sota el tema *Abbas discretus peccatores a peccatis retrahit*, ens trobarem la història de Tais, la prostituta convertida en pietosa monja. També hauria pogut servir, però, per a tractar el tema de la penitència. Per això, la versió llatina del ms. de la British Library ms. Arundel 378 –foli 1v–, en acabar el text hi afegeix: *Hoc etiam valet et facet ad conversionem et penitenciam et quod Deus ubique videt peccatores.*

(5) Un altre cas d'avortament –ara responsabilitat d'una monja– el trobem en l'*exemplum* 397. Aquesta no gosa confessar el seu pecat i acaba en l'infern. Poc després de la seva condemnació s'apareixerà amb el xiquet en braços a una parenta seva i li dirà: «–Aquest fill concebí e, aprés que.l sentí viu en mon ventre, maté-lo e no me'n confessé; e ara és-me foch ardent qui.m crema, car si me'n comfessàs fóra salva.»

(6) Des d'aquesta perspectiva no ens haurà d'estranyar gens

el moribund pren forces d'on pot i li amolla: «FFembre, no t'acosts a mi, que encara son viu e, si vols saber si alende, ab una ploma o pots provar!»

Fàcilment hom trobarà al *Recull* els grans èxits de la literatura misògina. Ens referim a un seguit d'exempla que procedeixen de la *Disciplina clericalis: Mulier mala decipit virum suum* (467), *mulier una aliam juvat in maleficiis suis* (468), *mulier mediatrix ad peccatum inducit* (469), i *mulier difficile custoditur* (470).

Són textos a cavall entre la literatura misògina i la humorística. Podríem dir-ne que són textos d'humor misogin. Pietro Toldo (1906: CXVII, 72-85) no dubta d'estudiar-los sota l'epígraf «*Novelle giocosi e morali*», bé que també n'estudia d'altres en un apartat titulat «*Castità e peccati d'amore*» (1906: CXIX, 94-100). Gairebé vuitanta anys després, Harriet Goldberg (1983: 67 - 83) juga a invertir els termes definidors de la literatura misògina fent-nos veure que, en realitat, és l'home el ridiculitzat. Potser no li falta raó, però això no lleva ni un borrall de misogínia als textos que ens ocupen, ja que si l'home en surt malparat i burlat és justament perquè esdevé víctima d'un ésser tan menyspreable com la dona. A més a més, és cert que els *exempla* poden ser polisèmics –ja n'hem vist casos–, però també és cert que la unitat textual superior en què s'inserien en limitava moltíssim les possibles ambigüitats: el predicador no se les podia permetre en el seu sermó. I un exemplari com el *Recull* és, més que més, una mina de matèria primera per a la indústria sermonària. El receptor general rebia aquests *exempla* encabits en unes unitats textuals que en determinaven i en matisaven el significat, el qual era –havia de ser-ho necessàriament– misogin. Rialleramente misogin, si es vol. La misogínia és, al cap i a la fi, l'únic racó que deixa aquesta mena de literatura –la literatura exemplar– a la dona, tret de casos excepcionals, l'excepcionalitat dels quals ja és prou significativa –la Verge, les verges, les santes etc... Bé ens ho explica Juan Victorio (1983: 36) tot referint-se a la presència de la dona en l'èpica i en les cròniques castellanes: «*El amor no es nunca citado como fuente de alegría ni de proezas del caballero sino como fidelidad y sacrificio por parte de la esposa. Por otra parte, la belleza física, en lugar de ser un* reflejo del alma, *es considerada como un peligro y una causa de todo mal. (.....) El hombre (en estos casos el noble, el rey) tiene que mirar en la mujer a la esposa y no desde el punto de vista amoroso, sino como instrumento de perpetuación del linaje.*»

Així, doncs, els aspectes més tendrament humans queden mutilats per la funció social que s'atorga a la dona. Alhora, l'església –i no oblidem que els textos que ens ocupen reben un ús primordialment religiós– s'ho fa com pot per a controlar l'individu, sovint rebec per causa de la pervivència d'un cert paganisme precristià: «*Desprovisto de su 'fuerza vital', el hombre podría ser sometido y la estructura social que favorecía a aquélla* [l'església] *no correria ningún peligro.*» (Victorio 1983: 45). Fer passar la dona de ser una deessa de la fecunditat a ser un tros de l'infern en el món serà una manera de sotmetre l'home.[7]

la lluita per foragitar els sentiments més càlids i quasi instintius: l'amor fratern també és perillós entre germans de distint sexe, perquè *affectus carnalis non debet esse in religiosis* (38) o, si més no, *debet reprimi* (37). En aquest darrer *exemplum* l'abat Joan accedeix de mal grat a visitar la seva germana i, quan ho fa, es disfressa perquè la seva germana té un defecte: és dona. Per a un altre cas d'incest, vg. *exemplum* 174.

(7) El dimoni acostuma d'esperonar els seus diables perquè facin caure en la temptació de la carn els homes sants –vg. *exemplum* 194– quan no és ell mateix el qui pren forma de dona –vg. més avall l'*exemplum* 58. Toldo (1906: CXVII, 75) cita: «*Femina, fax Sathanae, fetens rosa, dulce venenum / semper prona rei que prohibetur ei*». Vg. també Lecoy de la Marche (ed) (1871: 252), on de més a més podem trobar una perla com «Femina est janua diaboli, via perdicionis» (Ibid., p. 390).

Tanmateix, tornem als textos a què ens referíem. Fixem-nos en el model de dona que ens ofereixen.

De primer, l'*exemplum* 467, amb el tema *mulier mala decepit virum suum,* ens presenta el conegut cas de la dona que «fa malvestat de son cors» mentre el seu home va a treballar a la vinya, on es fereix un ull amb un sarment . Torna a casa per guarir-se'l i sorprèn la seva muller en el llit amb l'amant. Ella se les enginya per enganyar-lo: li obre la porta i el detura a mig camí per preguntar-li què li passava; quan ho sap, es fingeix dolguda i «aturats-vos» –li diu– «e dir-vos é demunt l'altre huyll en què no havets mal alcunes paraules que jo sé, que, si no, lo mal se mudaria en l'uyll sa e puys seríets orb d'abdós los uylls.» Evidentment, mentre fa això, el seu marit queda momentàniament privat de la visió i el seu amant pega a fugir. Aquest *exemplum* és un dels models dels múltiples i diversos enganys de què són capaces les dones per poder aconseguir el que desitgen.[8]

I si mirem ara l'*exemplum* 468 ens les haurem amb dues dones conxorxades –*Mulier una aliam juvat in maleficiis suis*–, autèntica confabulació d'una creativitat vertaderament efectiva. Les dues la saben ben llarga en fet d'enganyar homes. El marit se n'ha anat, innocentment, de romeria i ha comès la imprudència d'encomanar la seva muller a la sogra, «la qual sogre fo alcavota, e consentí que sa filla faés malvestat ab un hom». El romer banyut torna de sobte i sorprèn la seva esposa amb l'amant. Entre ella i la sogra hauran d'ordir a corre-cuita algun remei. L'acullen molt bé i quan ell, cansat, diu que vol anar-se'n al llit, s'ho troben fet: la sogra pren la iniciativa i demana a la dona que tregui un llençol que havia brodat ella per tal de fer honor al seu gendre. L'hi ensenyen, doncs, tot estenent-lo davant seu, ben alt, entre ell i la porta. Llavors, l'amant, segur que el marit de la seva estimada no el podia veure, fuig d'amagat, protegint-se amb el llençol estès. El marit, admirant la bellesa del brodat, exclama: «–E con, ma dona –dix lo marit–, e vós sabets fer tal obra con aquesta?» Es refereix, és clar, al llençol; però la resposta de la sogra no s'hi refereix pas i deixa en ridícul el marit –humor misogin n'hem dit adés–: «–Och, ffill –dix ella–, moltes veguades é fet jo semblants obres, e pus subtils que aquesta!»

L'*exemplum* 469 ens forneix una modalitat nova: ara la dona innocent i virtuosa esdevé víctima d'una alcavota, cosa que justifica el tema –*Mulier mediatrix ad peccatum inducit.* Es tracta del famós tema de l'alcavota i la gosseta plorosa. Una alcavota es fa acompanyar d'una gosseta que plora constantment –perquè l'alcavota li ha donat a menjar un preparat de mostalla amb la intenció d'aprofitar-la per als seus plans. Conta a la seva víctima una història segons la qual la gosseta seria una altra donzella virtuosa que no hauria volgut accedir a les pretensions d'un jove. La dona assetjada escarmenta en cap d'altri i accepta el client de la vella al seu llit.

La dona és múrria per naturalesa: sempre aconsegueix el que vol, a totes passades. Ens ho confirma l'*exemplum* 470 –*mulier defficile custoditur*. Un marit gelós tanca la seva muller en una torre. Ella s'enamora d'un xicot i es troben cada nit, després

(8) Aquest mateix *exemplum* se'ns conta en els *Gesta Romanorum* (Oesterley, ed. 1872: 472) amb una curiosa conclusió al·legòrica que ens fa veure fins a quin extrem hom podia deformar els textos amb finalitat moralitzadora. Proposem al lector un petit joc: provi d'imaginar-se i reconstruir el text original a partir de la següent interpretació: *Carissimi, miles iste est prelatus ecclesie, qui habet sanctam ecclesiam custodire et oves sibi traditas regere. Uxor adulterata est anima, que sepius per peccatum diabolo adheret. Miles percutitur oculo, quociens prelatus muneribus excecatur, quia scriptum est Sapien. VI: Munera excecant oculos judicum. Sic quod necesse habeat cameram bone vite intrare et omnem avariciam et cupiditatem a se excutere per penitenciam. Tunc audacter debet ostium cordis sui percutere, et tunc uxor i. e. anima aperit, ut gloriam Dei recipiet. Sed heu, sepe per carnales affectiones et mundi blandicionis oculus sanus, scilicet cordis, cum quo deberemus Deum contemplari, offuscatur per mundi vanitates et carnis voluptates in tantum, quod periculum sui ipsius et subditorum [non] poterit advertere et per penitenciam emendare. Studeat ergo unusquisque, sic oculos mentis ad Deum dirigere, ut poterit omne velamen peccati expellere.*

d'emborratxar el seu home. Una nit que aquest es fa l'embriac perquè s'ha olorat que hi ha gat en sac, tanca la porta a la seva esposa quan ella ja ha sortit a trobar-se amb el seu amant. Davant aquesta situació, la dona crida i implora perdó al marit ofès, però no hi té èxit. L'ha deixada fora i espera que els guaites de la ciutat se l'emporten. A la fi, quan fingeix que s'ha suïcidat llançant-se en un pou, el marit se'n penedeix i baixa a rescatar-la'n. En realitat s'havia amagat i surt de llampada, entra corrents en la torre, en tanca la porta i deixa el seu home palplantat. Ara és ella qui es rifa del dissortat banyut, que, a l'últim, serà enxampat pels guaites.

Hem fet, doncs, un recorregut pels diversos casos d'esposa adúltera, un dels models que més trobem en els exemplaris com el que ens ocupa per tal com la infidelitat es considerava un tret connatural a la dona.[9]

George Duby (1990: 19) afirma –i ens serveix molt bé per a descriure la situació de la sexualitat femenina en l'època de què ens ocupem– que «*el terreno de la sexualidad masculina –me refiero a la sexualidad lícita– no está en absoluto encerrado en el marco conyugal. La moral recibida, aquélla que cada uno aparenta respetar, obliga al marido a atender a su esposa, pero no lo obliga en absoluto a no utilizar a otras mujeres antes de su matrimonio, durante lo que, en el siglo* XII*, se llama la 'juventud', ni tampoco posteriormente, durante su viudedad. (.....) Por el contrario, en la niña, lo que se exalta y lo que pretende garantizar celosamente toda una trama de prohibiciones es la virginidad, y en el caso de la esposa, la constancia, pues si no se vigilase, el desenfreno natural de esos seres perversos que son las mujeres amenazaría con introducir en el seno del parentesco, entre los herederos de la fortuna ancestral, intrusos nacidos de otra sangre, engendrados clandestinamente, esos mismos bastardos que los solteros del linaje diseminan con alegre generosidad fuera de la casa o entre las sirvientes.*» La ironia és, doncs, ben palesa: l'home gaudeix d'una certa llibertat sexual que li és negada a la dona, objecte i objectiu, tanmateix, de la set sexual masculina.[10]

I si l'adulteri és connatural a la dona, la repugnància per aquest comportament es considera tan universal que *adulterium eciam aves aborrent*, com diu el tema de l'*exemplum* 31, en el qual una cigonya femella que fa adulteri és morta pels seus companys, somoguts pel mascle, que exigeix venjança.

De vegades l'adulteri és punit en aquesta vida, com podem comprovar en l'*exemplum* 30 –*adulterium punit Deus eciam in hac vita*–, on la culpable no és la dona sinó un desconegut que hi manté una relació sexual bo i fent-se passar pel seu marit.

Si hom condemna la dona i se la menysprea per tal com se la veu com una font de pecats, l'afecte –i tot el que es pugui encloure en aquest mot– també resulta condemnat, car és el pas previ a l'amor, si no n'és simplement una versió afeblida. Per això *affectus carnalis non debet esse in religiosis*: la monja que rebutja la visita del seu germà –un monjo– «per tal que no fos temptada de lla sue vista» és un cas extrem. Tan extrem com el del monjo i sa mare passant el riu, que hem vist més amunt. Posar entrebancs

(9) Per tal de completar aquest viatge, vg. María Jesús Lacarra, 1986: 339-361.

(10) El rei castellà Alfons X el Savi ho deia també molt clarament: «Del adulterio que faze el varón con otra muger non nasce daño nin deshonra a la suya», mentre que «del adulterio que ficiese ella puede venir al marido muy grant daño; ca si se empreñase de aquel con quien fizo adulterio, vernie el fijo extraño heredero en uno con los sus fijos, lo que non avernie a la muger del adulterio que el marido ficiese con otra» (citat per María Jesús Lacarra, 1.986: 342-343).

a l'afecte –en general– prevé i impedeix possibles esvarades posteriors,[11] ja que *amor corporalis pervertit sensum et fidem*, com ens permet veure l'*exemplum* 55, on un jove es fa súbdit del dimoni –a canvi de lliurar-li l'ànima en el punt de la mort– a fi d'aconseguir els favors d'una donzella. Per això la por al cos, a la carn, i, més encara, a la carn bella, la més temptadora i perillosa.[12]

Ni el matrimoni se n'escapa. L'església havia anat interferint la formació i valoració de la institució matrimonial.[13] Si d'una banda condemnava el matrimoni, com que no el podia rebutjar perquè era el fonament de la societat –el mecanisme reproductiu i perpetuador no sols d'uns individus sinó també d'una col·lectivitat culta i organitzada, última justificació de la seva complexitat legal i cerimonial–, hagué d'acceptar-lo com a mal menor i, sobretot, de controlar-lo i assimilar-lo. Si el matrimoni és, de bell antuvi i fins a les darreries del segle XII, només un contracte entre famílies per preservar o millorar la seva posició sòcio-econòmica, a partir del moment en què hi intervé l'església, s'insistirà en el compromís lliure i sincer dels contraents alhora que s'ampliarà el concepte d'incest –tot reduint dràsticament l'endogàmia. Aquest darrer factor arrossegarà l'obligatorietat a llarg termini del matrimoni públic i l'establiment del sistema d'amonestacions.[14]

La sexualitat matrimonial era controlada estrictament i ferma. S'acceptava el matrimoni sempre que servís per a disciplinar la sexualitat i lluitar contra la fornicació. Aquest afany per encotillar la carn es desenvolupa tot al llarg del reguitzell d'*exempla* sota el mot-clau *caro/carnis*. Ennumerant-ne només els temes, podem fer-nos-en una idea: *Carnis temptacionem sancti aliquando fliguntur; carnale peccatum commitere sanctos procurat demon; carnem commovens diabolus per formam mulieris ducit sanctos in desesperacionem; carnalis motus sunt per afflicciones corporis reprimendi; carnis temptasio est in senibus reprimenda; carnis temptacionem reprimunt fetor et horror mulieris mortue; carnales motus in se corporaliter extinsisse nemo debet gloriari.*

De vegades és difícil saber quin de tots aquests *exempla* és menys cruel, menys 'carn de psiquiatre'. En l'*exemplum* 106, sant Elies no troba més remei contra la temptació de la carn que la castració: «La un dells àngels li tench les mans, l'altre los peus; lo tercer, ab un raor, tolch-li los membres ab què es fa la luxúria».

El pecat de la carn amenaça pertot arreu, encalça fins i tot els sants –segons les revelacions dels dimonis de l'*exemplum* 106. La dona pot ser diabòlica i els diables poden esdevenir dones per tal de temptar millor els homes sants. Així, en l'*exemplum* 107, un ermità, orgullós de la seva esquerpa i aspra vida de santedat, és temptat per un súcube, cosa que el duu a tal desesperació –especialment quan els dimonis, davant la seva derrota, li criden «–O tu que te exelçaves tro al cel, con es abaxat tro als inferns!»– que «desemparà l'ermitatge e tornà al món, e féu tals obres que perdé la ànima.»[17]

(11) En l'*exemplum* 688, aquesta lluita contra la tendresa i l'afecte es veu com una inversió per a l'altra vida.

(12) Especialment per als joves: vg. *exemplum* 369, amb el tema: *juventus facit homines et mulierem diligenter considerare.*

(13) En les següents ratlles, en bona mesura hem resumit l'article de Duby 1990: 16 - 21.

(14) Al *Recull* tenim dos *exempla* sobre el matrimoni: el 417 *–matrimonium plus queritur substantia quam persona–* i el 418 *–matrimonialis conjunccio periculosa est–*. El primer cau directament dins un dels aspectes tractats: des de la persepectiva de l'església el matrimoni s'ha d'establir sobre la lliure acceptació de la parella i no damunt els interessos materials que puguin fer «atractiva» una dona concreta. El segon *exemplum* no deixa d'insistir en el problema de l'herència, però també descriu les incomoditats del matrimoni, especialment per causa del tarannà de la dona. Fet i fet, la segona part de l'*exemplum* –la citació de les paraules de Teofrast– dóna un color irònic i sarcàstic a la situació: si et cases amb una dona bella, tots la cobegen. «Molt greu cosa és de guardar ço que tots cobegen e trista cosa és posseyr ço que negun altre no volrie tenir.»

(15) Vg. ex. 30.

(16) La dona com a instrument de temptació diabòlica apareix en la tipologia de María Jesús Lacarra (1986: 343): «El último grado en la identificación entre la mujer y la lujuria lleva a considerarla instrumento de la tentación diabólica, como se ve principalmente en los cuentos usados en la predicación religiosa. Entre las distintas encarnaciones engañosas que adopta el diablo para tentar a los pecadores una muy frecuente es la forma feme-

La temptació de la carn, cal reprimir-la per tots els mitjans: *per afflicciones corporis*, ens diu l'*exemplum* 210, en el qual un ermità es crema els dits d'una mà per apaivagar amb el dolor del foc el foc de la passió que començava a cremar-lo per les carícies d'una prostituta que havia fet la juguesca amb uns amics d'aconseguir fer pecar aquest sant home. No sols no hi va reeixir sinó que morí en l'intent. Gràcies a la bondat de l'ermità, materialitzada en la seva oració, ressuscità «e axí reté bé per mal».[18] També hi ha el cas d'un monjo que, quan mor la seva estimada, s'esperà fins que la soterraren i, aleshores, va anar a la seva tomba i agafà «un gran tros del seu àbit e fregà.n lo cors, que pudie molt fortment». Tot seguit, el va penjar a la seva cel·la i, bo i adelitant-se en la fortor, es deia: «–Vet ací lo que tu desijaves. Ara, farta't d'ella!».[19]

Pitjor encara, potser, quan aquesta temptació es presenta en un vell. L'ermità Heràclides confessa la seva passió a sant Panton, ermità ja molt vell, el qual li conta com, per desesperació, es va oferir tot nu a un lleó perquè se'l mengés. Aquest, però, es va limitar a llepar-lo de cap a peus. Després va provar sort oferint el seu penis a un escurçó perquè li'l mossegués. No hi va tenir èxit. A l'últim un àngel, missatger de Déu, el va consolar tot dient-li que aquestes temptacions eren perquè s'acostés més a Déu.

És per això que el millor remei contra el cos és la castedat, a la qual també es dediquen uns quants *exempla: Castitatem mitit Deus diligentibus eam; castitas in uxore multum est laudanda; castitatis amore membra corporis contepnuntur; castitas exponi periculo corpus facit; castitatem viri in periculo ponunt tempus, locus et mulier.* El cas més interessant és, potser, el de l'*exemplum* 114: la monja que quan sap que els seus ulls són motiu perquè un cavaller se n'hagi enamorat se'ls arranca i li'ls regala.

Es condemna i es persegueix la bellesa perquè, si el cos és l'ham del dimoni, la bellesa n'és l'esquer. Per tant *abscondere debet mulier pulcritudinem suam, ne in ea aliquis offendatur* (*exemplum* 13, on una xicota, conscient del seu atractiu físic, passarà tota sa vida reclosa, sense deixar-se veure i lliurada només a l'oració i a filar). Hi ha també remeis més dràstics: un jove «se entretallà tota la cara volent semblar lleg als hòmens e a les fembres e bell a Nostre Senyor Déu e no ésser escàndell a molts e a moltes» (*exemplum* 582).[20]

Tot plegat, les temptacions tan invencibles com les de la carn poden servir també per a fer més palesa la virtut d'algun personatge. Així, l'*exemplum* 329 *–infamatur aliquis sine culpa–* ens mostra el cas d'un lector que és falsament acusat d'haver enganyat «una fadrina filla de un clergue»; el cas s'haurà de resoldre quan la falsa acusadora es trobarà en el trànsol del part, on haurà de suportar grans dolors fins que el lector difamat pregui per la seva salvació.

Un cas semblant és el de l'*exemplum* 332, en el qual un capellà és falsament acusat d'haver deixat prenyada una donzella. Ara serà el nadó mateix el qui aclarirà qui és el pare tot dient: «–Lo diacha aquest és verge, que jamés no conech fembre carnalment».

nina, como se encuentra en numerosos cuentos,»

(17) Un altre cas d'un religiós –ara un bisbe– temptat per un dimoni el podem trobar en el número 58. Aquí, de nou, el dimoni és un súcube.

(18) En l'*exemplum* 111 trobarem l'ermità Paffnuço, també tocat d'orgull. Observi's com el foc té poder en els pecadors: és el foc de l'infern, el foc de les ordalies, delator i purificador alhora. Noti's també la morbositat de la provatura que li proposa un àngel per veure si el foc de la passió l'ha abandonat: «pren una fadrina verge e, despullada, abraça-la. E si lo teu cor no es mou al delit de lla carn, lladonchs conexeràs que es segur de lla temptació, e el foch material no.t cremarà.» Com la «fadrina verge» amb la qual es veu obligat a jeure el dissortat cristià de l'*exemplum* 116 perquè l'emperador Acià volia aconseguir que pequés i negués la fe cristiana. Tanmateix, aquest jove màrtir trobà aviat un remei: vèncer el plaer mitjançant el dolor –*contraria contrariibus curantur*– «Duptan-se si no fos vensut e veent que no.s podia ajudar dels peus e de les mans, ab les dents tallà's gran tros de la llengua, lo qual tros escupí en la cara de la fadrina verge que de prop li jaÿe. Axí que ab la ajuda de Déu ell fo del tot vençedor, car ab la dolor de la llengua lo dexà la temptació de lla carn.» Una versió més pacífica ens la proporciona el número 667, procedent del *Barlaam i Josafat*, on aquest darrer es resisteix als atractius d'una «donzella molt bella que stigué's ab ell de nit e de die, la qual contínuement lo besava e l'abraçava per tal que es gitàs ab ella carnalment.» El dimoni hi col·labora. El remei és ben senzill: Josafat «apartà's secretement a una part, ab moltes llàgremes devotes pregant a Jesucrist que.l liuràs, que ja stava mo-

L'altra gran unitat temàtica en què trobem *exempla* sobre la dona i el sexe és l'encapçalada pel mot-guia *luxuria*. Els temes són els següents: *luxuria multa mala facit* (396); *luxuriosa mulier conceptum infantem nequat* (397); *luxuriosam mulierem diabolus ad infernum portavit* (398); *luxuriosam mulierem canes dentibus cominuerunt* (399).

L'*exemplum* 397, a partir d'un tema tan general com el que més amunt hem copiat, ens conta com «una fembre enemorà's de un clergue e dix-li que volgués jaure ab ella e que li daria tot quant havie». No s'esperava, però, que aquest clergue fos un home virtuós i «jamés no ho volch fer». Aquesta «mala fembra...» acusà en fals el clergue, que fou empresonat. Ella, tot fingint que el clergue l'havia encisada, hi anà per tal d'aconseguir el seu propòsit. Evidentment, no hi va reeixir. Enganyat l'oficial de la presó perquè creia que el clergue era un bruixot, el va fer cremar. El clergue, envoltat de flames, no deia res més que l'Avemaria. Una vegada mort, els seus ossos començaren a fer miracles «e per ço fon feta allí, per reverència de los dits ossos, una bella sgleya».

Potser un dels *exempla* més interessants és el 398. Es tracta del tema de la cacera salvatge també desenvolupat, però de manera força diferent, per l'*exemplum* 541.

En la primera versió (398) apareix l'amistançada d'un clergue, la qual, al punt de la mort, havia demanat que «li sobresolassen les sues çabates e que las soterrassen ab elles, car molt les havie gran mester». Sorprèn la seva intuïció, la seva precaució, però, pel que s'esdevé tot seguit, no li mancava raó: de nits, sota una lluna molt clara, un cavaller s'esgarrifa en veure-la córrer, vestida només d'una camisa, «e portave calçades les dites çabates». Ella demana ajut i li explica que «els diables venien detràs ella a manera de cans e de caçadors». El cavaller engrapa fermament la dona pels cabells i treu l'espasa per defensar-la. La dona, espaordida pels esborronadors lladrucs de la gossada infernal, pega a fugir «los cabells ab lo cuyr del cap en lo braç del cavaller». A l'últim, els diables l'atenyen i tornen a passar davant del cavaller, amb la dona asseguda al cavall. A l'endemà, en anar a la tomba d'aquesta dissortada dona, troben que el seu cadàver no té cabells.

La segona versió d'aquest mateix motiu (541) apareix sota el tema *peccantes simul in vita simul in morte puniuntur*. El nucli és bàsicament el mateix: una dona és perseguida i caçada pel dimoni, el qual l'empaita fins a una carbonera on la mata i se l'enduu. S'hi afegeix, però, que, a instàncies d'un carboner que contempla l'espectacle diverses nits, hi intervé un cavaller ben ardit que gosa agarrar pel braç el perseguidor i d'interrogar-lo. Vegem-ne els resultats.

El genet diabòlic li respon que havia estat un cavaller i la dona que estalona era la muller d'un altre cavaller la qual «matà a son marit per gitar-se amb mi carnalment». Com que van morir sense confessió, van ser condemnats: ell ha de perseguir-la i donar-li mort, amb la qual cosa els dos pateixen més que si en vida els turmentessin. Només poden tenir esperança de salvació si els fan dir misses.

gut per a peccar. E, tentost, Jesucrist aparech-li e consolà-lo e partí d'ell tota temptació e tot mal e desonest pensament.»

(19) Vg. l'*exemplum* 110.

(20) I si la bellesa física és perillosa, encara més si és remarcada, exalçada, subratllada mitjançant qualsevol ornament: *Ornatus immoderatus corporis dampnacionis est causa* és el tema d'un *exemplum* (el 524) en què una dona noble és condemnada a l'infern només «per aquelles vestedures e apparellaments que portava dels quals fuy amonestada que u lexàs e no ho volguí fer». També *ornatus immoderatus causa est exaltacionis demonum* (525), en el qual, damunt la cua d'un sumptuós vestit femení apareix una colla de diablets. I com que la bellesa –i l'amor, la passió– entra pels ulls, els hem de tenir ben controlats. Ens hi em referit ja, però hi podem afegir els *exempla* 513 –*occuli sunt reprimendi*– i 514 *occulus est inimicus cordis*. En el primer un ermità visqué 120 anys en la seva cel·la sense alçar mai els ulls «per veure la cuberta de la dita cel·la»; en el segon cas, Petrus Clarisvalensis perd un ull i fins i tot s'entristeix perquè encara li queda l'altre.

Finalment, i per acabar, només volem referir-nos a un parell d'*exempla* més. El primer és el 668 *–temptacio carnis sanctum aliquando alienat–* i el segon és el 669 *–temptaciones carnis amota permitit Deus alium cadere in deteriorem.*

El primer ve com anell al dit per a descriure la força de la luxúria. La senyora d'un castell, sense el seu home, se sent tan fortament colpejada per l'atracció de la carn que «devallà al porter del castell dient-li que.s gitàs ab ella carnalment». El porter s'hi nega («–Senyora, per amor de Déu, no.m diguats semblants paraules! E on, seynora, tenits lo vostre seyn e enteniment? Guardats a Nostre Senyor Déu e a la vostra onor!»). Així, doncs, decidí de substituir la calor de la passió pel fred d'un riu glaçat on es va banyar «tro que perdé lo foch de lla dita temptació». Després, de nou en el castell i com si li fes burla, diu al porter: «–Si tu ara em donaves tot l'aur qui és en lo món, no faria la viltat e el peccat que.t pregava que feesses ab mi».

En el segon cas ens trobem un curiós *exemplum* on es contempla la luxúria com a mal menor. Una «fadrina verge era reclusa e religiosa» i patia constantment el setge del sexe. Gràcies, però, a la intervenció d'un àngel se n'allibera. Tanmateix, «con fon liurada de lla dita temptació, tentost li'n vench altre molt pus fort, car fon temptada de lla fe cathòlica, de lla qual temptació ella se sentí molt pus fortment aturmentada que de lla primera». Davant aquestes circumstàncies, s'adreça ara a l'àngel que tot just l'havia ajudada i li diu: «–Jo prench la primera temptació, car jatsia que sia vill e sutze, és humanal; e aquesta altre de lla fe és pròpia del diable».

Per cloure el present treball oferim una petitíssima tria dels textos que hem analitzat, seleccionats entre aquells que més ressò han tingut al llarg del temps en aquesta mena de literatura. Els transcric del ms. 89 de la Biblioteca de la Universitat de Barcelona, del qual estic preparant una reedició. La numeració, tanmateix, es correspon a la de l'edició de M. Aguiló. Al final d'aquesta selecció incloem dues llistes de referències bibliogràfiques: la primera (A) abraça les emprades en el cos de l'article, amb exclusió d'aquelles que s'utilitzen també en el comentari dels textos i que, per tant, es recullen en l'apartat B, precedides d'un asterisc (*); la segona (B) les emprades en el comentari dels *exempla* triats, precedides de les abreviatures corresponents, quan les obres no són citades pels cognoms dels seus autors o editors. Els títols de les revistes, els agrupem al final de la bibliografia.

TEXTOS

[114] EXIMPLI DE MOLT GRAN VIRTUT E PERFECCIÓ QUE ACH UNA DONA D'ORDE PER OBSERVAR VIRGINITAT.

Castitatis amore menbra corporis contepnuntur. Jacobus de Vitriaco.

Segons que recompte Jacme de Vitriaco, un príncep molt poderós féu un monestir en lo qual mès moltes monges, entre les quals n'i havie una fort bella de la qual lo dit príncep ere molt enemorat. E con se volgués que ell li hagués trameses moltes joyes pregant-le que volgués fer la sue volentat, ella no o volch fer. E, per ço, lo dit príncep tramès hòmens al monestir que le y menassen per força. E axí con los dits hòmens la trayen del monestir, ella los dix per què lo príncep se ere més enemorat d'ella que de lles altres monges. E ells li digueren que per la gran bellesa que ella havie en los uylls. E ella, tentost, ab gran pleer, près un gavinet que portave en la cinta e tragué's los huylls. E dix-los: –Amichs, prenets los huylls pus que per ells s'és enemorat de mi e lexat s-mi, que més am los meus uylls [perdre] que la mia ànima.

Al Recull mateix trobem més casos de mutilacions com a mitjà de salvació de l'ànima enfront de les temptacions del món: vg. 582, 650, 685. Hi ha, però, d'altres maneres de lluitar contra la bellesa: vg. ex. 13. Sobre l'ull com a enemic en general també es pot consultar el 514.

Com afirma Ayerbe-Chaux (1974: 116), tot comentant l'*exemplum* núm. 3 d'*El conde Lucanor*, de l'escriptor castellà don Juan Manuel, la narració que ens ocupa identifica el príncep amb el rei anglès Ricard Cor de Lleó en la versió d'Etienne de Bourbon (Lecoy, *Anecdotes*, núms. 248, 500). Dóna altres referències en què no té lloc aquesta atribució: *Vitae Patrum*, PL 74, 148; *Additamenta* (PL 185, 1352), *Pratum Spirituale* (Migne, PG 87, 2911), G. de Cessole, *Solatium ludi scachorum*, tractat 3er., cap. 3er. *exemplum* 279.

González Palencia (1942) fa un interessantíssim estudi que comença citant la narració núm. 331 de Basset (vol. III, p. 543) i es planteja el fet que sempre s'hagi representat santa Llúcia amb els ulls en una safata, malgrat que «*entre las obras literarias de la Edad Media que reflejan la vida y martirio de santa Lucía ninguna tiene elementos relacionados con los ojos*» (cf. p. 19). Segons l'investigador espanyol, «*paralelamente a la leyenda de santa Lucía corrió durante la Edad Media una leyenda piadosa, reflejada en la literatura cristiana y en la musulmana*». La primera versió relacionada amb aquesta llegenda la troba en la traducció llatina titulada *Pratum spirituale viridiarum, novus paradisus*, confós de vegades amb les *Vitae Patrum* i compost pel monjo Joan Moschus –conegut també amb el nom grec Eykratas, que derivà en Evirat o Evarat–, mort l'any 619.

Copia aquesta primera versió que conta la història d'una monja d'Alexandria que es treu els ulls per deslliurar-se de la petja d'un xicot que l'assetjava per aconseguir els seus favors. Aquest noi, en veure el que era capaç de fer la donzella que encalçava, es converteix en un monjo d'excepcional virtut. També localitza una altra versió castellana d'aquest *exemplum* en el *Prado espiritual recopilado de antiguos, clarísimos y santos doctores* (Madrid, Juan de la Cuesta, 1607, vol. I, f. 4). De l'original grec o de la seva traducció llatina degué passar el text a la literatura àrab. D'altres versions són les d'Ezio Levi, Vitry-Crane núm. 57, Gelli (núm. 31 p. 95), Friedmann pp. 15 i ss., Sánchez-LEABC núm. 322 (256), que es repeteix en la segona part del 370(314). Aquesta llegenda apareix atribuïda ja a santa Llúcia en «*un episodio relacionado con la vida de san Vicente Ferrer, y aplicado a una beata Lucía, de Jerez de la Frontera*» (vg. pp. 32 - 33; la referència la pren –vg. n. 36– de *Sacro diario dominicano. Vida de los Santos, Beatos y Venerables de la orden de predicadores*, València, 1747 p. 561). Sempre bo i seguint González Palencia, sembla que la primera versió de la vida de santa Llúcia amb una al·lusió al tema dels ulls és la que apareix en Bautista Mantuano, *Parthenice septem*, 1523 i 1536, des d'on començà a estendre's. Torna a trobar-la en el llibre de Juan Maldonado, *Vitae sanctorum brevi elegantique stilo compositae* (Burgos 1531, segona edició Burgos 1573). Tot seguit, entre les pp. 40-42 estudia la iconografia relacionada amb aquesta santa que, segons sembla, mostra una gran vacil·lació pel que fa al tema dels ulls. Tanmateix, «*en la iconografía española se encuentra desde muy antiguo la representación de santa Lucía con los ojos en el plato; en un fresco románico de san Pedro de Tarrasa, del siglo XII, que está en el museo arqueológico de Barcelona, aparece la santa con tales atributos*». Finalment estudia dues obres de teatre sobre el tema que ens ocupa: *Los ojos del cielo*, de Lucas Justiniano (ms. 17.027 de la Biblioteca Nacional de Madrid) i *Cegar para ver mejor* d'Ambrosio Arce de los Reyes (ms. 14.881 de l a B.N. de Madrid). Cita també de Cristóbal Lozano, *El hijo de David más perseguido* (cap. IV, exemplum 3) i el *Drama Universal* de Campoamor (episodi d'*El príncipe sin nombre*, escena 31).

Vitry-Crane (57) ens aporta les següents referències: *Vitae Patrum*, X, 60 (Migne, PL 74, 149); Johannes Gobii, f. 16; *Speculum Exemplorum*, Dist. IX, 23; *Magnum speculum exemplorum*, ed. Major, *Virgo*, XX; Johannes Pauli, 11; Bromyard C, III, 5.

Tubach 4744b ens proporciona també moltes referències: Banks, 136, 659; Cesarius-Meister II, 51; Erz-Klapper, 20; Wesselski: *Mönchslatein*, 66; Odo-Hervieux, 120; Pel-Katona, 105; Moser-Rath, 201; *Thompson-Motiv*: T 321.1, T 333.3; Gorion, IV, 283; Toldo-AN, CXIX pp. 95-96; Espinosa II p. 376 i ss.; *Folk-lore*, I, 1890, pp. 515-516; *Mélusine*, III, 1886-1887, cols. 300-302, 316-317, 479-480 / IV, 1.888-1.889: col. 477 / XI, 1.912, cols. 284, 65 (H. Saidoz); Tawnwy-Penzer, III, 204; ZVV. 26, 402 / 33-34, 73.

Krappe (1937) hi aporta: Valeri Màxim, IV, 5, ext. 1; Lecoy-*Chaire*, 386; Crane, 57; Vitry-Frenken, 26; Herbert, III, 611; Chavannes, II, 54.

Klapper (núm 20, pp. 248-249) remet a Bol-Pol, p. 303, Anmerkung 1. El text editat per Klapper dóna el protagonisme a santa Otília. Envia el lector a Koehler, III, 263.

Vg. també Marsan pgs 225-241 sobre les variants del «*thème de la mutilation*» i, particularment, les pp. 227-28, on tracta el cas que ens ocupa.

[463] EXIMPLI DE UN FFRARE QUI.S COBRÍ LES MANS E LOS BRAÇOS PERQUÈ AB LA SUA CARN NO POGUÉS TOCAR SA MARA

Mulierem tangere non est bonum. Ex Vitis Patrum

Segons que.s recompte en la *Vida dels Sants Pares*, un frare anave una vegade per camí ab sa mara e foren a un riu. E lo dit frare cobrí's les mans e los braços e passà sa mare de lla altre part del riu.

E con l'ach passada, la mare li demanà per què, con la havie passade, se havie cuberts los braços e les mans. Ell dit frare respòs-li: –Sapiats, mare, que la carn de lla fembre[21] és foch e, per ço, me cobrí les mans e los braços, que no us pogués tocar ab la mia carne que no.m /186v cremàs, per tal con, si la vostre carn ab les mies mans tocàs, de continent me cremara [per] ço que.m porie anar lo cor en altres fembres.

Vg. Tubach, 3419: Blanks, 527; Sánchez-LEABC, 306(238-239) segona part; Vitry-Crane, 100; Welter, 403; *Thompson-Motiv*: T336, T336.3 ; Toldo-AN 119 p. 95; *Vitae Patrum*, col. 873.

Krappe: Gregori de Tours II pp. 395-396; Voragine, III, 398, 408, pp.: 803, 808; SVL, II 1.902 p. 310.

Crane: British Museum, ms. Harl. 463 fo. 6 col. 2; Johannes Gobius f. 165.

[467] EXIMPLI DE GRAN ENGAN E CAUTELÓS QUE UNA FEMBRE FÉU A SON MARIT

Mulier mala decipit virum suum. Petrus Alfonsus.

Segons que recompte Pere Alfonso, un hom anà a cavar una sua vinya. E mentre lo dit hom cavave en la dita vinya, sa muller mès en casa sua un hom ab lo qual ella feya malvestat de son cors, e gità's ab ell en lo lit de son marit.

E, mentre ells staven ensemps faent lur peccat, lo dit marit, qui stave en la vinya, ferí's ab una sarment en l'uyl, per la qual cosa ell se tornà a sa casa e tocà

(21) CT: fembre qui.

a la porta. E sa muller amagà a un racó de lla cambre lo dit hom ab qui feya la malvestat e, aprés, anà obrir la porta a son marit. E tentost que la porta fon uberta, lo marit, molt cuytadement, entrà-sse'n en la cambre per gitar-se en lo lit. E la muller dix: –On anats ten cuytat? /187v –Vag-me gitar al lit –dix lo marit– per tal con una sarment m'à ferit en l 'ull. –Ay marit! –dix la muller– Aturats-vos-e dir-vos é demunt l'altre huyll, en què no havets mal, alcunes paraules que jo sé, que, si no, lo mal se mudaria en l'uyll sa e puys seríets orb de abdós los uylls. E, ladonchs, la muller acostà la bocha sua a l'huyll del marit e, mentre lo y tenie tancat ab la boca, l'om isqué de la cambre, que.l marit no.l véu.

Vg. Tubach, 1943; Gering, 63; Banks, 535; Petrus Alfonsus, *Disciplina Clericalis*, 9; Sánchez-LEABC, 161(90); GR-Dick, 59; GR-Oest., 122(114); GR-Katona, 122; Brunet, 146; Wright, 102; *Thompson-Motiv*: 1516.1; RF 16, 1904 p. 341; Chauvin, 9 p. 20; Espinosa, II p. 247; Holbek, 195; Toldo-AN, 117 p. 74; ZVV, 15, 63, 1.

Toldo troba aquesta narració en l'*Hitopadesa* (ed. Lancerau, p. 54 i n.); en el fabliau *La mauvaise femme*; en la novel·la 16 de les *Cent nouvelles nouvelles* (vg. Champion); en Margarida de Navarra (I, 6); i en Johannes Gobius, entre d'altres. Remet també als seus propis treballs: *Contributto* p. 16 i «Etudes» p. 246.

Krappe hi afegeix: Koehler, II, 673; Clouston-*Tales*, I, 53; Hertel núm. 49, p. 167; Dutoit, I, 262; Günter p. 58.

[469] EXIMPLI DE MOLT GRAN FALSIA E ENGAN QUE UNA FEMBRE ALCAVOTA FÉU A UNA MULLER D'UN CAVALLER

Mulier mediatrix ad peccatum inducit. Petrus Alfonsus

Segons que recompte Pere Alfonso, un cavaller anà en romaria e, estant ella bona e honesta e casta, un hom enemorà's d'ella e per molts mijancers e alcavots qu.él li enviàs, ella jamés no volch atorgar ne consentir neguna desonestat de ssi matexa, per la qual cosa lo dit hom enmalaltí, al qual demanà una vella quina malaltia havie. Ell li dix con, per les amors que havie a aytal dona, muller de aytal cavaller, era malalt. E la veyla li dix: –Esforçats-vos, que jo us daré recabte bo de vostres amors.

E, ladonchs, la dita veylla, ligà una sua cadelleta poca que tenie e no li donà a menjar de tres dies e, al tercer die, donà-li a menjar pan pastat ab grans de mostayla, per lo qual pa la cadelleta plorava contínuement. E, ladonchs, la dita vella anà vesitar la dita dona, muller del cavaller, e levà ab si la dita cadella. E,

per l'àbit honest que ella vestia, la dita dona féu-li honor /188v e bon acculliment. E quant veé plorar la cadelleta, dix a la vella per què plorave així aquell ca. E la vella li respòs: –Senyora, no u vullats saber, que ten gran dolor és que no us ho poria dir![22] E lavores ach major volentat de saber-ho, e pregà-la molt que lo y digués. E la vella li dix: –Senyora, sapiats que aquesta goceta fon ma ffilla, e un hom enemorà's d'ella; e, perquè ma filla no li volch atorgar que faria la sua volentat, ell la féu tornar goceta així con vets. E con ach dites aquestes paraules, ella començà a plorar ten fortment que la dona creegué que deya veritat, e dix: –Ay mesquina! E què faré jo, peccadora? Que sapiats que un hom jove se enemorà de mi ten fortment que.n jau malalt! –Ay, senyora! –dix la vella– Clamvos mercè que hajats pietat de vós matexa, que façats ço que.l dit jove vos demana, per tal que no tornets cadella així con ha fet ma ffilla. –Donchs, –dix la dona a la veylla– prech-vos, amiga, que vós que us metats mijancera entre lo dit jove e mi, per manera que jo faça ço qu.ell vulla ans que no tornar cadella. –Senyora, –dix la vella– per vostre servir jo u faré, car en altre manera no u faria ne.m metrie en tal offici, que non son veade.

E, tentost, la vella anà-sse'n al dit jove e féu per tal manera que aquella nit la dita dona e lo dit jove foren ensemps, e lo jove complí ab la dona ço que desiyave.

Lacarra, *Cuentos* (118-120, 126, n 3) dóna a aquest conte els motius K1350 –dona persuadida enganyosament–, K1813 –marit disfressat visita la seva muller, element que falta en la versió del *Recull*, però no pas al *Sendebar*, text a què es refereix l'estudiosa espanyola–, i T452 –alcavotes. Pertany al tipus 1515. Trobem més informacions en Tubach 661. Apareix també a Petrus Alfonsus, *Disciplina Clericalis*, núm. XIII –font esmentada al començament del nostre text– i arribà a d'altres exemplaris, com ara: GR-Oesterley 28(27) p. 325, *Alphabetum narrationum*, i Vitry-Crane, núm. 250. En castellà el podem trobar també en Sánchez-LEABC, núm. 234 i en l'Ysopete, faula núm. 11.

En *Sendebar*-Lacarra (pp. 108-111) hi afegeix, en el comentari corresponent, el motiu D141.1 –transformació de dona en gossa–. Assenyala els següents textos paral·lels: 101 Nits, 37-38; 1001 Nits (584-585). Aquestes versions, com la del *Sendebar*, conclouen sense adulteri. A més a més, al *Sendebar* es produeix un salt lògic injustificat pel qual l'alcavota es troba l'espòs de la seva clienta. Aquest accepta el negoci i va a la seva muller tot pensant que n'és una altra. La versió de la *Disciplina clericalis*, d'on prové la nostra, conclou amb adulteri. A l'últim cita les següents referències: Chatillon, Elsner, Epstein, Marsan (p. 529 i ss), Paris i Tobler.

Krappe, tot comentant la versió de Sánchez-LEABC, ens proporciona els següents textos paral·lels: Chauvin, VIII, 45-46, XI 22; Johannes Pauli, 873 (ed. Bolte, II, 444); Tawner-Penzer, I, 159, 169, 171; Wells, p. 178; ZEP XXX, 1.907, p. 306.

(22) DIR: interlineat.

Crane, en les notes a l'exemplum 250 de Vitry hi afegeix les següents informacions: British Museum, ms. Harl. 463 f. 20b (remet a Wright, *Latin Stories*, 13). Segons ell, apareix per primera vegada en les versions orientals dels *Set savis*. Remet, entre d'altres, a Loiseleur Deslongchamps (1838: 107 i ss.). En troba versions medievals en: Johannes Gobius f. 87; Herolt, V, 12.

Vg. també SS-Hilka (ed.) 1912, pp. 9-11.

L'erudit Deslongchamps (1838 : 107 i ss.) cita la narració que tot seguit resumim, la qual inclou l'*exemplum* que estudiem.

Un negociant –que es diu Guharena– se'n va de viatge per motius comercials. Ell i la seva muller –Dévasmità– s'asseguren mútua fidelitat tot adreçant-se en oració al déu Siva, el qual dóna una flor de lotus a cadascú, que es marcirà tan bon punt l'un sigui infidel a l'altre. Guharena parteix i, en arribar al lloc de destinació, se li acut de comentar aquesta característica de la flor a quatre coneguts. En saber-ho, coven el pla de «marcir-los les flors», és a dir, d'aconseguir els favors de la seva esposa. Aquesta hi accedirà, però no sense que hi hagi calgut la intervenció de l'alcavota i la gosseta ploranera segons coneixem ja. La muller, però, no té cap intenció de ser infidel al seu home, sinó, més aviat, de venjar-se dels seus pretendents. Els fa entrar a l'habitació, els adorm i els imprimeix en els seus fronts una marca d'esclaus –les petges de la gosseta. Tot seguit, sortirà per trobar-se amb el seu marit. Ell, en saber el que s'ha esdevingut, denunciarà els seus coneguts davant el rei com si fossin esclaus fugitius. Aquesta reclamació implicarà la revelació dels fets i la condemna dels joves mercaders, que hauran de pagar una multa. L'esmentat erudit dóna com a referència *Quarterly Oriental Magazine*, Calcuta, 1824, vol. II, pp. 102-106.

En els *Gesta romanorum* trobem també l'*exemplum* de la gosseta i l'alcavota. Hi ha, però, un altre text en aquest exemplari llatí que recull el mateix tema que la narració que tot just hem resumit, tret, justament, de la seqüència de l'alcavota i la gosseta. Es tracta del número 62(61) –Oesterley, pp. 381 i ss.– sota el tema *De castitate*. Els elements accessoris hi canvien. Ara és un fuster que se'n va a treballar i que rep una camisa amb la mateixa propietat que la flor de lotus de la narració hindú. A partir d'aquí, els esdeveniments se succeeixen igualment. A l'últim, l'esposa fidel empresona a casa seva els quatre pretendents i els ensenya al seu home, el qual els permet d'abandonar sa casa sense cap problema i tot feliç per la fidelitat de la seva muller: «.....et ambo [el fuster i sa muller] usque ad finem vite in vero amore permanserunt.»

Tubach, 661 dóna les següents referències: Gering, 67; Blanks, 537; GR-Dick, 61; GR-Katona, 28; Dunn, 18.74, pg 31; Smith-Meyer, 138b; Brunet, 27; Wright, 13; Chauvin, VIII, 45/ IX, 22; Holbeck, 193; *Decameron*-Landau, p. 287; Tawney-Penzer, I, 169; Ward, II, pp.: 197, 238-23 9, 255.

Vg. Marsan, pp. 527-532: González-*Sendebar*, pp. 31-34.

[470] EXIMPLI DE GRAN FALSIA E ENGAN QUE UNA FEMBRE FÉU A SON MARIT. /189r

Mulier defficile custoditur. Petrus Alfonsus

Segons que recompte Pere Alfonso, un jove près per muller una fembre molt bella e, havent celosia d'ella, per consell de un hom letrat, mès-la e enclogué-la en una torre, la qual torra no havie sinó la porta e una finestra. E quant lo marit exie de lla torre e y entrave tentost tancave la porta ab clau, e tenie ab si la clau. E de nit metie's les claus davall lo capçal del llit.

E un die, ella estant en la finestre de lla dita torre, veé un jove, del qual, en aquella hora, ella se n'enamorà. E ella, perquè pogués mils parlar ab lo dit jove e que el marit no u sentís ne u sabés, quescuna nit ella embriagave lo marit ten fortment que ell se adormia axí con si fos mort. E con s'era adormit, ella prenia de dejús lo travesser les claus de lla porta de lla torra, e obrie la porta e feya-hi entrar son enemorat, e allí ella se gitave ab ell.

E lo dit marit, meravellant-se perquè sa muller cada nit li donave tant a beure, suspità alcuna cosa. E una nit ell se feÿa embriach. E axí con ella près les claus de lla porta de lla torra e avallà devall per obrir la porta, lo marit, que u sentí, avallà-li detràs e, con veé que ella ere exida fora de lla torra, ell tancà la porta de lla torra e ella romàs defora en camisa.

E con ach fet ço que.s volch ab son enemorat e se'n tornà per entrar en la torra, ella trobà la torra tancada e conech que son marit ho havie fet. Ladonchs, ella, plorant, demanà perdó /189v a son marit e dix que li obrís. Ell marit dix que no li obriria per tal que.ls officials qui guardaven la ciutat de nit e encara sos parents la trobassen axí con stava. E ella li dix que, si no li obria, que.s gitaria en un pou qui stave en la carrera prop la porta de la torra. Ell, veent que no li volie obrir, près una gran pedra e gità-la en lo dit pou. E lo marit, pensant con oy lo brogit de lla pedre que era sa muller que s'ere gitade al pou, molt cuytadement isqué de lla torra per veura si era morta o no. E, tentost que ell fon fora de lla torra, ella entrà dins la torra e tancà la porta e parà's a la finestra. E lo marit guardà dins lo pou e veé que no s'i movia neguna cosa, e pensà e creegué que sa muller fos morta, e tornà a la torra per traure'n cordes e altres coses necessàries per traure del pou lo cors de sa muller.

E fon tornat a la torra e trobà la porta tancada, e guardà alt a la finestra, e veé sa muller. E, ladonchs, ell li dix: –Muller enganosa, falsa e traÿdora e plena de l'art del diable! Obri'm la porta! E ella respòs: –No us obriré, ans vull que les gents vos troben demà, de die, axí con estats per tal que sàpien con me lexats sola e anats a dormir quescuna nit ab vostres amigues!

Quant vench aquella nit la guayta de lla ciutat, passant, trobaren lo marit a

115 lla porta de lla torra e la muller a la finestra, la qual se clamà de son marit dient con quescuna nit la lexava sola e anava /190r a jaure ab les amigues. E los de la guayta prengueren son marit e.l levaren a la presó. E, per aytal manera, la muller, la culpa que havie, gità-la a son marit.

Aquest text es pot llegir també en SS-Oesterley. (pp. 80 i ss.) i en SS-Hilka (II, pp. 88 i ss.).

Vg. també Tubach 5246, on es poden trobar les següents referències: Banks, 538; *Disciplina Clericalis,* 14; Sánchez-LEABC, 307(235); Wright, 101; *Stith-Types,* 1377; Moser-Rath, 79; *Thompson-Motiv:* J2301, K1511; Basset, II, 127-130 núm. 57; Braga, 146, p. 55; Montanus, p. 615 núm. 79; Wesselski, (1911) 350; BLVS 208, p. 219 (Bolte).

Krappe dóna els següents paral·lels –entre d'altres– referits a la versió de LEABC: *Decameron*-Lee p. 191 i ss; Ward II 204, 239, 111, 654; Johannes Pauli, núm. 678 (Bolte II, p. 403); Bompas, p. 304.

Toldo-AN 117 p. 76 ens ofereix els següents paral·lels i comentaris: Decameron VII, 4; L. di Francia dins *Giornale storico della letteratura italiana,* 44, pp. 23 i ss.; Comparetti: *Ricerche al libro de Sindibad;* Molière: *George Dandin.*

Lacarra-*Cuentos,* (p. 313 i n. p. 348) indica: *Sendebar; Corbacho* II,1; Sercambi, *Novelle,* CXLVIII; Cervantes, *Novelas Ejemplares:* «El celoso extremeño» i «El viejo celoso».

Marsan (pp. 520-523): Mardrus-1001, V, p. 145, nit 815-816; Ziay, VIII, 37-38. Veu els següents precedents: Solalinde, II, pp. 34-35 i Mardrus, VI, 147, nit 893 i González-*Sendebar,* pp. 90-92.

J. A. Ysern i Lagarda
Uniwersytet Wrocławski (Polònia)

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

A

Aguiló i Fuster, M. (1881) *Recull d'eximplis, gestes e faules e altres lligendes ordenades per ABC,* Barcelona.

Duby, G. (1990) *El amor en la Edad Media y otros ensayos.* Madrid, Alianza Editorial.

Goldberg, H. (1983) «Sexual Humour in Misogynist Medieval Exempla», dins: DDAA, *Women in Hispanic Literature. Icons and Fallen Idols,* University of California Press.

KLAPISCH-ZUBER, Ch. (1990) «La mujer y la familia» dins Le Goff, J., ed. *El hombre medieval,* Madrid, Alianza Editorial, pp. 295-322.

LACARRA, M.J. (1986) «Algunos datos para la historia de la misoginia en la Edad Media», *Studia in honorem prof. Martí de Riquer,* I, Barcelona, Quaderns Crema, pp. 339-361.

VICTORIO, J. (1983) *El amor y el erotismo en la literatura medieval,* Madrid, Editora Nacional.

B

ARIENTI, S. D. (1914) *Le Piorretane,* ed. Gambarin, Bari.

AYERBE-CHAUX, R. (1974) *El Conde Lucanor. Materia tradicional y originalidad creadora,* Madrid, Ediciones José Porrúa Turanzas.

BANKS, M.M. ed. (1904) *An Alphabet of Tales. An English 15th Century translation of The Alphabetum Narrationum of E. de Besançon,* Londres, Early English Text Society, 'Original Series', pp. 126-127.

BASSET, R. (1924-1927) *Mille et un contes, récits et légendes arabes,* París, Maisonneuve Frères, 3.

[BOL-POL] BOLTE, J.-POLIVKA, G. (1913-1932, nova impressió a Hildesheim, 1963), *Anmerkungen zu den Kinder- und Hausmärchen der Brüder Grimm,* 5, Leipzig.

BOMPAS, C.H. (1909) *Folklore of the Santal Parganas,* Londres.

BRAGA, Th. (1890) *Contos tradicionaes do povo portuguez. Historias e exemplos de thema tradicional e forma litteraria,* Porto.

BROMYARD, J. (1614) *Summa praedicantium,* Anvers.

BRUNET, M.G. ed. (1858) *Le Violier des Histoires Romaines. Ancienne traduction française des Gesta Romanorum,* París.

CAMPBELL, J.G. (1895) *Clan traditions and Popular Tales of the Western Highlands and Islands,* Londres.

CHAMPION, P. ed. (1928) *Les cents nouvelles nouvelles,* París, 2 vols.

CHANTILLON, F. (1980) «A propos de la chienne qui pleure», *Revue du moyen age latin,* pp. 39-41

CHAUVIN, V. (1892-1922) *Bibliographie des ouvrages arabes,* Lieja.

CHAVANNES, E. (1910-1911) *Cinq cent contes du Tripitaka chinois,* París.

[CLOUSTON-Tales] CLOUSTON,W.A. (1887) *Popular Tales and Fictions. Their Migrations and Transformations,* Edinburg i Londres.

[CLOUSTON-Romances] CLOUSTON, W. A. (1889) *A Group of Eastern Romances and Stories.*

COMPARETTI (1869) *Ricerche intorno al libro di Sindibad,* Milà.

[VITRY-Crane] CRANE, T. F. (1890) *Exempla or Illustrative Stories from the Sermones Vulgares of Jacques de Vitry,* Londres, Folk-lore Society.

[101-Nuits-Demonb.] Demombynes, G. trad. (1911) *Cent et une nuits,* París, Librairie Oriental.

Dick, W. ed. (1890) *Die Gesta Romanorum. Nach der Innsbrucker Handschrift* v J 1342 *und vier Münchener Handschriften,* Erlänger Beiträge zur Englische Philologie, 7.

Dunn, T. ed. (1938) *The Facetiae of the Mensa Philosophica,* Washington University Studies, New Series, Language and Literature, 5, St. Louis.

Dutoit, J. (1906-1921) *Jatakam. Aus dem pali übersetzt,* München.

Epstein, M. (1958) «A Medieval Jewish Tale from the Parables of Sendebar» *Commentary,* 25, pp. 528-531.

Espinosa, A. M. (1946) *Cuentos populares españoles,* 3 vols., Madrid, CSIC.

Ezio, L. ed. (1917) *Il libro dei cinquante miracoli della Vergine,* Bolonya, Romaguoli dell'acqua, 'Collezione di opere inedite o rare'.

[Vitry-Frenken] Frenken, G. ed. (1914) *Die Exempla des Jacob von Vitry, 'Quellen und Untersuchungen zur Lateinischen Philologie des Mittelalters'* , vol. 5, München.

Gelly, A. ed. (1856) *Fiore di virtu,* Florència.

Gering, H. (1882) *Islendsk aeventyri. Isländische Legenden, Novellen und Märchen,* 2 vols. Halle.

González Palencia, A. (1942) «La doncella que se sacó los ojos. Para la leyenda de Santa Lucía», dins *Historias y leyendas,* Madrid CSIC, pp. 9-75.

[González- Sendebar] González Palencia, A. ed. (1946) *Versiones castellanas del Sendebar,* Madrid-Granada, CSIC.

Gorion, M. J. Bin (1924) *Der Born Judas,* Leipzig.

GR: vg. Katona, D., Oesterley.

Gregori de Tours (1857-1862) *Le livre des miracles,* París, Société de l'Historie de France.

Günter, H. (1922) *Buddah in der abendläendischen Legende?,* Leipzig.

Herbert, J.A. (1910) *Catalogue of Romances in the Department of Manuscripts in the British Museum,* vol. 3, Londres.

Herolt-Discipulus (1495) *Promptuarium exemplorum,* Strassburg.

Hertel, J. (1921) *Indische Märchen,* Jena.

[Oldo-Hervieux] Hervieux, L. ed. (1896) «Odonis de Ceritona Fabulae» dins *Les fabulistes latins,* 5 vls., París, IV, pp. 173 ss.

[SS-Hilka] Hilka, A. ed. (1912-1913) *Historia septem sapientum,* 2 vols. 'Sammlung mittellateinischer Texte' (I: *Historia septem sapientum. Eine bisher unbekannte lateinischer Übertsetzung einer orientalischen Fassung der Sieben weisen Meister -Mischle Sendebar-,* Heidelberg; II: *Historia septem sapientum. Johannes de Alta Silva. Dolopathos sive de rege et septem sapientibus,* Heidelberg).

Holbeck, B. (1962) *Aesops levned og fabler,* Copenague.

JACOBUS A VORAGINA, E. (1850) *Legenda aurea,* ed. Graesse, Leipzig.
GOBII, J. (1480) *Scala Celi,* Ulm.
JOHANNES, P. ed.(1866) *Schimpf und Ernst,* ed. Oesterley, Stuttgart.
[GR-Katona] KATONA, L. ed. (1900) *Gesta romanorum. Régi Magyar Konyvtar,* Budapest.
[PEL-KATONA] KATONA, L. ed. (1902) *Temesvári Pelbart Példá,* Budapest.
[ERZ-KLAPPER] KLAPPER, J. (1914) *Erzählungen des Mittelaters,* Breslau.
KOEHLER, R. (1898-1900) *Kleinere Schriften,* ed. Bolte, J. 3 vols (I: *Zur Märchenforschung,* Weimar, 1989; II: *Zur Erzählenden Dichtung des Mittelalters,* 1900, Berlín; III: *Zur neueren Literaturgeschichte, Volksdichtung und Wortforschung,* 1900, Berlín)
KRAPPE, A. H. (1924, 1927, 1932, 1935) «Studies on the Seven Sages of Roma», *Archivum Romanicum,* 8, 9 11, 16, 19, pp. 386-407, 345-365, 163-176, 271-287, 213-226, respectivament.
— (1937) «Les sources du 'Libro de los exenplos'», *Bulletin Hispanique,* 39, pp. 5-54, Burdeus.
[Lacarra-*Cuentos*] LACARRA, M. J. (1986), *Cuentos de la Edad Media,* Madrid, Castalia, 'Odres Nuevos'.
[*Sendebar*-Lacarra] LACARRA, M. J. ed. (1989) *Sendebar,* Madrid, Cátedra.
[*Decameron*-Landau] LANDAU, M. (1884), *Die Quellen des Dekameron,* Stuttgart.
[Lecoy-*Chaire*] LECOY DE LA MARCHE, A. (1886), *La chaire française au moyen âge,* París.
[Lecoy-Anecdotes] LECOY DE LA MARCHE, A. ed. (1877) *Anecdotes historiques, légendes et apologues tirés du recueil inédit d'Etienne de Bourbon,* París.
[*Decameron*-LEE] LEE, A.C. (1909) *The Decameron. Its Sources and Analogues,* Londres.
LOISELEUR DESLONGCHAMPS, A. (1838) *Essai sur les fables indiennes et sur leur introduction en Europe,* París.
[MARDRUS-1001] MARDRUS, J. C. trad. (1899-1902) *Mille et une nuits.* Editions de la Revue Blue.
MARGARITA DE NAVARRA (1991) *Heptamerón,* ed. i trad. espanyola d'Arredondo, M. S., Cátedra, 'Letras Universales', Madrid.
MARSAN, R. (1974) *Itinéraire espagnol du conte médiéval,* París, Libraire C. Klincksieck.
MCKNIGHT (1913) *Middle English Humorous Tales in Verse,* Boston.
[CAESARIUS-MEISTER] MEISTER, A. ed. (1901) *Die Fragmente der Libri VIII Miraculorum des Cesarius von Heisterbach,* Römische Quartal schrift für christliche Altertumskunde, 13. Suppl. Heft, Roma.
MONTANUS, M. (1899) *Schwankbücher,* ed. Bolte, J., Tuebingen.
MOSER-RATH, E. (1964) *Predigtmaerlein der Barockzeit. Exemple, Sage, Schwank, Fabel in geistlichen Quellen des oberdeutschen Raumes,* Berlín.

[SS-OESTERLEY] OSTERLEY, H. ed. (1873) *Johannis de Alta Silva. Dolopathos sive dè rege et septem sapientibus,* Londres.

*[GR-OEST] OSTERLEY, H. ed (1872) *Gesta romanorum,* Berlín.

PARIS, G. (1984) «Le conte de la rose en vers et en prose et le roman de Perceforest» *Romania,* 23, pp. 78-161.

PL: *Patrologiae cursus completus. Series latina,* ed. de Migne J. P..

REYNA (1549 i 1942/2) *Dechado de la vida humana, moralmente sacado del juego del ajedrez,* edició facsímil de Castalia, València.

[Sánchez-LEABC] SÁNCHEZ DE VERCIAL, C., (1961) *Libro de los exemplos por ABC,* ed. Keller, Madrid, CSIC 'Clásicos Hispánicos'.

SERCAMBI, G. (1871) *Novelle,* ed. D'Ancona, A., Bolonya.

[SMITH-MEYER] SMITH, T + MEYER, P. eds. (1889) *Les contes moralisés de Nicole de Bozon, frère Mineur.* París, Société des Anciens Textes Français.

SOLALINDE, A. ed. (1917) *Calila e Dimna,* Madrid, Calleja.

[CAESARIUS-STRANGE] STRANGE, J. ed. (1851) *Caesarii Heisterbacensis monachi ordinis Cisterciensis Dialogus Miraculorum,* Colònia.

TAWNEY-PENZER (1924-1928) *The Ocean of Story being, C. H. Tawney's Translation of Somadeva's Katha Sarit Sagara,* Londres, 10 vols.

[Thompson-*Motiv*] THOMPSON, S. (1955-1958) *Motif-Index of Folk-literature,* 6 vols., Copenague.

[THOMPSON-Types] THOMPSON, S. (1961) *The types of the Folk-Tale. Anti Aarne's Verzeichnis des Märchentypen.* Trad. anglesa i ampliació. FFC 184, Hèlsinki.

TOBLER, A. (1886) «Die weinende Huendin», *Zeitschrift für Romanische Literatur,* 10, pp. 476-480.

[TOLDO-*Contributto*] TOLDO, P. (1895) *Contributto allo studio della novella francese del XV e XVI secolo,* Roma.

[TOLDO-«ETUDES»] TOLDO, P. (1902) *Etudes sur le théâtre comique français du moyen âge,* Studj de Filologia Romanza.

*[TOLDO-AN] TOLDO, P. (1906-1907) «Dall' Alphabetum Narrationum», *Archiv für das Studium der Neueren Sprachen und Literaturen,* Braunschweig, 117, pp. 68-95, 287-303), 118, pp. 69-81, 329-351, 119, pp. 86-100, 351-371.

TUBACH, F. C. (1969) *Index Exemplorum. A Handbook of Medieval Religious Tales,* FFC, Hèlsinki.

WARD, H. L. D. (1893) *Catalogue of Romances in the Department of Manuscripts in the British Museum,* vol. 2, Londres.

WELLS, J. E. (1916) *A Manual of the Writings in the Midle English,* New-Haven.

WELTER, J. TH., ED. (1914) *Le Speculum Laicorum,* París.

WESSELSKI, A. (1911) *Der Hoddscha Nasreddin,* 2 vols., Weimar.

— ed (1909) *Mönchslatein,* Leipzig.

WRIGHT, Th. (1842) *A Collection of Latin Stories,* Londres, The Percy Society.

ZIAY ED-DIN NAKCHABI (1934) *Contes du Perroquet (Touti Nameh)*, ed. i trad. Henri Muller, Les Belles Lettres, París.
[BLVS] (1842) *Bibliothek des litterarischen Vereins in Stuttgart.*
[FOLK-LORE] (1890) *Folk-lore. A Quartely Review of Myth, Institution and Custom.*, Londres.
[MÉLUSINE] (1878-1912) *Mélusine. Recueil de mythologie, litérature populaire, traditions et usages*, París.
[RF] *Romanische Forschungen.*
[SVL] (1901-1909) *Studien zur vergleichende Literaturgeschichte.*
[ZVV] (1890) *Zeitschrift des Vereins für Volkskunde.*
[ZEP] (1877) *Zeitschrift für englische Philologie*, Tübingen.

A. I. ALOMAR I CANYELLES

LA TERMINOLOGIA DE L'ARMAMENT A LA VERSIÓ CATALANA DEL SEGLE XIV DE L'*EPITOMA REI MILITARIS* DE FLAVI VEGECI RENAT[1]

L'*Epitoma rei militaris*, l'obra més coneguda de Flavi Vegeci Renat, alt funcionari romà que va viure entre el segle IV i el V, satisfà en el camp bèl·lic, juntament amb els *Estratagemes* de Juli Fronti i els *Fets i dits memorables* de Valeri Màxim, «la demanda generalitzada que existeix arreu d'arromançaments d'uns certs clàssics dipositaris d'una certa informació tècnica, històrica i moral» en els segles XIV i XV (Badia 1983:202). La utilitat pràctica de l'obra de Vegeci explica, doncs, la difusió dels manuscrits del seu tractat, el qual esdevé a l'època medieval el manual fonamental sobre la guerra i és traduït a moltes llengües al llarg del segle XIV. La seva traducció del francès al català va ser obra de Jacme Castellà, el qual L. Badia (1983:209) identifica amb el camarlenc de Violant de Bar entre 1380 i 1392.

L'interès a l'Edat Mitjana per Vegeci encara va augmentar quan hom es va acostar al Renaixement i va ressorgir la infanteria, va decaure la lluita dels cavallers, que constituïa una aventura personal i aristocràtica, i, amb la millora de la ballesta i de les armes de foc i l'aparició de la pica, la funció de la cavalleria es va tornar a correspondre amb la proposada per Vegeci, quan la guerra esdevingué quelcom d'eficientment destructiu.

Pot estranyar de trobar l'obra de Vegeci en l'inventari fet l'any 1476 (Hillgarth 1991:529) dels béns del mallorquí Ferran Valentí (*legum, doctor, civis*), un dels nostres

(1) Aquest treball amplia la temàtica tractada a l'edició de la versió catalana de l'obra de Vegeci que té preparada l'autor, començada com a tesi de llicenciatura. Les concordances de l'*Epitoma rei militaris* han estat preparades pel Sr. Joan Torruella, de l'Arxiu Informatitzat de Textos Medievals Catalans, les quals li agraïm.

principals humanistes i traductor de les *Paradoxa* de Ciceró, que va estar en contacte epistolar amb els humanistes italians del moment, alguns del quals tractà personalment a la cort napolitana de 1416 a 1438:

> 101. Item, un altre libre de pregamí de forma poca, cubert de fust e pell vermella, intitulat *Vegesi, De re militari.* (inv. núm. 333.B.)

Però el seu interès per Vegeci s'ha de relacionar no només amb el seu gust pels clàssics sinó especialment amb el seu interès per l'armament i el seu maneig. De fet, l'any 1466 Valentí intervingué en tot i per tot («in omnibus») com a expert en lleis i en tot tipus d'armes («in omni armorum genere perito») en el tribunal que examinà Arnau de Castellbò d'«espasa, broquer, spasa de dues mans, llança, puyal e dall» per al grau de mestre d'armes (Llompart 1991).[2]

És un fet que, com indica L. Badia (1983:215), Vegeci arribà «a una èlite assedegada de saber i ben instal·lada dintre la societat catalana de la darreria del XIV»: es troba a l'obra de l'influent Francesc Eiximenis, contemporani del traductor Jacme Castellà (Badia 1983:207), i encara més envant, podem afegir, ja que la seva influència, directa o a través d'Eiximenis, és evident al *Tirant* (Riquer 1990:206).

L'estudi de la terminologia de l'armament que trobem a la traducció catalana del segle XIV del tractat de Vegeci és interessant pel valor d'aqueixa obra dins la història militar i abasta diversos aspectes: en primer lloc, l'inventari de les unitats d'aquest camp que s'hi troben, la seva classificació i llur estudi etimològic en el cas de les novetats; en segon lloc, l'estudi de la terminologia catalana en relació amb la de la versió llatina,[3] és a dir, l'anàlisi detallada del tipus de correspondències que s'han establert entre les unitats lèxiques dels dos idiomes i l'explicació de l'origen de les seves característiques.

Els apartats primer i segon estan absolutament condicionats pel fet que la versió catalana no sigui una traducció directa des del text llatí sinó d'una de francesa, que encara no tenim.[4]

Per tal de fer avançar el coneixement de l'obra malgrat aquestes mancances actuals i perquè els resultats d'aquest estudi ajudin a descobrir la versió original, hem fet com si l'origen immediat de la versió catalana fos el text llatí. Saber que l'intermediari entre el text llatí i el català va ser francès ha ajudat en l'estudi de les unitats lèxiques noves en català (les característiques del qual totes soles ja haurien bastat per determinar-ne l'origen francès). Les errades del traductor català són, primer, per deficiències de coneixement del francès i, segon, del llatí.

A l'hora d'analitzar el lèxic català de l'armament emprat a la traducció de l'obra de Vegeci hem tingut en compte que tant l'original llatí com les versions francesa i catalana són manuals escrits amb un objectiu didàctic, pràctic. En el cas de la versió original llatina, la intenció era que l'Imperi Romà tornés als enyorats moments d'es-

(2) Actualment ens sorprèn l'especialització que implica el domini de les arts marcials orientals, però a l'època medieval també existia aquí i n'hi havia manuals il·lustrats, dels quals se n'ha conservat algun a Alemanya (vegeu també l'estudi de Gabriel Llompart (1978)).

(3) Vegeu tractat el lèxic de l'armament d'una altra obra llatina, ja medieval, a l'edició de la traducció del *Liber Maiolichinus de gestis pisanorum illustribus* feta per Mireia Mulet Mas, Palma, 1991, p. 79-80.

(4) Hem emprat l'edició francesa de 1515 l'*Epitoma institutorum rei militaris* que teníem avinent a l'hora de preparar aquest treball (cal dir que es correspon prou fidelment amb el text de l'edició crítica de K. Lang, 1885).

plendor; i en les versions medievals hom volia acostar els mateixos coneixements militars romans als capitans de l'època.

L'esmentada orientació pràctica del tractat fa que el traductor tendeixi sovint a mantenir el text en l'estil directe del llatí i a fer parlar Vegeci com a contemporani:

> e appelle's falç (55v,24) / et falx uocatur (137,11-12)
> lo qual lavors se appellava verrincle e ara se nomena verrut (20r,23-24) / quod tunc vericulum nunc verutum dicitur (49,14)
> usaven una manera de darts que ells appellaven gujures (10v) / Barbari ... his [pila] precipue utuntur quas bebras vocant
> hi havia crochs de ferre, qui leus eren appellats (25r) / ferreos harpagones quos lupos vocant
> que los romans appellaven leu (58r) / quod lupum vocant

I a vegades es mesclen els dos punts de vista temporals:

> sàpien combatre de darts e de plumetes, e antigament se appellaven leuger armats (40v) / verutis uel martiobarbulis quas plumbatas nominant[5]

A més, com a manual d'ús que calia fer aplicable a l'Edat Mitjana, les traduccions francesa i catalana s'enfronten a la necessitat de fer entenedor el que exposen, cosa que, pel que fa a l'armament, vol dir fer correspondre, fins on sigui possible per als resultats pràctics, la identificació de l'armament romà amb el contemporani del traductor, francès o català, emprant una terminologia pròxima a la dels seus contemporanis.

Pel grau de coincidència fonamental entre l'armament romà i el medieval (no hi hagué una solució de continuïtat entre l'un i l'altre), fou factible de fer correspondre les armes d'una època amb les de l'altra i, per tant, que l'aplicació de les tàctiques romanes es pogués fer amb armament medieval, tot i l'esquifit coneixement medieval de l'armament antic, a l'abast justament només per tractats com el de Vegeci, i malgrat que el lèxic dels camps materials sigui el de traducció més difícil a causa dels canvis o desaparició dels objectes (dificultat sorprenent pel caràcter denotatiu de les unitats dels camps materials, amb referents físics).

Per tant, les tres versions, la llatina, la francesa i la catalana, fan un estudi «arqueològic» de l'armament i el fan en condicions negatives. Vegeci vol explicar l'armament romà anterior a la seva època, una cosa que no coneix directament, i la seva obra té el gran defecte de ser el resultat de la combinació de texts de diferents autors (Titus Livi, Vitruvi, Modest, Cèsar, Frontí, a més d'altres especialistes romans clàssics) i d'èpoques distintes. Per això presenta sovint denominacions en relació de sinonímia corresponents a diferents cronolectes, per tal d'apropar l'obra als seus contemporanis:[6]

(5) Això és un cas de mala traducció, ja que l'objecte directe d'*appellaven* no és *leuger armats* sinó el que hauria de traduir *plumbatas*.

(6) Alguns d'aquests sinònims no s'han traduït:

Alguns trobaren a fer banastes de vergues (53v) / de ligno crates ... quas metellas vocaverunt

e espases grans e altres espases pus poques (20r) / gladios maiores quos spathas vocant

e espases grans e altres espases pus poques (20r) / gladios minores... quos semispathas [semispathias: Lang] nominant

portassen contínuament grossos capells de feltre en los caps (10r) / pileis quod Pannonicos vocabant ex pellibus

E sol hom fer molt grans rodes de fust vert per empènyer soptosa (54v) / rote ... quas taleas vocant

qui ab grans lances los mataven (48v) / lanceas vel maiora spicula

darts que ells appellaven gujures (10v) / his [pila] quas bebras vocant
sàpien combatre de darts e de plumetes, e antigament de appellaven leuger armats (40v) / verutis vel martiobarbulis quas plumbatas nominat
se appellaven pilez (10r) / missilia ... pila vocabantur
qui·s appellà pila e ara se appella espiot (20r) / quod pilum vocabant nunc spiculum dicitur
lo qual llavors se appellava verrincle e ara se nomena verrut (20r) / quod tunc vericulum nunc verutum dicitur

L'armament romà antic que el traductor francès i el català volen explicar és, però, quelcom que ells coneixien encara molt menys que no Vegeci, per la major distància cronològica. El resultat de l'intent de Vegeci i dels seus dos traductors de fer correspondre el lèxic d'uns altres cronolectes amb els de les seves èpoques és l'ús d'unitats lèxiques de tres cronolectes diferents en un mateix text (considerant com un únic cronolecte el de l'època anterior a Vegeci). A la versió catalana excepcionalment trobem en la traducció del mot *tribulos* tres «cronosinònims»: un mot llatí adaptat (*tribles*), un mot francès (*calçatrepes*) i un de català *(espinacs*).

L'obstacle principal que els traductors varen trobar en la seva tasca va ser la traducció de les denominacions d'armes romanes sense equivalència amb les medievals i la de les denominacions pertanyents a cronolectes diferents del de Vegeci o a altres idiomes, ja esmentats.

En el punt de les diferències tecnològiques entre l'armament de les dues èpoques, el cas principal el constitueixen les armes col·lectives romanes, les defensives i les ofensives, aquestes amb acumuladors d'energia de torsió de nervis, diferents dels medievals que solien ser amb contrapès. Aleshores el traductor empra denominacions genèriques o hiperònims (com per exemple *enginy*) o descriu l'arma sense anomenar-la o, finalment, recorre a l'adaptació del nom llatí primer al francès i després d'aquest idioma al català.[7] En el cas de la traducció catalana, la manca de contrast amb una còpia del text llatí fa opac el terme francès. Una darrera solució, ja exemplificada, consisteix a traduir només un dels dos termes en relació sinonímica.

En el cas del llatí BALLISTA trobam un exemple d'adaptació absoluta de l'obra de Vegeci a les necessitats medievals (per tant no es pot parlar ben bé de traducció), ja que aquesta arma romana no era la *ballesta* medieval i, en canvi, a la traducció s'hi fa correspondre. També constitueix una llicència del traductor l'afegit del mot *acer* traduint *ferrum*, puix que aquest material òbviament no era conegut per Vegeci. Un altre afegitó medieval és el complement *de teix* aplicat a *arc*, precisió que forneix una interessant informació sobre una de les matèries primeres dels arcs medievals.[8]

Quan el llatí presenta hiperònims (com TELUM), el català, mancat aleshores d'un mot amb el mateix abast semàntic, ofereix diferents hipònims, segons la solució del text francès, els criteris del qual no podem establir (vegeu l'apartat de l'apèndix amb les correspondències entre llatí i català).

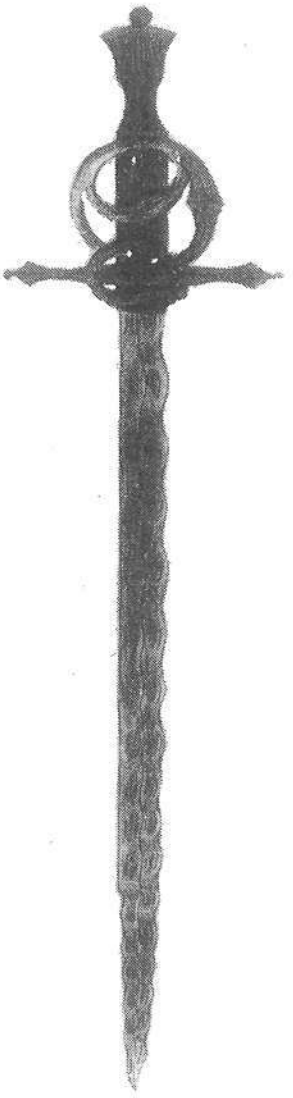

(7) Sobre la qüestió dels cultismes medievals, vegeu Emili Casanova, «Notes sobre els cultismes en català medieval», dins *Actes del Sisè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*, Montserrat, 1983, p. 195-205.

(8) Vegeu sobre aquesta qüestió Edward McEwen, «Diseño y construcción de los arcos primitivos», *Investigación y Ciencia*, agost 1991, p. 53-59.

Però els hiperònims no són l'única causa de la manca de correspondència constant entre el text llatí i el català. També hi deu haver la variació com a recurs estilístic en els casos en què hom no acaba d'esbrinar les diferències entre determinades armes romanes: és el cas, per exemple, de CATAPHRACTA i LORICA, traduïdes per *cuirasses, asberg* i *gambaix*, sense cap criteri palès, ja que *asberg* correspon 10 cops a CATAPHRACTA i 12 a LORICA, mentre que CATAPHRACTA és traduït 8 vegades per *cuirasses*, 6 per *asberg*, 4 per *cuirasses o asbergs* i 1 per *gambaixs o asbergs;* i LORICA, 10 pics per *asberg*.

Sobre el lèxic de la versió catalana, cal remarcar el fet que no s'hi trobi el mot *mandró* traduint FUSTIBALUS, el qual és definit com «fones de cuyro ficades a bastons de quatre peus de lonch qui tiraven ab dues mans e·n gitaven pedres a manera de brigoles» (40v). *Mandró* és documentat per primer cop en català l'any 1343 i al manuscrit català de Vegeci és citat a la següent nota marginal al costat de la cita anterior: «Aquestes fones uy apelam mandrons».

Tampoc no s'hi empra, i és cosa estranya, el mot *buçó* per *moltó*, que trobam al *Llibre dels Feits* i al següent fragment del *Dotzèn del Crestià* (1384?) de Francesc Eiximenis que reproduïm perquè sembla procedent de Vegeci:

> Poden estar vint o trenta hòmens dins ... qui poden aquí ben regir una gran biga ab lo cap agut e ferrat de la qual facen *bussó* e ab aquella poden sotscavar les pedres del mur e trocar-lo (DCVB, s.v.).

Cal comentar que a la traducció també manca del mot *fletxa*, ja que només apareix el sinònim *sageta*. Precisament també en un fragment del *Regiment de la cosa pública* d'Eiximenis (cap. 227, c.1385) trobam documentat per primer pic *fletxa*, en un text que, una altra volta, recorda Vegeci:

> Exercitar los jóvens en gitar *fletxes*, sagetes, vires o quadrells ab balestes e ab archs.

Coromines (DECat, IV, 39, 52) assenyala el caràcter tardà tant de *fletxa* en català com de *flèche* en francès, davant el català *sageta* i el francès *saete* (per tant, podem suposar que a la versió francesa de Vegeci encara no hi havia *flèche*).

Sorprèn igualment la manca del mot *lloriga*, per LORICA, si més no per la semblança formal natural. Aquesta mancança potser s'explica per l'especialització en l'aplicació de *lloriga* a la defensa del cavall.

Un mot recollit als diccionaris és *espinacs*, «peces de metall o fusta amb tres o quatre puntes, que posades en terra sempre en presenten alguna de dreta mentre les altres li fan de base i que s'empren contra la cavalleria i la infanteria enemigues» que trobem per primer cop en uns comptes de 1358 (DCVB, s.v. *espinac.3*).[9]

Una paraula que cal assenyalar que trobam documentada a altres llocs devers la

(9) La cita de 1358 és la següent: «Gil de Liçano de la cambra e armer del Senyor Rey [Pere III] ... És a ssaber, per X mil espinachs de ferre que comprà de Mahoma Raffachon, moro de Saragosa, a rahó de XCVI solidos VIII denarios Jaccensis lo miller» (Arxiu del Reial Patrimoni, Barcelona, Registre 782, fol. CXXX VIIIg. Maestre Racional. Notaments Comuns. Funcionari Berenguer de Codinachs), publicat dins les *Actes del III Congrés d'Història de la Corona d'Aragó* I, p. 495. Eiximenis, al *Dotzè del Crestià*, aporta aquestes altres: «sembrar-li per terra [a l'enemic] grans d'espines o d'espinacs vers o de ferro» (cap.216), «lloc on ha sembrat grans d'espinac o claus o qualque altra malesa» (cap. 269), citat per Riquer (1990: 214).

mateixa època de la traducció catalana de Vegeci (1390 i 1398) és *verrut* (< VERUTU), però la primera cita és mallorquina (Alomar 1992:II,205).

La conclusió sobre el lèxic català de l'armament emprat (a part de les adaptacions del francès) és que concorda amb el de l'època de la traducció, amb algunes mancances i presències ja indicades que confirmen la datació de la traducció catalana.

La font francesa de la versió catalana de Vegeci explica la presència de gal·licismes, alguns dels quals són sorprenents si tenim en compte la presència de francesos del seguici de Violant de Bar a la cort de Joan I que haurien pogut ajudar més el traductor, Jacme Castellà.[10]

Dins la terminologia de l'armament són gal·licismes els següents mots:

Gat: fr. *chat,* amb el mateix significat. Al català trobam *gata* (DCVB, s.v.).

Calçatrepes: fr. *chausse-trape* «cep, parany», «floravia», «abriülls» (*Centaurea calcitrapa*); occità *caucatrepa* (Alibert 1988).[11]

Espiot: fr. *espie* «llança» (fr. mod. *épieu*).

Gambaix: fr. *gambais* «perpunt».

Gujura: fr. *guivre* «javelina amb forma de serp», «fletxa» (<VIPERA), per confusió de les grafies de *i* i *v* del manuscrit francès amb les de j i *v*.

Javellot: fr. *javelot* «javelina».

Leu: fr. *leu* (<llatí LUPU).

Plometa: fr. *plomeé* «projectil guarnit de plom».

Són adaptacions del llatí, amb el mateix origen que els gal·licismes: *falç, marcioboles, pila, tribles, verrincle* i *verrut.*[12]

Finalment, com a bon exemple de l'adaptació de les versions francesa i catalana a la seva època, tot i que sortim del camp estricte de la terminologia de l'armament, farem esment de la traducció dels crits guerrers. A la versió llatina tenim *ut puta 'victoria', 'palma', 'virtus', 'Deus nobiscum', 'triumphus imperatoris'* (Vegetius 1885: 73, 16-17) que a la versió catalana ha estat traduït per *monjoya, victòria, virtut, cavaller sent Jordi, Déus sia ab nós,* on d'una banda podem veure el gal·licisme *monjoya,* d'una altra expressions equivalents a algunes de les llatines i, finalment, l'afegit d'una expressió catalana, *cavaller sent Jordi.* Als crits de guerra catalans cal afegir *Aragó!,* segons la *Crònica* de Muntaner, i recordar els de *Sant Antoni!* i *Sant Jordi!* que es feien quan la cavalcada de la festa de l'Estendard del dia 31 de desembre, a la ciutat de Mallorca, passava per davant l'església de Sant Antoni de Pàdua, on hi havia la capella de la confraria dels cavallers mallorquins dedicada al patró de la cavalleria (Pons Fàbregues 1907:83-88).

Monjoya procedeix, a la traducció, del crit de guerra francès medieval *monjoie* o *montjoie* (1260), com l'occità *montjòia.* En aquestes llengües i en català procedeix de MONS GAUDII, «en memòria dels senyals de pedres que posaven, tot llançant

(10) Vet ací una mostra d'aquests gal·licismes, a part dels del camp de l'armament: *beneficiayre* (17r,9); *bosch* 'fusta' (18r, 23; 24r,12-14; 25r,9; 29v,6); *bateu* (25r,1); *bacheller* 'aspirant a cavaller' (16r,26); *flochs* 'onades' (63v,21); *garçons* (31v,24; 32r, 11-14-17; 33r,17); *maçó* (44r,30); *ontosament* (29v,23); *triayre* (10r,14-15; 14v,14; 41r,7) i *sapín* (61r,3).

(11) Al text llatí tenim TRIBULUS, procedent també del nom del card, per les pues de les llavors del vegetal que són a l'origen de la forma catalana. Al *Tirant* trobem «dues grans bótes ... alt en la cambra de les armes, que són plenes de llavor d'espinacs, los quals són tots de coure», «aprés féu portar la llavor dels espinacs en lo portell e llançaren-los per terra, a fi que, com los moros passassen, los se ficassen per los peus», «com foren dins lo portell ... ficaven-se aquells grans de coure per les soles dels peus ... e véu aturar los moros per les nafres de la llavor dels espinacs» (edició de Martí de Riquer, Barcelona, Ed. Ariel, 1a edició augmentada, 1979, c. XXIV, pp. 157-158). En castellà hom en diu «abrojos» com a nom de planta amb pues, de les peces amb pues del que anomenem «deixuplines», les disciplines.

(12) Caldria classificar els llatinismes en «semàntics» (nou significat llatí donat a un significant patrimonial), «cruus» (no adaptats), «mots populars rellatinitzats per creuament» i «els que varien la seua funció sintàctica», seguint Casanova (1983:203), cosa que es fa a l'estudi preliminar de l'edició de la versió catalana de Vegeci.

crits de joia, els croats i els romeus, dalt del primer cim des d'on veien Jerusalem o altre terme de llur peregrinatge» (DECat, V, 778,14,1) (més aviat, crit de guerra dels croats). En català, com en francès, té el significat de «munt de pedres posat com a fita» (DCVB, s.v.).

Presentam tot seguit les llistes alfabètiques de les unitats del camp de l'armament de la versió catalana de l'*Epitoma rei militaris* i les de la versió llatina esmentada de 1515 que s'hi corresponen. Transcrivim després el lèxic de l'armament de l'edició llatina esmentada, amb una definició mínima presa del diccionari clàssic de Gaffiot (1934) i amb les unitats de la versió catalana que hi corresponen amb el nombre de casos de cada correspondència ordenats i dels casos en què la correspondència no és biunívoca i després el lèxic de la versió catalana, amb les unitats de la versió llatina corresponents i els mateixos criteris que en la llista anterior.

A. I. ALOMAR I CANYELLES
Ciutat de Mallorca

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

ALIBERT, L. (1988) *Dictionnaire occitan français d'après les parlers languedociens,* Toulouse, Institut d'Études Occitanes.

ALOMAR, A.-I. (1992) *L'armament a l'illa de Mallorca als segles XIV i XV: estudi de la seva terminologia,* Palma, tesi de doctorat inèdita.

BADIA, L. (1983) «Frontí i Vegeci, mestres de cavalleria en català», *BRABLB* 39, Barcelona, pp. 191-215.

CASANOVA, E. (1983) «Notes sobre els cultismes en català medieval», *Actes del Sisè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes,* Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 195-205.

GAFFIOT, F. (1934) *Dictionnaire illustré latin français,* París.

GREIMAS, A.-J. (1980), *Dictionnaire de l'ancien français jusqu'au milieu du XIVe siècle,* París.

HILLGARTH, J.N. (1991) *Readers and books in Majorca, 1229-1550,* París, Éditions du CNRS.

Liber Maiolichinus de gestis pisanorum illustribus, traducció de Mireia Mulet Mas, SAL, Palma, 1991.

LLOMPART, G. (1978) «Ideal caballeresco y escuelas de esgrima a Mallorca en el siglo XV», *Cuadernos de Historia Jerónimo Zurita* 29-30, Saragossa 1978, pp.149-161 (traduït dins *Tirant lo Blanc. Imatges i objectes,* Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura; Conselleria de Cultura, Educació i Esports, Govern Balear, octubre-novembre, 1991).

LLOMPART, G. (1991) «Examen de grau de mestre en armes d'Arnau de Castellbò (27-4-1466)», *Tirant lo Blanc. Imatges i objectes,* Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura; Conselleria de Cultura, Educació i Esports, Govern Balear, octubre-novembre.

McEWEN, E. (1991) «Diseño y construcción de los arcos primitivos», *Investigación y Ciencia,* agost 1991, pp. 53-59.

MARTORELL, J. (1979) *Tirant lo Blanc,* Ed. Ariel, Barcelona.

PONS FÀBREGUES, B. (1907) *La bandera de la ciudad de Mallorca,* Palma.

RIQUER, M. (1990) *Aproximació al Tirant lo Blanc,* Quaderns Crema, Barcelona.

VEGETIUS, F. (1885) *Epitoma institutorum rei militaris,* edició crítica de Karl Lang, Bibliotheca Teubneriana, Lipsiae.

APÈNDIX

I

*Unitats lèxiques del camp de l'armament a la versió llatina de l'*Epitoma rei militaris *de Vegeci*

ARCUBALISTA, -AE
ARCUS, -US
ARIES, -ETIS
ARMATURA, -AE
BALISTA, -AE
BASA, -AE
BEBRA, -AE
BITUMEN, -INIS
CARROBALISTA, -AE
CASSIS, -IDIS
CATAPHRACTA, -AE
CATAPHRACTUS, -A, -UM
CLAVA, -AE
CLIPEUS, -I
CONTUS, -I
CRATIS, -IS
CRISTA, -AE
EXOSTRA, -AE
FALARICA, -AE
FALX, -CIS
FERRAMENTUM, -I
FERRUM, -I
FUNDA, -AE
FUSTIBALUS, -I
FUSTIS, -IS
GALEA, -AE
GALEATUS, -A, -UM
GLADIUS, -I
HASTA, -AE
HASTATUS, -A, -UM
HASTILE, -IS
IMPEDIMENTUM, -I
JACULUM, -I
LANCEA, -AE
LAPIS, -IDIS
LORICA, -AE
LORICARIUS, -A, -UM
LORICATUS, -A, -UM
LUCERNA, -AE
LUPUS, -I
MACHINA, -AE
MACHINAMENTUM, -I
MALLEOLUS, -I
MARTIOBARBULUS, -I
METELLA, -AE
MISSILE, -IS

MUNIMEN, -INIS
MUSCULUS, -I
NERVUS, -I
ONAGER, -GRUS
OCREA, -AE
OCREATUS, -A, -UM
OLEUM, -I
PILUM, -I
PILEUS, -I
PIX, -ICIS
PLUMBATA, -AE
PLUTEUS, -I
ROTA, -AE
RESINA, -AE
SAGITTA, -AE
SAGITTARIUS, -I
SAGUM, -I
SAMBUCA, -AE
SARCINA, -AE
SARISSA, -AE
SAXUM, -I
SCORPIO, -ONIS
SCUTUM, -I
SCUTARIUS, -A, -UM
SCUTATUS, -A, -UM
SEMPISPATHA, -AE
SPATHA, -AE
SPICULUM, -I
STUPPA, -AE
SULPHUR, -IS
TALEA, -AE
TELUM, -I
TESTUDO, -INIS
TOLLENO, -NIS
TORMENTUM, -I
TRIBULUS, -I
TURRIS, -IS
VERRICULUM, -I
VERUTUM, -I
VINEA, -AE

II

*Unitats lèxiques del camp de l'armament a la versió catalana de l'*Epitoma rei militaris *de Vegeci*

ACER
AGULLÓ
ALQUITRÀ
ARC
ARMA
ARMADURA
ARNÈS
ARTIFICI
ASBERG
ASTA
BALLESTA
BANASTA
BASTÓ
BIGA
BRANDÓ
BRIGOLA
CAIRELL
CALÇATREPES
CAMBERA
CANTAL
CAPELL DE FELTRE
CAPELL DE FERRE
CARBÓ
CAVALL COBERT
CORN
CRESTA
CUIRASSES
DARD
DOLLA
ELM
ENGINY
ESCUT

ESPASA
ESPINACS
ESPIOT
ESTOPA
FALÇ
FARDELL
FELTRE
FERRAMENT
FERRE
FONA
FUSTA
LLANTERNA
GAMBAIX
GAT
GUJURA
JAVELLOT
LLANÇA
LLEU
MAÇA
MANTELLET
MARCIOBOLE
MOLTÓ
NIRVI/NERVI
OLI
PAL
PASSADOR
PEDRA
PEGA
PEGUNTA
PILA
PILAR
PLOMETA
QUADRELL
RODA
SAGETA
SOFRE
TARTUGA
TORRE MENADISSA
TRIBLES
TROSSELL
VERDESCA
VERRINCLE
VERRUT

III

Epitoma rei militaris: *correspondències entre el lèxic de l'armament de la versió llatina i el de la versió catalana*

I. CORRESPONDÈNCIA CATALÀ-LLATÍ

ACER
ferrum / ferre e acer: 1

AGULLÓ
aculeus: 1

ALQUITRÀ
bitumen: 1

ARC
arcus: 3
faïen escuts / fabricas arcuarias
tret d'arc / iactum teli (3)
tirar d'un arc / sagittas mittere

ARMADURA
arma: 2
machinamenta sive munimina / cuyraces e altres armadures: 1

ARNÈS
impedimentum: 7
armorum: 1

ARTIFICI
machina: 4
tormentum: 2

aries: 1
De ariete, falce et testudine. De vineis, pluteis et aggere
onagri vel baliste
sambuca, exostra et tollenone

ASBERG
cataphracta: 7
cataphractus: 3
lorica: 8
loricatus: 4

ASTA
hasta: 1
hastilis: 2

BALLESTA
balista: 2
carrobalista: 3
arcubalista: 1
maiores balistas: 1
iactu teli / al tret d'una ballesta

BANASTA
cratis, metellas: 1

BASTÓ [de mandró]
fustibalus fusta: 1

BIGA
trabis: 2

BRANDÓ
lucerna / brandons e lanternes: 1

BRIGOLA
[fones ab bastó] a manera de brigoles
sense equivalència: testudines, musculos, arietes, vineas, turres etiam ambulatorias: ginys e brigoles qui·s portaven ab rodes e tots altres enginys

CAIRELL
sagitta / cayrells o passadors o sagetes: 1

CALÇATREPES
tribulos: 2
sinònim: espinacs, tribles

CAMBERA
ocrea: 3
ocreatus: 2

CANTAL
saxum rotundum / pedres e cantals: 1

CAPELL DE FELTRE
pileus ex pellibus, pannonicus: 1

CARBÓ
carbo: 1

CAPELL DE FERRE
galea: 3
cassis: 1

CAVALL COBERT
cataphractus equus: 2
catafractis equitibus: La gent a cavall ...
cavalls cuberts

CORN
cornus / corns de bous e de brúfolls: 1

CRESTA
crista: 2

CUIRASSES
cataphracta: 7
cataphractus: 3

DARD
missilis: 20
telum: 11
spiculum: 1
verutum: 1
hastile: 1
iaculum: 1

DOLLA
inter tubum ... et hastile: 1

ELM
cassis: 8
galea: 8
galeatus: 1

ENGINY (vegeu GINY)
machina: 12
tormentum: 5
machinamentum: 4
aries: 6
testudo: 3
musculus: 3
vinea: 3
turris (ambulatoria): 3
sambuca: 3
exostra: 3
tolenone: 3
falx: 2
onager: 2
pluteus: 2
balista: 1
scorpio: 1

ESCUT
scutus: 21
scutatus: 1
clipeus: 1
cratis: 2 (vímet)

ESPASA
gladium: 13
spatha: 1

ESPINACS
tribulus: 2

ESPIOT
spiculum / pila, espiot

ESTOPA
stuppis: 1

FALÇ
falx: 2

FARDELL
sarcinis: 1

FERRAMENT
ferramentum: 3

FERRE
ferrum: 2

FONA
funda: 13
fustibalis & fundis: 1
fustibulo [sic]: 1

GAMBAIX
cataphracta: 1
loricatus: 1

FUSTA
ligna: 1

GUJURA
bebra: 1

GAT
vinea: 3

GINY
machina: 4
machinamentum: 1
tormentum: 1
aries: 3
onager: 3
testudo: 1
musculus: 1
vinea: 1
turris ambulatoria: 1

JAVELLOT
missile (2), telum (1)
Darts, sagetes, lances e guavellots, plometes e pedres (60r) [missilia sive plumbate vel lancee, veruta vel spicula] dards e gavellots: 2

LLANTERNA
lucerna: 1 (brandó e llanterna)

MARCIOBOLE
martiobarbulus: 1

OLI
oleum: 1

PEGA
oleum: 1
pix liquida: 1

PEGUNTA
resina: 1

PILA
pilum: 2

PILAR
basa columnae: 1

PIQUER
aries: 1

PLOMETA
plumbata: 10

QUADRELL
sagittaris (de quadrels e de sagetes): 1

RODA
rota, talea: 1

SAGETA
telum: 8
sagitta: 16
missilis: 1
malleolus: 1
falarica: 2
iaculus: 1
spiculum: 2
darts e de sagetes: 1
sagittare / gitar sagetes: 1

SOFRE
sulphur: 2

TARTUGA
testudo: 2

TORRE MENADISSA
turris ambulatoria: 4
turris: 2

TORRE MOVEDISSA
turris ambulatoria: 1

TRIBLES
tribuli: 1

TROSSELL
sarcina: 1

VERDESCA
turris: 2

VERRINCLE
verriculum: 1

VERRUT
verutum: 1

IV

Correspondència llatí-català

[Hem recollit els lexemes llatins derivats d'una unitat del camp de l'armament només si a la versió catalana hi correspon un nom d'arma]

ARCUBALISTA, -AE
solen deffendre los assetjats ab balestes de diverses maneres e ab enginys (58r) [baliste ... arcubaliste, fustibali]

ARCUS, -US
arc de teix: 1
arc: 3

ARIES, -ETIS
piquer: 1
moltó: 10
enginy: 6
giny: 2
artifici: 2

ARMATURA, -AE
armes: 1

BALISTA, -AE
ballesta: 2
gran ballesta de torn: 1
enginy o artifici: 1

BASA, -AE
pilar de marbre: 1

BEBRA, -AE
gujura: 1 [<fr. guivre]

BITUMEN, -INIS
alquitrà: 1

CARROBALISTA, -AE
ballesta: 2
balestes majors: 1

CASSIS, -IDIS
elm: 8
capell de ferro o elm: 1

CATAPHRACTA, -AE
cuirasses: 8
cuirasses o asbergs: 3
cuirasses e asbergs: 1
gambaixs o asbergs: 1
asberg: 6

CATAPHRACTUS, -A, -UM
cavall armat o cobert: 2
cavall cobert: 2

ab cuirasses e asbergs: 1
ab cuirasses: 1
armats de cuirasses e de gambaixos: 1

CLAVA, -AE
maça: 3

CLIPEUS, -I
escut: 1

CONTUS, -I
llança: 5

CORNUS, -US
corns de bous e de brúfolls: 1

CRATIS, -IS
escut: 3

CRISTA, -AE
cresta: 2

EXOSTRA, -AE
enginy: 2
enginy o artifici: 1

FALARICA, -AE
sageta: 2

FALX, -CIS
enginy: 2
falç: 2

FERRAMENTUM, -I
ferrament: 3

FERRUM, -I
ferre (de dard): 1

llança, espasa: 1

FUNDA, -AE
fona: 14
fones de cuyro ficades a bastons: 1

FUSTIBALUS, -I
fona: 3

FUSTIS, -IS
bastó (de mandró): 1

GALEA, -AE
capell de ferre: 3
elm: 8

GALEATUS, -A, -UM
elm: 1

GLADIUS, -I
espasa: 12
espà: 1

GLADIUS MAIOR / SPATHA
espasa gran: 1

GLADIUS MINOR / SEMISPATHA
espasa poca: 2

HASTA, -AE
llança: 1

HASTATUS, -A, -UM
llança: 1 (que porta)

HASTILE, -IS
llança: 1
asta: 1
darts e lances: 2

IMPEDIMENTUM, -I
arnès: 6

JACULUM, -I
llança: 1
dard e sageta: 1
sageta: 1

LANCEA, -AE
llança: 3

LAPIS, -IDIS
pedra: 10

LORICA, -AE
asberg: 7

LORICATUS, -A, -UM
asberc: 3

LUCERNA, -AE
brandó, llanterna: 1

LUPUS, -I
leu: 1

MACHINA, -AE
enginy: 14
giny: 3
artifici: 2

MACHINAMENTUM, -I
enginy: 4

giny: 1
cuyraces e altres armadures (55r)
[machinamenta sive munimina]

MALLEOLUS, -I
sageta, falarica: 1

MARTIOBARBULUS, -I
marciobole: 1
de darts e de plumetes, e antigament se appellaven leuger armats (40v)
[verutis vel martiobarbulis quas plumbatas nominant]

METELLA, -AE
banasta: 1

MISSILE, -IS
dard: 15
dards e llances: 2
dards e javellots: 2
sageta: 1
darts e lances (1v) [missilia/sagittis?]
de darts e de gavellots (23v) [missilibus: de darts e de gavellots]
darts e plumetes (24r)
[missilia vel plumbata]
darts e lances (29v)
[missilia: darts e lances]
pedres ni sagetes (56r)
[sagittis ... vel missilibus]
Darts, sagetes, lances e guavellots, plometes e pedres (60r) [missilia sive plumbate vel lancee, veruta vel spicula: sense traduir]

MUNIMEN, -INIS
cuyraces e altres armadures (55r)
[machinamenta sive munimina]

MUSCULUS, -I
enginy: 3

NERVINUS FUNIS
nervis: 1

NERVUS, -I
nirvis: 2

ONAGER, -GRUS
giny: 3
enginy: 1
enginy o artifici: 1

OCREA, -AE
cambera: 3

OCREATUS, -A, -UM
cambera: 2

OLEUM, -I
oli: 2

PILEUS, -I
capell de feltre: 1

PILUM, -I
pila: 2
llança: 2

PIX, -ICIS
pega: 1

PLUMBATAE, -ARUM
plometes: 10

PLUTEUS, -I (mantellet)
mantellet: 2
enginy: 2

ROTA, -AE
gran roda de fust / rote ... quas taleas vocant: 1

RESINA, -AE
pegunta: 1

SAGITTA, -AE
sageta: 13
passador: 1
cairell o passador o sageta: 1
sagetar: 1

SAGITTARIUS, -II
los enemichs per força de quadrels e de sagetes (53v)
[sagittariorum]

SAMBUCA, -AE
enginy: 3
artifici: 1

SARCINA, -AE
fardell: 1
trossell: 1

SARISSA, -AE
darts aguts e lances esmolades (48r): 1
[sarissas hoc est longissimos contos]

SAXUM, -I
pedra: 7
pedres e cantals: 1

SCORPIO, -ONIS
enginy: 1

STUPPA, -AE
estopa: 1

LIBRALIS SAXUM
pedra punyal: 1

SCUTUM, -I
escut: 22

SEMISPATHA, -AE
espasa poca: 2

SPATHA, -AE
espasa: 1
espasa gran: 1

SPICULUM, -I
espiot: 1
dard: 1
passador gran: 1
grans lances (48v)
[lanceas vel maiora spicula]
de les sagetes (53v)
[sagittarum ... spicula]
Darts, sagetes, lances e guavellots, plometes (60r)
[missilia sive plumbate vel lancee, veruta vel **spicula**]

SULPHUR, -IS
sofre: 2

TALEA, -AE
roda de fust: 1

TELUM, -I
dard o sageta: 1
dard e sageta: 5
dard e llança: 1
dard: 4
sageta: 2
llança: 1
javellot: 1
arma: 2

TESTUDO, -INIS
giny: 1
enginy: 4
tartuga: 3

TOLLENO, -NIS
enginy: 3
artifici: 1

TORMENTUM, -I
enginy: 6
giny: 1
artifici: 1
machinas et tormenta: 1

TRIBULUS, -I
calçatrepes: 2
espinachs: 2
tribles: 1

TURRIS AMBULATORIA / *torre*
menadissa (3)

VERRICULUM, -I
verrincle: 1

VERUTUM, -I
verrut: 1
Darts, sagetes, lances e guavellots, plometes (60r)
[missilia sive plumbate vel lancee, **veruta** vel spicula]

VINEA, -AE (gat)
enginy: 5
artifici: 2
gat: 3

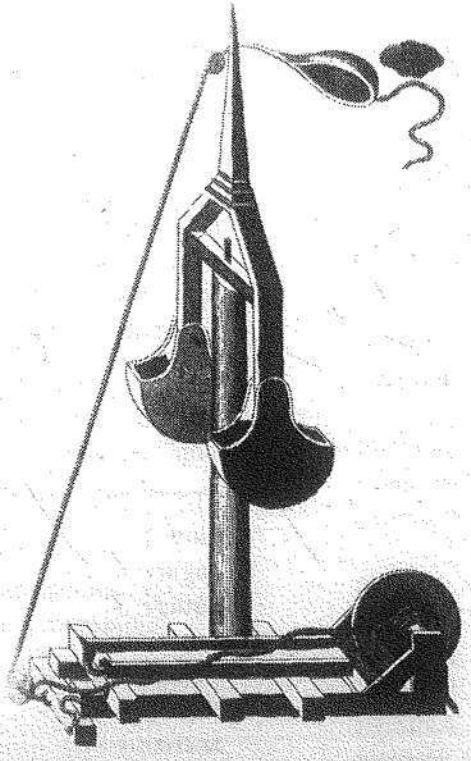

LLUÍS CABRÉ

EL JO LITERARI I LES NOVES RIMADES DE PERE MARCH

1. UT IN PLURIBUS?

Llegit a unes dècades de distància, el clàssic article de Leo Spitzer (1946) sobre el jo literari i l'empíric a les lletres medievals resulta tocat per la paradoxa. Per donar compte de la naturalitat amb què un escriptor medieval podia apropiar-se de textos d'altri, Spitzer va afirmar d'aquella època que «the 'poetic I' had more freedom and more breadth than it has today: at that time the concept of intellectual property did not exist because literature dealt not with the individual but with mankind: the 'ut in pluribus' was an accepted standard» (415). Per defensar la tesi, que en si mateixa conté l'anticòs que salva del parany de la ficció autobiogràfica, entre d'altres, va analitzar les primeres persones de la *Commedia* i el *Libro de buen amor* i doncs va entrar en el joc d'entreteles literàries que, des de la seva òptica, reforçaven o il·lustraven un discurs exemplar de valor universal.[1]

El treball, com és sabut, va esdevenir un punt de referència perquè, en descartar termes com plagiarisme o biografisme, donava camp per córrer a la creativitat precisament literària –la manipulació de textos i primeres persones–, la que exigeix un estudi de fonts interpretatiu, no sols positivista, i en context històric, tant com una lectura distant de la instintiva identificació moderna amb el jo de l'autor. Per aquest camí, i aquí ve la paradoxa, s'ha anat desvetllant un redescobriment de la individualitat dels escriptors medievals, que no té –o no hauria de tenir– res a veure amb l'originalitat ni la sinceritat romàntiques.[2]

La fecunditat d'aquest plantejament –també relliscós, tot s'ha de dir, quan la lectura no enfonsa prou les arrels en la història (Rico 1986)– ha depassat la restricció de la tesi inicial. A Spitzer, per posar un exemple proper, se li hauria escapat l'art de l'anguila de Bernat Metge, precisament perquè el secretari reial, amagat rera l'últim

(1) A pesar del que es diu més avall, la finor d'anàlisi de Spitzer segueix vigent. Per exemple, llegint el paper que Zink (1985: 20) atorga a l'esclat de l'espiritualisme com a tendència subjectiva, és cautelós recordar que, per al filòleg alemany, el jo empíric de Dante, inclòs en l'universal, reprodueix «artistically the basic endeavour of the Christian: to seek a personal relationship with God» (1946: 417).

(2) Objectivada o sense objectivar, per citar una de les moltes maneres en què el biografisme s'infiltra. Vegeu el cas de Corella analitzat a Badia (1989) o, paral·lelament, el valor polèmic de Hollander (1977) en relació a Boccaccio, el mestre de les ficcions.

decorat, fa servir personalment, i cínicament, la tramoia exemplar.[3] O tampoc va tenir en compte que si Dante, en un famós passatge del *Convivio* (I,ii), s'excusava del vici de parlar d'ell mateix al·legant els exemples de Boeci i Agustí, és a dir la necessitat moral de defensar-se i l'exemplaritat també moral del penediment, no solament estava definint el valor universal del seu jo, sinó que, emparant-s'hi, traçava la connexió amb la *Vita nuova* i manifestava una voluntat de construcció literària externa al text equiparable, en termes de consciència d'autor, al complex *making* del cançoner de Petrarca.[4]

Per a Spitzer (417) Petrarca significava l'epifania d'un jo pre-goethià. Amb tot, la novetat d'aquesta veu lírica, que en els esquemes d'interpretació històrica romàntics marca una partió enganyosa, no implica l'absència de ficció autobiogràfica en Petrarca, és clar, ni tampoc la inexistència de la particularitat en els escriptors medievals, que, com en el cas de Metge, a vegades emergeix de la multiplicitat de veus.[5] L'anàlisi de la complexitat del jo literari, doncs, és un primer guany a retenir, i, en la mesura que es superin falsos problemes, encara ha de donar molt rendiment en la literatura catalana medieval.[6]

D'altra banda, la mateixa despreocupació medieval que originava el treball de Spitzer implica una segona reflexió. Ja no ens sorprenem de descobrir els intermediaris disfressats i saquejats en les compilacions d'Eiximenis, per exemple, ni d'aprendre que fra Eximeno responia a la comanda reial de confegir un florilegi de l'*Arbor vitae crucifixae Jesu* d'Ubertí de Casale amb el «mètode aleshores emprat en la majoria d'obres escrites, que aprofitaven sense manies tot el que trobaven d'aprofitable en els llibres precedents».[7] Autors com aquests, o Antoni Canals, de fet entren de ple en la tradició basada en els conceptes de *compilatio* i *ordinatio* (de vegades més aviat traducció).[8] Tals principis d'ordre, consubstancials a l'escriptura diguem-ne doctrinal, van influir la producció que considerem pròpiament literària,[9] i és lícit preguntar-se si no van propagar també la pràctica del manlleu sistemàtic o la refosa. La qüestió essencial, però, ha d'anar més enllà i fer-nos plantejar, si convé específicament, el concepte mateix de literatura que permet resultats com els de Metge o el *Tirant* (preguntar-se pel concepte de literatura és una de les lliçons que es desprenen de l'article de Lola Badia citat a la nota 3 i de tants altres treballs seus sobre Llull, Muntaner, Jordi de Sant Jordi, el *Curial* o l'obra de Martorell[10]).

Potser no és atzar –i reprenc el fil conductor– que Zink (1985: 5-23) hagi fet extensiva l'emergència de la subjectivitat a tota la literatura francesa medieval a partir del segle XIII per tal de reclamar, al capdavall, l'atenció a «l'idée de littérature» (9) en ella mateixa però en una dimensió històrica. A desgrat del context que va suscitar el llibre i dels ismes que s'hi manegen,[11] la teorització de Zink no és ociosa en el nostre cas, on sovint s'ha passat (o s'està passant) del positivisme, a vegades brillantíssim, però gairebé sempre reticent a sotragar alguns prejudicis d'ascendència romàntica, a una moderna interpretació literàrio-cultural (vegeu els exemples de les notes 2 i 3). Zink, per dir-ho breument, defineix un marc cronològic (Dronke 1984 l'impugnaria

(3) Vegeu Badia (1988), primer publicat el 1984, amb bibliografia pertinent a la nota 47 i prou comentaris com per veure per què a Spitzer va passar-li entre els dits l'Arcipreste; per a aquest, posa al dia Cátedra (1989: 41-56). No cal ni dir, però, que sense la formulació de Spitzer, i la sòlida documentació aplegada per Martí de Riquer, no es podria arribar a aquesta interpretació. Vegeu un altre exemple d'aportació documental i renovada lectura literària de la ficció a càrrec de Jaume Turró (Llull 1987: 11-90).

(4) No ha d'estranyar que l'actuació d'una consciència d'autor susciti problemes crítics de primer ordre. En el cas de Dante, precisament perquè imposta la persona biogràfica en la pròpia cronologia literària, resta per als filòlegs la feina de definir la intenció original de la *Vita*, les manipulacions posteriors i en el fons el sentit de la dona gentil (Corti 1983: 146-55).

(5) En el sentit més general, és clàssic el volum de 1970 *Poetic Individuality in the Middle Ages*, que minava les premisses d'E. R. Curtius; es pot llegir en traducció castellana (Dronke 1981) amb les sàvies puntualitzacions del pròleg de F. Rico. És exemplar, més en concret, la confrontació de dos estudis magnífics, i no impossibles de complementar, sobre Pere de Blois (Southern 1970, reproduint una conferència de 1963, i Dronke 1984, publicat per primera vegada el 1976). Southern, adoptant el punt de vista de la història de la filosofia, fulmina l'autor de cartes per plagiari (118-19), encara que de fet dóna els materials per sospitar una altra anguila i en defineix l'horitzó intel·lectual en relació amb Joan de Salisbury. Dronke, que ha augmentat substancialment el nombre de poesies atribuïbles a Pere

immediatament amb raó, però ja va bé a una producció tardana com la catalana) on passa a primer terme la literatura, entesa com «le produit d'une conscience particulière» (8).

Les conclusions d'aquesta compilació d'autoritats i referències a obres literàries majors serien: i) el predomini del jo literari medieval (trampes biogràfiques incloses), portador d'un valor genèric, no nega necessàriament sinó que sovint potencia la presència de l'empíric quan se'l descobreix darrera la ficció, entesa com a construcció amb més d'un punt de vista; ii) la intencionalitat d'aquest jo empíric, quan almenys la intuïm, coincideix o no amb l'exemplaritat (això a vegades depèn del gust del lector actual), però pel camí pot crear artificis literaris de primera; iii) tant aquesta construcció (retòrica), així com l'ús de textos aliens en un nou context, porten a abordar el concepte de literatura medieval, en general i *ad hoc*; i, tautològicament, iv) parlar de concepte de literatura implica en un grau variable consciència literària més enllà de la tòpica de *captatio*. Aquesta perspectiva, sotmesa al rigor de l'estudi històric, sembla ben fructífera en el cas de la literatura catalana, també per avaluar-ne la creativitat.[12]

2. COMENTARIS SOBRE LES NOVES RIMADES

L'última afirmació és pertinent per obrir la discussió sobre els gèneres literaris, com aquell qui diu sotmesos en la tardor medieval catalana a la llei de la creativitat (només cal pensar, per exemple, en el joc que ha donat el concepte de novel·la cavalleresca encunyat per Martí de Riquer o en Ausiàs refent interiorment la lírica amorosa). Per al cas del jo de Pere March, tractat en la tercera secció, interessen només algunes consideracions de conjunt sobre les noves rimades: textos tardans i, en general, de tradició manuscrita limitada i precària, que susciten mil preguntes.

És notable, d'entrada, que aquest corpus variat hagi resistit els intents de taxonomia més enllà de la definició sota espècie mètrica (la del *Torcimany*, per entendre'ns), i ho és més encara que bastants dels espècimens s'hagin vinculat infructuosament a avantpassats de la influència dels quals es pot dubtar raonablement.[13] L'absència de models que arreglin una tipologia transportada en el temps (som molt lluny de Maria de França, per exemple) i l'espai (la França de la tradició filològica) contrasta el poc que sabem del que pot ser més pròxim: per exemple, el *dit* tardà, les noves provençals, la narrativa de Cerverí, les epístoles de Riquier, els llargs poemes doctrinals de Cornet.[14]

Superar la tendència a remuntar les deus genèriques pensant només en l'essència original (una aventura tan conradiana com la persecució biogràfica) és una manera de reconèixer el mestissatge de les noves catalanes, i doncs d'acceptar-ne la creativitat, menor si es vol.[15] Mirades de més a prop, sorgeixen les demandes sobre els models,

de Blois i les ha relacionades amb el corpus epistolar, posa en relleu la seva creativitat literària basada en la diversitat dels *seives* de l'autor. El problema, llavors, és decidir si era un cínic o no (295) –la mateixa dificultat que hi hauria en el cas de Metge si no tinguéssim la certesa documental del procés.

(6) Pacheco (1987) presenta, des d'un angle molt diferent, una varietat de propostes interpretatives. Entre les figures majors que esperen, destaquen Ausiàs March i Jaume Roig. En el primer cas, el debat implícit sobre si és un trobador tardà o un poeta modern –un fals problema, òbviament– ha tapat, a pesar de l'allau de crítica literària, qüestions generals, com ara les fonts immediates del seu llenguatge o el fet que la hipòtesi d'ordenació no desacreditada –la cronològica, de Pagès a Ferraté– encara no ha donat compte de la seqüència biografista de *personae*: l'enamorat, el vidu desesperat, el moralista. Del metge valencià, consagrat com a predecessor de la picaresca espanyola (hem d'entendre el *Tirant* a partir del *Quixot*?), tot just comencem a intuir-ne les intencions més immediates, costumistes (Rubio Vela 1984, Duran 1990-91); les literàries, paròdia estilística a banda, demanaran analitzar els arguments teològics de Salomó, que només escapen al vellard protagonista, i la identificació de la Verge i Isabel Pellicer per mitjà del *thema* del sermó, que és tant com dir el joc de punts de vista.

(7) Hauf (1990: 125-49 i 252-60, 253). També resultarà essencial en aquesta direcció la tesi imminent de Xavier Renedo sobre els capítols que tracten de luxúria en el *Terç* d'Eiximenis.

(8) Parkes (1976: esp. 127-29), que cita uns mots de sant Bonaventura que estalvien conside-

el públic i la difusió. És significatiu en aquest sentit que, tardans com són aquests textos, una majoria almenys coincideixi amb la lírica cortesana de *revival* a l'últim quart del Tres-cents, i que es pugui sospitar una transmissió fragmentària, dependent de cercles reduïts (per exemple, l'aficionat del cançoner Estanislau Aguiló, que porta en sèrie els sis textos de Jaume i Pere March després de la *Vesió* de Bernat de So, un altre home de cort). L'allau d'empirisme en molts dels textos no anònims, coincident amb el fenomen que Zink identifica en el *dit* de Jean Bodel ençà (1985: 58-63 i Rutebeuf 1989: 19-29), i que retrobaríem en trobadors com els esmentats més amunt, també s'ha de connectar amb una certa immediatesa.[16]

La proximitat parla, finalment, de la difusió del saber moral i religiós, ja cavalleresc a la literatura catalana del XIV.[17] Això vol dir, d'una banda, parar atenció al cabal d'una producció desatesa però coexistent als cançoners (e.g. Cornet) i a la capil·laritat de la predicació, la catequesi o el devocionalisme; de l'altra, reconèixer-hi, quan s'escaigui, més que l'èxit monòdic de la pastoral. L'absorció laica d'un sistema de valors espirituals i de conducta, que progressa al segle XV cap a un interès per la teologia bàsica, serveix l'ètica i els interessos intel·lectuals de la cavalleria de la cort, ja molt urbana; per tant, s'hi pot actualitzar i atènyer l'esfera de la consciència d'un grup social (cas de Pere March) i fins la individual (també Ausiàs llavors).

Les noves rimades de Pere March, molt més desconegudes que els seus poemes en cobles, literàriament inferiors a aquests però també més lliures, són un bon camp d'observació del que s'ha dit fins ara.[18] Hi veurem, d'una banda, la utilització diversa, però sempre patent, del jo literari; de l'altra, es poden definir amb els trets ja esbossats: barreja de models i gèneres, immediatesa del públic cortesà que les va celebrar, confluència de sabers. El punt de vista de l'anàlisi no ha d'amagar el fet que algunes interpretacions serien impossibles sense el coneixement documental de l'activitat de Pere March, pacientment acumulat des dels temps de Rubió i Ors.[19]

3. «EU, PEYRES MARCH»

El poemet de 94 hexasíl·labs que Pagès va batejar encertadament amb el títol de *Lo compte final* (=*CF*) proporciona el millor exemple d'empirisme. Pere March el devia escriure no gaire després de 1372, és a dir quan la contesa de la guerra dels dos Peres era un passat recent (al qual al·ludeixen els vv. 37-41) i ell mateix, primer, i anys després el seu senyor, per gestió personal de Pere, havien estat alliberats. El jo empíric que diu el text és, en conseqüència, el company de generació, formació (v. 35), ambicions i desventures del destinatari: Alfons d'Aragó (v. 1), comte de Dénia i de Ribagorça i marquès de Villena. Pere March, ja cavaller (1367-68) i ocupant la procuració general d'Alfons (que és tant com dir la d'uns dominis que llavors podien aspirar a la categoria de tercer poder),[20] adopta la veu del funcionari agreujat que passa

racions: «Aliquis enim scribit aliena, nihil addendo vel mutando; et iste mere dicitur scriptor. Aliquis scribit aliena addendo, sed non de suo; et iste compilator dicitur. Aliquis scribit et aliena et sua, sed aliena tamquam principalia, et sua tamquam annexa ad evidentiam; et iste dicitur commentator non auctor. Aliquis scribit et sua et aliena, sed sua tamquam principalia, aliena tamquam annexa ad confirmationem et debet dici auctor» (*In primum librum sententiarum*, proem., q. iv).

(9) Cf. Parkes (1976: 130-31). Albert Hauf va suggerir de llegir el *Tirant* «com un enorme *Doctrinal de cavalleros*» (1989: 23). Vegeu la nota següent.

(10) Remeto al tast sobre el *Tirant*, ja publicat (1991), on es presenta la novel·la com a «compendi de tots els sabers», fet de mil retalls, escudat en un concepte de traducció *sui generis*. Aquest punt de vista més ampli pot donar compte del sistemàtic «plagi» de Corella que Albert Hauf va detallar en una ponència al darrer col·loqui de l'AILLC (Alacant, setembre 1991).

(11) Zink reacciona contra l'escola (post)estructuralista que havia consagrat l'autonomia del text, aïllat de tot referent: una tendència crítica que, de fet, no ha afectat substancialment els estudis de literatura catalana medieval (com no ho van fer abans les lectures sociològiques o vagament marxistes). Els múltiples articles de Josep Romeu (com el de 1983 citat aquí) es compten entre els pocs de crítica literària en català i reposen tant en la precisió lectora com en l'erudició i l'observació filològica, que sovint n'és el llevat.

Sí que sembla una via morta la construcció teorètica quan s'autoalimenta. Vegeu, per exemple,

les consideracions extemporànies sobre el generativisme «immanentista» (Zink 1985: 7-8).

(12) Uso el terme per englobar construccions literàries com les que s'han anat comentant, basades en el joc literari amb diverses esferes de realitat, tradició i cultura. No estendria la subjectivitat al camp de l'estil poètic, com fa Wilhelm (1986), sovint recorrent precisament a casos on l'empirisme és una marca de gènere. És difícil reconèixer en un jo líric res del que ara interessa, llevat que hi hagi una ficció més general (vegeu les notes 6, 18 i 26). Això no voi dir, és clar, que els poetes medievals no tinguessin maneres de ser creatius; vegeu l'excurs final de Dragonetti (1979).

(13) Vegeu per exemple el que diu Cingolani (1990-91: 107-109) a propòsit del *Roman de la Rose*, l'usual arquetip per a l'al·legoria cortesa. Els casos es multiplicarien –n'hi ha diversos en estudi– i és d'esperar que Cingolani mateix anirà traient partit del seu mapa de les coneixences literàries, que, si no té un valor absolut, sí que és una aproximació factual, metodològicament impecable, al problema dels models literaris i la seva difusió. S'aprèn a dubtar d'una sobreabundància de lectures de clàssics romànics des dels orígens amb el seu article sobre el *Cabra joglar*, llegit a l'IEC i en curs de publicació al *Journal of Hispanic Research* (1993).

(14) I un etcètera que demana molts especialistes. Per al sector cortesà, ja remeto al volum de Josep Pujol sobre l'obra de Jaume March (en premsa a Els Nostres Clàssics) i al treball en curs d'Isabel Grifoll sobre el *Fraire de Joi*. Redueixo el que segueix al cas que m'ocupa.

(15) No sempre, però, si es

comptes enumerant llargs anys de servei (vv. 20-81) i reclamant la justa recompensa, ara atorgada a uns nouvinguts (vv. 82-94).

D'entrada, doncs, trobem un jo empíric, que es reconeix amb luxe de detalls, com veurem, i que de fet s'integra en un d'universal –el vassall exemplar–, ja que compleix les «necessarie cagioni» que permeten parlar d'un mateix. Sobretot la injustícia, i el dany que se'n seguirà per al senyor, s'argumenten al·ludint al «temps de vostre payre» (v. 85), el venerable infant Pere d'Aragó, protector dels March, i tancant el text amb l'autoritat de saviesa per excel·lència de la tradició poètica catalana: Cerverí de Girona en el seu jo d'autor de proverbis morals (vv. 91-94).[21] Els mateixos poemes en cobles de Pere March exposen les raons –vella ètica feudal amb fonaments agustinians, al capdavall– del daltabaix del mal govern.

Imaginar una paròdia descarada d'aquest codi de valors (només factible per a gent com Bernat Metge) seria tant erroni com passar per alt la dosi d'ironia implicada en la fictícia reclamació, i com considerar que un poemet té més eficàcia pràctica que les mesures directes que farien al cas.[22] Entenc més aviat que Pere March crea un jo literari i se'n serveix no per al profit personal sinó per produir una ficció de lectura immediata, un divertiment.

Els arguments per llegir l'obra des de la consciència literària de l'autor són diversos. Per començar, entre la llista de serveis enumerats, s'hi reconeix una falsa indignació passada per l'humor i la confiança. Així, el reclamant posa en relleu, per sobre dels perills de la batalla, el valor d'haver-se embarcat, a contracor, amb Alfons: «que no y fóra passat, / senyor, en bona fe, / e vós sabets per qué» (vv. 46-48). O, refent el motiu joglaresc del poeta que amenaça amb canviar de senyor (vegeu els textos de la nota 26), al·ludeix a la paga que la seva administració hauria merescut si s'hagués llogat a algun «rich hom» (vv. 24-31).[23]

Aquests i altres esments, tot i el contrast sucós amb el que seria un al·legat seriós i dramàtic, ens deixen encara a les escapces, precisament perquè són dits en clau privada. La ironia immediata no pren cos fins a l'esment a Simó Cifre, «qui sap contar» (v. 65) i ha de «gardar / lo libre tot arreu, / enaxí com far deu» (vv. 66-68) per comprovar que l'aritmètica de Pere March no falla i el balanç li és favorable, és a dir per procedir a l'«afinament de comptes», segons la terminologia cancelleresca. Aquest personatge, enterrat sota una mala lliçó de Pagès, diu bastant, a través dels arxius, sobre la mena de literatura que tractem. També pertanyia a la mateixa generació que Pere i Alfons, i ja apareix a prop d'aquest els anys 60, exercint, al costat de Pere March, feines administratives durant la segona fase de la guerra. Més tard va arribar a oïdor de comptes d'Alfons i portava els corresponents «llibres de notaments», un dels quals conservem.[24] Aquesta i altres precisions que estalvio juguen amb fidelitat amb la pràctica burocràtica de la cancelleria i reprodueixen al text la relació essencial entre el senyor, el procurador general i el racional, val a dir la cúspide del govern de Gandia en el seu entorn diguem-ne laboral.[25]

Que aquests jocs es revelin gràcies a la sort i a la paciència fullejant documents no vol dir que l'obra quedi reduïda a un escreix circumstancial. El *CF*, per bé que en clau menor, mostra precisament l'habilitat a projectar l'empirisme, protegit pel jo exemplar, en una dimensió literària que no admet la lectura biogràfica ni la moralitzant. Almenys Alfons, Simó i els familiars de la cúria devien entretenir-se amb el text (com el cercle d'amics de Metge amb la *Medecina*), potser reconeixent-hi també els canemassos literaris sobre els quals Pere March creava: en general, la pràctica a troquelar referències reals sobre un procediment administratiu (el tipus literari de l'enigmàtic *Testament* de Cerverí); i en concret, la tradició que produeix el jo del vassall que exigeix *largueza* i apel·la al codi del servei feudal i a l'ètica de regiment.[26]

És clar que Pere March és un alt funcionari i la seva *pauvreté* no pot tenir res a veure amb les queixes de Cerverí o Rutebeuf, però el joc és semblant, sinó que molt més carregat de detalls circumstancials. Un cop identificat, que és el que demana la comprensió literària, ulteriors interpretacions depenen perillosament, com ja s'ha dit, del gust. Amb aquesta limitació present, afegiré que no crec tant en un efecte paròdic del signe que sigui com en el fet que el motiu amplificat al poema –el *topos* del llarg servei invertit improductivament (vv. 3-7)– i la vella amistat compartida pels tres protagonistes es troben en la ficció, sota la capa d'un humor transparent.

L'arnés del cavaller (=*AC*) aparenta ser l'antítesi de tot el que s'ha dit fins ara. Escrit en data incerta, entre la del *CF* i les acaballes del segle, el jo que parla al llarg de 1264 versos (sense comptar-hi alguna llacuna) és un «Peyres March, / humil vostre sotsmés» (vv. 1252-53) que presenta una *expositio* a un «mout aut senyor» (v. 1) de condició reial (doncs segurament Alfons, cosí del rei d'Aragó). Com que l'exposició és la d'un arnès espiritual complet, que el senyor ha de vestir i cuidar per guardar-se de la temptació, i com que el mateix destinatari és el genet racional que guiarà, gràcies a l'arnès de la muntura, el cavall de la voluntat cap a la salvació, el resultat equival a una imatge íntegra del cavaller de Crist.

En aquesta dimensió emblemàtica es trobarien, doncs, el vassall exemplar, que ofereix els principis catequètics sota la vella similitud de l'*armatura Dei* i l'omnipresent analogia del compost humà, i el príncep que, acceptant el present, rep l'honor i es revesteix dels atributs del bon govern. És el pla moral de l'al·legoria el que estructura el text, com veurem, i potser no és simple atzar que conservem un segon testimoni del poema al costat d'una exposició del credo (la *Lausor de la Divinitat* d'Aymó de Cescars) al ms. esp. 487 de la Bibliothèque Nationale de París.

Llegit així, l'*AC* és una de tantes particularitzacions del *topos* que expressava per excel·lència la missió de la cavalleria cristiana, perfectament actual en les corts de la casa d'Aragó (i recent en la memòria familiar dels March, ingressats en l'honor de l'estament el 1360). Una particularització, a més, ben avinent a la posició de conseller i home de confiança d'un poderós exercida per Pere March, autor també de sirventesos político-morals que apuntalarien, si calgués, el caràcter de tractat *de regimine principum* de l'*AC*.

pensa que el jo de Guillem de Torroella (1984), molt més enllà del que es diu a la nota 35, debat amb un rei Artús de llegenda oral sobre la mort literària d'aquest a Salisbury, per a satisfacció, potser, dels lectors entesos.

(16) A part de Pere March, ho il·lustren els casos del seu germà, Bernat de So, Lluís Icart, Joan Basset i, per descomptat, Bernat Metge, els tres darrers inclosos al Vega-Aguiló, potser originat a prop de la cort (Cingolani 1990-91: 51). Entenc per immediatesa l'existència de cercles d'amics privats o petites corts, que podien celebrar i reconèixer-se en l'exercici literari i identificar-ne els referents culturals; vegeu el cas estudiat per Guida (1983: esp. 60-69).

(17) Adapto per al cas la «complexification des structures de savoir» que Gumbrecht (1988) integra en els trets distintius del gòtic literari. Per tocar-ne la dimensió, bastarà llegir Hauf (1990) i l'article de Lola Badia «Cultura de los escritores catalanes de la Baja Edad Media», que s'ha d'integrar en una història de les literatures hispàniques dirigida per Pedro M. Cátedra i Víctor García de la Concha.

(18) Reprenent el que s'ha dit a la nota 12, s'ha de contrastar aquesta llibertat de les noves amb la tècnica tipificada dels poemes morals en cobles, o sigui la tradició amb uns models ben establerts i una retòrica assaonada. Romeu (1983) fa justícia a la qualitat d'aquest vessant de l'obra de Pere March.

(19) Els materials sobre els quals baso el que segueix provenen de l'edició de la poesia de Pere March, en premsa a Els Nostres Clàssics. Hi remeto per a una descripció més detallada i només en conservo les referències indispensables per a l'autonomia d'aquest article. Haig d'agrair a Albert

En la poesia romànica, la similitud de l'arnès havia estat usada, amb una intenció equivalent, des del segle XIII. Els seus autors eren clergues com Guiot de Provins o, segurament, l'anònim de l'anglo-normand *Le chevaler Dé* (que glossa fidelment el cèlebre passatge paulí de l'*Epístola als Efesis*), o bé poetes en els quals s'ha reconegut una formació clerical i una vinculació àulica.[27] En el cas de Pere March, però, no basta amb remetre a aquesta tradició i al lloc comú, ni tampoc a l'imaginari. La particularitat es pot comprovar en diversos aspectes.

Pel que fa en primer lloc a la circumstància, el cronista Muntaner (1952: 24-27) ens recorda la funció cerimoniosa d'aquesta mena de poesia en la coronació d'Alfons el Benigne. El rei, amb els atributs del poder, i els súbdits, disposats estamentalment als seus peus, formen l'escenari (que retrobaríem en les conclusions dels sirventesos marquians) on diversos intèrprets canten o reciten els poemes al·legòrics i doctrinals de l'infant Pere, precisament, entre els quals «set-cents verses rimats que [...] havia novellament feits» per a l'ocasió. Pere March, doncs, només havia de recórrer a la tradició més immediata per reproduir, probablement per al fill de l'infant, el que el seu primer protector s'agradava de fer a la cort reial.

En segon lloc s'ha de posar atenció al tipus precís de mecanisme al·legòric: la *similitudo per collationem* de Cornifici, la «figura» de Pere March i les *artes praedicandi*, que ens guia cap a la tradició llatina medieval, base de la difusió capil·lar de la semblança, i ens allunya de la utilització diguem-ne litúrgico-simbòlica d'algunes peces de l'armament, la que es dóna al *De laude* bernardià, al *Lancelot* o al *Livres des manières* d'Etienne de Fougères.[28] Pere March seria un exemple del resultat final contra el qual s'exclamava Gérard de Pescher, un teòric purista de la predicació, alarmat per l'èxit del recurs a les imatges fictícies:

> «[...] sue fantasie insistentes, predicantes civitates et castella edificant cum turribus et portis et aliis fingentes, et armant milites cum scuto, galea, lancea, ense quoque et lorica, et hec per seipsos moraliçando et nihil per sacram Scripturam probando.»[29]

Detallar la construcció de l'*AC* prendria ara massa espai. Basti amb dir que March no evoca, per exemple, el motiu de les dues espases, sinó que es complau a amplificar i actualitzar una llista d'elements, vertebrats en divisions i subdivisions, com en un sermó, que reprodueixen a grans trets l'estructura de la similitud tal com es troba als repertoris per a ús de predicadors. La primera part –l'arnès defensiu del cavaller–, per exemple, busca en cada peça la característica que la fa útil contra un dels pecats capitals. Tal funcionalitat en un ordre tancat, treballosament elaborat però no constituït abans de finals del XIII (Evans 1982), situa culturalment el text, fill de la difusió del saber clerical bàsic entre la cavalleria cortesana.[30] Pere March l'exhibia per satisfer un destinatari que hi tenia afició.

Rescatar una engruna de personalitat en l'ús d'una tècnica com aquesta sembla

Hauf l'oportunitat d'escriure de nou sobre la qüestió, amb un esperit més assagístic, i de poder sortir així, ni que sigui de trascantó, al costat d'alguns amics.

(20) La roda de la Fortuna va fer de les seves amb Alfons, hereu de Pere d'Aragó, oncle i privat del Cerimoniós. Enric de Trastàmara li va concedir a Burgos el marquesat de Villena un any abans de la desfeta de Nájera (1367) a mans del príncep de Galles. Per pagar part del rescat fabulós (150.000 dobles castellanes) va fer servir el dot de les infantes de Castella, promeses amb els seus fills Alfons el Jove i Pere, els quals tanmateix va haver de lliurar en rehenes, respectivament, als anglesos i al comte de Foix (un altre dels avaladors). Alfons el Jove no va ser alliberat fins després d'un llarg litigi (1392) i Pere, ja casat, va morir a Aljubarrota (1385). La ruïna de les expectatives es va consumar amb el canvi de política de la corona castellana i la despossessió de la senyoria de Villena. Ara només m'interessa remarcar el protagonisme de Pere March en tot aquest llarg afer: des de Nájera, on va ser ferit i pres, passant pel rescat propi (que va autofinançar) i el del marquès, i pels viatges diplomàtics, com el que el va dur a la residència de Reading i a la cort londinenca de Ricard II d'Anglaterra (1385), i acabant amb la seva funció al consell arbitral que va decretar la llibertat d'Alfons el Jove. Vegeu la documentació publicada a la meva tesi (U.A.B. 1990) i resumida a l'edició citada a la nota anterior.

(21) Per a la difusió, vegeu Cingolani (1990-91: 46-48).

(22) De fet, si hi hagués tal cas, no seria sinó el pretext literari. El biografisme i la confusió de dates van convèncer Pagès (1948: 328-29) que es tractava

d'entrada feina inútil. Es dóna, tot amb tot, perquè, com es temia Pescher (i saben els bons repòrters gràfics), una imatge pot esdevenir universal i alhora perfectament individual per al que s'hi reconeix. La del *miles Christi* (Evans 1982: làmina 7b) es llegia visualment, d'una banda, com un sermó desprenent-se del *thema* de *Job* 7,1 per enfilar vicis, virtuts i articles de la fe; però de l'altra havia de copsar els ulls de la imaginació d'uns homes que trobaven plaer i orgull professional en les armes encara més que en les lletres: no ja pel simbolisme, sinó per l'honor, el luxe i la pràctica.[31]

Martí de Riquer ha documentat amb riquesa aquesta passió medieval i, reimaginant-la, ha demostrat la precisa contemporaneïtat de l'arnès de Pere March, referint-lo a l'exhibit per les Companyies Blanques de Bertrand du Guesclin (1968: 86), que van lluitar a Nájera al costat d'Enric de Castella i Alfons d'Aragó.[32] La llarga tradició de la semblança clerical s'omple, en mans de Pere March, del detall empíric, fins a produir la descripció més completa en aquest gènere literari (totes dues coses fan de mal apreciar tot just classificant-lo tipològicament). A l'*AC* hi parla en primer terme el jo universal del vassall, incloent el conseller d'Alfons i el noble devot, que amplifica amb tècnica de summa de vicis i virtuts per a la fatiga del lector actual. I encara al darrera (però potser davant de tot per al públic de l'època), el cavaller expert:

> Les bragues qu·eu vos do,
> de mayla, són trop netes,
> mas són un pauc stretes
> en lo comensament,
> es aspres verament
> a qui no·n ha portades,
> mas quant un poc usades
> les ajats de portar,
> no les volrets lexar,
> tant n'aurets gran plaser. [342-51][33]

El jo de la tercera de les noves rimades es el més elaborat literàriament, i el conjunt del text, el millor exemple de la barreja de gèneres resultant en solucions personals. *Lo mal d'amor* (=*MA*) o *Consell d'amor*[34] és una epístola de 302 octosíl·labs adreçada a una dama que pateix l'*aegritudo amoris* i a la qual el poeta («eu, Peyres March», v. 6) vol curar amb el seu consell, ja que és un expert en la matèria. En principi, la presència d'un fals jo empíric en el marc epistolar, facilitada per la ficció del mal d'amor, i l'exposició doctrinal subsegüent són elements del tot convencionals; el poema, però, els relliga en una ficció superior, externa el text, respecte de la qual la carta és un episodi *in medias res*.

Així, després de la *salutatio*, el poeta evoca narrativament i amb diàleg indirecte l'antecedent, que és una comedieta cortesana, amb regust de *fabliau*, i amb un escenari i uns protagonistes perfectament concrets: el passeig matinal entre Xilxes i La Sort

d'una reclamació real formulada per guanyar la confiança d'Alfons el Jove després de la mort del seu pare. El filtre irònic ja el va insinuar sagaçment Riquer (1964: 557).

(23) Això ho diu –recordem-ho– el lloctinent d'un gran senyor i el segon fill d'una família enaltida a l'honor de la cavalleria recentment (1360), en circumstàncies extraordinàries, sota l'empara directa de la casa reial. Quaranta anys després, quan Pere es va retirar del càrrec, va «recitar» a Alfons el Jove els seus «memorables serveys» de debò i cerimoniosament, i el jove duc va recordar, en nom de la branca reial iniciada amb l'infant Pere, la guerra, la ferida de Nájera, la presó i el rescat (Pagès 1901: 139-40).

(24) Arxiu del Regne de València, Mestre Racional, 9599.

(24) Al lligam entre Alfons i Pere, s'hi pot afegir el d'aquest i Simó, que van planificar el casament de l'hereu del primer, Joan, amb Constança Cifre, quan aquests encara eren nens de bolquers, com aquell qui diu. Ara fa sentit la documentació continguda a Fullana (1936: 149-54, 162-63). Els Cifre eren una família de ciutadans honrats, com ho era la dels March abans de 1360, que no va accedir a la cavalleria fins a la següent generació.

(26) En la tradició més pròxima, el *vers* XI de Riquier, que oficiava de conseller polític a les epístoles, n'és un bon exemple (Longobardi 1982-83), però tinc present sobretot el jo literari que relliga un bon nombre de textos de Cerverí, com «Lo vers verdadier» (Riquer 1947: núm. 79). N'aprenc la riquesa de la tesi en curs de Miriam Cabré, ja una mica escampada via seminaris a Cambridge.

(27) Per exemple, Robert de Blois, el que deixa més clara la

(vv. 15-17), on anaven a dinar el poeta, madona de Castelló, una seva donzella i mossèn Roger de Castelló. La geografia és real i familiar: els dos llocs disten uns pocs quilòmetres l'un de l'altre i el camí devia passar a prop del que avui és la carretera de València; d'altra banda, Xilxes pertanyia a la senyoria d'Alfons d'Aragó i la família March conservava possessions al terme veí de Quartell.[35]

L'escena en conjunt ja és literatura: madona confessa privadament el seu mal de remei ignorat a Pere, mentre mossèn Roger parla amb la donzella; llavors aquest intervé per demanar al protagonista que s'ocupi del cas, ja que la seva experiència en «servir dones» (v. 39) és una garantia d'èxit. En resum: la ficció mèdica trasmet una transparent broma adulterina, on el marit suggereix l'inici de la relació i el metge s'ha d'identificar canònicament amb l'amant;[36] quant a la donzella, tindria un paper fonamental com a confident si es pensa en la importància de comptar amb un intermediari favorable, com veurem. En el mateix registre cal incloure els passos de la pràctica mèdica que vertebren el poema, sobretot quan Pere March, acabada l'anamnesi, s'empara en el secret deontològic –o cortès– per confiar el diagnòstic i el tractament a la intimitat de la carta: «mas no volguí pus enantar / denan tots en lo parlamén, / car deu hom fort secretamén / les nobles dones conssellar» (vv. 66-69). I encara quan rebla el clau lamentant-se que no tenia «lo malaut a tot son plaser» (v. 81) per procedir als tocaments de rigor que, *colligendo signa*, li permetrien refermar l'«acord» (v. 77). Tot un programa de l'avançament amorós per mèrit, en clau irònica, imaginable per al lector de la carta –la dama i el de debò.

La troballa del text és el punt de vista. L'exposició doctrinal –el consell o remei– no és pas una *ars amandi* més o menys procaç, paròdica de la *fin'amor*, però tanmateix esdevé per coherència una art de seducció amb l'objectiu d'assolir la joia de l'amor en el *factum* (vv. 192-97, 248-54, 288-91). Manté, doncs, la gentilesa i la casuística cortesa, i el plaer de reconèixer-la, però el context de la fictícia intimitat revela el que sempre estaria cobert en un *ensenhamen*. Així, per exemple, els vv. 258-63 es fan ressò d'una picardia tradicional però ben singular aplicada a una dama: li recomanen que, si és necessari, faci saber el seu amor a l'amant a través d'un intermediari. Reprodueixen, doncs, però en sentit positiu, l'advertiment d'Amanieu de Sescars a l'*Ensenhamen de la donzela* (Sansone 1977: vv. 439-41).

Amadeu Pagès (1928: 243) va entendre biogràficament el *MA* com una crònica dels desvergonyits costums adulterins dels cortesans tardomedievals. Fa molts anys, Jordi Rubió i Balaguer ja va rectificar: «es un caso de sugestión literaria, que daba el tono, con su refinamiento convencional, a un sector social para ciertos momentos de la vida» (1985: 243). Potser suprimint «refinamiento» i accentuant «literaria», aquesta frase resumeix l'esperit amb què he provat de llegir les noves de Pere March. El millor resultat literari n'és la construcció irònica del *MA*, amb tot el que té d'indicatiu del que no era la *fin'amor* a l'últim terç del segle XIV (Wack 1990: 166-73) i de com podien confluir tantes tradicions resoltes en un producte matisadament diferent.

intenció del seu *Enseignement des princes* (Fox 1950).

(28) Aquí, per tant, convé llegir més aviat els especialistes en iconografia i retòrica medievals que els seguidors de l'imaginari dubinià. L'article capital és Evans (1982).

(29) Citat per Delcorno (1980: 110-11). Es referia, és clar, a l'ús de les imatges que permetien estructurar funcionalment un contingut moral i s'aprofitaven del poder gràfic per imprimir-lo en la memòria, que llavors podia retenir el conjunt i repassar-ne el contingut amb finalitat edificant. S'ha de recordar el clàssic de Frances A. Yates (1966) i, més recentment, Carruthers (1990). Específicament sobre aquesta semblança i la connexió amb repertoris que van esdevenir una *aid to preaching*, vegeu Bolzoni (1985).

(30) Vegeu Hauf (1990: 269-74 i *passim*). El lloc evoca esplèndidament amb textos catalans el lema *Militia est vita hominis super terram* (*Job* 7,1) i el context de la batalla espiritual. El passatge de Canals on els set vicis, en un altre ordre, roben les peces de l'armès depèn originàriament, almenys, de textos victorins (*PL*, 175: 402 i 405-07; 176: 525) i prova la distància entre un professional com Canals i un cavaller com Pere March. Només atenent a la difusió d'una similitud regulada, i alhora actualitzable, s'arriba a explicar que el seu jaquès signifiqui «amor» (v. 304), desplaçant la lloriga o la cota d'aquesta associació omnipresent des del segle XII (e.g. *PL*, 171: 869), i que coincideixi amb un distant i tardà *Treatyse of Ghostly Batayle*: «lakke of fence that is Charyte» (Horstman 1896: 425).

(31) Sabem de la notable biblioteca de Pere March perquè,

Amb tot, per arribar a una lectura d'intenció, fa falta identificar el Simó Cifre que la certifiqui, falta saber qui eren madona i mossèn Roger de Castelló (o Castellbò?),[37] com feia falta saber que Bernat Metge era a la presó quan escrivia la *Medecina*. Potser llavors estarem segurs d'haver atrapat una anguila modesta.

LLUÍS CABRÉ
Queen Mary & Westfield College (Londres)

com era costum, es considerava bé personal i es va subhastar *post mortem*; en vida, però, ja havia transferit les armes al seu hereu Ausiàs. Anys abans, amb motiu d'un viatge de Pere a Londres (nota 20), l'infant Joan, que la historiografia retrata pels seus interessos culturals, es preocupava sobretot perquè Pere li portés uns «archs de fletxa i sabates» d'Anglaterra (Arxiu de la Corona d'Aragó, reg. 1750, f. 100v, i altres mostres coetànies als ff. 57r, 65r, 75).

(32) No crec, però, que l'absència de la peça i el rest, una novetat tècnica, permeti precisar la datació del text (1968: 74, 79), ja que són els vicis i les virtuts els que justifiquen l'esment de cada element i Pere March només es pot adaptar a l'esquema moral, com fa amb l'«stofa doblada» (un folre que revestia el capmall per sobre i per sota), que significa la típica divisió del pecat de glotonia «de beure e menjar».

(33) És un exemple entre mil, potser el més tòpic. Però cf. la sumària referència de Robert de Blois: «Les chauces sont dures et froides; / Ce senefie qu'il soit roides / En justise; contre luxure / Doit estre froiz [...]» (Fox 1950: 99). En textos de Canals o Eximeno l'arma és encara més el pretext necessari i prou.

(34) Títol alternatiu que preferiria al de Pagès –prou encertat d'altra banda– a partir dels repetits esments al text, sobretot: «Acabat-vos ay mon still / e mon consell veray e pur» (vv. 292-93). Consonaria amb el d'altres peces anàlogues, com el *Conseil d'amour* de Richard de Fournival, l'anònim *Confort d'amours* o la *Consolació* o *Avís d'amor* de Lluís Icart.

(35) Vaig poder identificar La Sort –probablement una alqueria, ara una partida despoblada d'Almenara– gràcies a Vicent Melchor. Aquest fals realisme és un preludi típic de les obres que transporten el protagonista a una altra dimensió a través del somni o el viatge, com és el cas de Guillem de Torroella i el passeig el matí de sant Joan pels seus dominis a la vall de Sóller (1984: vv. 1-9). Aquí, però, la *ventura* que li esdevé a Pere March té la volada d'un flirteig.

(36) Que l'amant és l'únic metge capaç de curar la malenconia és cosa sabuda des dels orígens de l'ús literari de la malaltia a la història d'Antíoc i Estratònica (Ciavolella 1976: 23-26 i 117-18, i Ferrand 1990: 48-51).

(37) Certament no es tracta del comte d'Empúries (Joan I entre 1364 i 1396) i la seva muller, com s'ha divulgat a tort. Tampoc es pot excloure que els noms siguin, parcialment almenys, literaris. Jaume Riera i Sans em va fer observar amablement que el nom de fonts Roger era insòlit a València, i que tampoc no hi havia cap «nom e senyoria de Castelló» (vv. 4-5). Només puc oferir, i amb força dubtes, la hipòtesi que sigui una lliçó fàcil en la tradició de l'únic manuscrit, qui sap si per la proximitat de Xilxes i Castelló de la Plana. El titular del vescomtat de Castellbò entre 1352 i 1381 era Roger Bernat IV, casat amb Geralda de Navalhas (Fluvià 1989: 170). Era cosí d'Alfons d'Aragó i va contribuir al seu rescat amb una fermança equivalent a 10.000 dobles castellanes, la recuperació de l'obligació de la qual encara cuejava el 1392 (Arxiu del Regne de València, Mestre Racional, f. 21r, i Real, ff. 16 i 27r). Un candidat ideal, si s'admetés l'ocultació del nom, seria Pons I de Castelbo (Médoc), atès el litigi internacional amb el seu obligat, Alfons el Jove: la lletra de represàlia (24-IV-1393) del senescal d'Aquitània denuncia el fill del marquès per haver trencat la fe fugint d'amagat de Bordeus i autoritza el «Sire de Casteillon» a emparar-se del deute (Rymer, 1740: IV, i, 161).

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

BADIA, L. (1988) ««Siats de natura d'anguila en quant farets»: la literatura segons Bernat Metge», dins el seu *De Bernat Metge a Joan Roís de Corella: estudis sobre la cultura literària de la tardor medieval catalana*, Barcelona, Quaderns Crema, pp. 59-119.

— (1989) «Ficció autobiogràfica i experiència lírica a la *Tragèdia de Caldesa*, de Joan Roís de Corella», dins *Homenaje al profesor Antonio Vilanova*, Barcelona, Universidad, pp. 75-93.

— (1991) «El *Tirant*: la tradició i la moral», *Serra d'Or* 33, pp. 56-59.

BOLZONI, L. (1985) «Il *Colloquio spirituale* di Simone da Cascina: note su allegorie e immagini della memoria», *Rivista di Letteratura Italiana* 3.1, pp. 9-65.

CARRUTHERS, M.J. (1990) *The Book of Memory: A Study of Memory in Medieval Culture*, Cambridge, University Press.

CÁTEDRA, P. (1989) *Amor y pedagogía en la Edad Media: estudios de doctrina amorosa y práctica literaria*, Salamanca, Universidad.

CIAVOLELLA, M. (1976) *La «malattia d'amore» dall'Antichità al Medioevo*, Roma, Bulzoni.

CINGOLANI, S.M. (1990-91) ««Nos en leyr tales libros trobemos plazer e recreation»: l'estudi sobre la difusió de la literatura d'entreteniment a Catalunya els segles XIV i XV», *Llengua & Literatura* 4, pp. 39-127.

CORTI, M. (1983) *La felicità mentale: nuove prospettive per Cavalcanti e Dante*, Torí, Einaudi.

DELCORNO, C. (1980) «*Ars praedicandi* e *ars memorativa* nell'esperienza di san Bernardino da Siena», dins *Atti del XVI Convegno di Studi*, Todi, Accademia Tudertina, pp. 73-107.

DRAGONETTI, R. (1979) *La Technique poétique des trouvères dans la chanson courtoise*, Ginebra: Slatkine.

DRONKE, P. (1981) *La individualidad poética en la Edad Media*, estudio preliminar de F. Rico, Madrid, Alhambra.

— (1984) «Peter of Blois and Poetry at the Court of Henry II», dins el seu *The Medieval Poet and His World*, Roma, Edizioni di Storia e Letteratura, pp. 281-339.

DURAN I TORT, C. (1990-91) «Aspectes jurídics en un fragment de *L'espill* de Jaume Roig», *Llengua & Literatura* 4, 423-32.

EVANS, M. (1982) «An Illustrated Fragment of Peraldus's *Summa* of Vice: Harleian MS 3244», *Journal of the Warburg and Courtald Institutes* 45, pp. 14-68 + 9 làmines.

FERRAND, J. (1990), *A Treatise on Lovesickness*, D.A. Beecher & M. Ciavolella eds. i trad., Syracuse: University Press.

FLUVIÀ, A. de (1989) *Els primitius vescomtats de Catalunya: cronologia de comtes i vescomtes*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana.

FOX, J. H. (1950) *Robert de Blois: son oeuvre didactique et narrative*, París, Nizet.
FULLANA, L. (1936) «Los caballeros de apellido March en Cataluña y en Valencia», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura* 17, pp. 107-72, 205-55, 297-322 i 364-444.
GUIDA, S. (1983) «*Jocs» poetici alla corte di Enrico II di Rodez*, Mòdena, Mucchi Editore.
GUMBRECHT, H.U. (1988) «Complexification des structures du savoir: l'essor d'une société nouvelle à la fin du Moyen Age», dins *Grundriss der romanischen Literaturen des Mittelalters*, Heidelberg, Carl Winter, VIII.1, pp. 20-28.
HAUF, A.G. (1989) «El parany historiogràfic: notes al pròleg del *Tirant*», *Saó* (febrer), pp. 19-23.
— (1990) *D'Eiximenis a Sor Isabel de Villena: aportació a l'estudi de la nostra cultura medieval*, Barcelona, Institut de Filologia Valenciana/Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
HOLLANDER, R. (1977) *Boccaccio's Two Venuses*, Nova York, Columbia University Press.
HORSTMAN, C. (1896) *Yorkshire Writers: Richard Rolle of Hampole and His Followers*, II, Londres, Sonnenscheim.
LLULL, R. (1987) *Lo despropriament de amor*, context i text a càrrec de J. Turró, Bellaterra, stelle dell'Orsa.
LONGOBARDI, M. (1982-83) «I *vers* del trovatore Guiraut Riquier», *Studi Mediolatini e Volgari* 29, pp. 25-163.
MUNTANER, R. (1957) *Crònica*, IX, Barcelona, Barcino.
PACHECO, A. (1988) «La narració en primera persona en els segles XIV i XV: notes per a una reavaluació crítica», dins *Actes del cinquè col·loqui d'estudis catalans a Nord-Amèrica (Tampa-St Augustine, 1987)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 99-109.
PAGÈS, A. (1901) «Documents inédits relatifs à Pere March et à Auzias March», *Revista de Bibliografia Catalana* 1, pp. 129-53.
— (1928) «Poésies provenço-catalanes inédites du manuscrit Aguiló, II: Nouvelles rimées de Jacme et de Pere March», *Romania* 54, pp. 197-248.
—(1948) «Les Origines paternelles d'Auzias March d'après de nouveaux documents», *Bulletin Hispanique* 50, pp. 313-32.
PARKES, M.B. (1976) «The Influence of the Concepts of *Ordinatio* and *Compilatio* on the Development of the Book», dins J.J.G. Alexander & M.T. Gibson eds., *Medieval Learning and Literature: Essays Presented to Richard William Hunt*, Oxford, Clarendon Press, pp. 115-41 + 16 làmines.
RICO, F. (1986) «Crítica del texto y modelos de cultura en el *Prólogo general* de don Juan Manuel», dins *Studia in honorem M. de Riquer*, Barcelona, Quaderns Crema, I, pp. 409-23.

RIQUER, M. de (1947) *Obras completas del trovador Cerverí de Girona*, Barcelona, Instituto Español de Estudios Mediterráneos.
— (1964) *Història de la literatura catalana: part antiga*, II, Barcelona, Ariel.
— (1968) *L'arnès del cavaller: armes i armadures catalanes medievals*, Barcelona, Ariel.
ROMEU I FIGUERAS, J. (1983) «Pere March, «Al punt c·om naix comença de morir»», *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes* 6, *Miscel·lània Pere Bohigas*, III, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 85-119.
RUBIÓ I BALAGUER, J. (1985) *Vida española en la época gótica*, *Obres de Jordi Rubió i Balaguer*, VI, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
RUBIO VELA, A. (1983) «Autobiografia i ficció en l'*Espill* de Jaume Roig», *L'Espill* 17-18, pp. 127-48.
RUTEBEUF (1989) *Oeuvres complètes*, I, M. Zink ed., París, Bordas.
RYMER, T. (1740) *Foedera, conventiones, litteras et cujuscumque generis acta publica inter reges Angliae*, 3a. ed., IV, The Hague, Joannes Neaulme.
SANSONE, G. (1977) *Testi didattico-cortesi di Provenza*, Bari: Adriatica Editrice.
SOUTHERN, R.W. (1970) «Peter of Blois: A Twelfth Century Humanist?», dins el seu *Medieval Humanism and Other Studies*, Oxford: Basil Blackwell, pp. 105-32.
SPITZER, L. (1946) «Note on the Poetic and the Empirical 'I' in Medieval Authors», *Traditio* 4, pp. 414-22.
TORROELLA, G. de (1984) *La faula*, P. Bohigas & J. Vidal Alcover eds., Tarragona, Tarraco.
WACK, M.F. (1990) *Lovesickness in the Middle Ages: The «Viaticum» and Its Commentaries*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press.
WILHELM, J.J. (1986) «The Varying 'I''s of Troubadour Lyric», *Studia Occitanica* 1, pp. 351-61.
YATES, F.A. (1966) *The Art of Memory*, Londres, Routledge and Kegan Paul.
ZINK, M. (1985) *La Subjectivité littéraire: autour du siècle de Saint Louis*, París, Presses Universitaires de France.

JAUME TURRÓ

ROMEU LLULL I LA POESIA DE CERTAMEN: ELS *VINT TRIOMFS*

El *Cancionero General* de 1511 s'obre amb una peça de Juan Tallante sota la rúbrica *Obra en loor de xx excellencias de Nuestra Señora* (núm. 1, f. 1r-2r; núm. 1006 de B. Dutton).[1] Consta de vint-i-una *coplas* de vuit versos de *arte mayor*, i les rúbriques que encapçalen cadascuna d'aquestes cobles són literalment les mateixes de les de la composició de Romeu Llull, i en el mateix ordre. Sembla clar que aquestes dues composicions cal entendre-les com a respostes a una mateixa convocatòria, i el més probable és que sigui aquella mateixa a què concorregué Jaume d'Olesa amb els seus *Triunphes de Nostra Dona*, amb el mateix nombre de cobles, però sense la rúbrica que llegim tant en Romeu Llull com en Juan Tallante. De fet, en Jaume d'Olesa, els vint triomfs són els mateixos i pel mateix ordre, només els triomfs VIII i IX es redueixen a un en el text d'aquest, el qual digressa al final sobre el misteri d'ésser filla de Déu Pare, mare de Fill i esposa de l'Esperit Sant, tan car a la pietat popular fins avui. Malgrat aquestes diferències, el nombre vint en els «goigs» o «triomfs» de la Mare de Déu és força rar,[2] i el més probable és que totes tres composicions responguin a la mateixa convocatòria de què ens parla la rúbrica que encapçala l'obra de Jaume d'Olesa.[3] Juan Tallante havia ja participat en el certamen convocat per Ferrando Dieç el 1486 amb la mateixa composició que trobem tot seguit amb lleugeres variants en el mateix *Cancionero General* (núm. 6046 de B. Dutton).[4] Tot fa pensar que es tractava d'un poe-

(1) Cf. A. Rodríguez-Moñino, 1958; Dutton, 1982. Una altra versió del mateix Juan Tallante d'aquesta composició, la trobem en el *Cancionero del British Museum* [Add. 10431, núm. 322, f. 90v-93r].

(2) Si la tradició dels «goigs» de la Mare de Déu és molt antiga i difosa, i fins d'extensa bibliografia, no hem sabut trobar enlloc més el nombre de xx. A més de la bibliografia bàsica (P. Meyer, 1872; Reinsch, 1879; Pagès, 1936; Serra i Baldó, 1936; Le Gentil, 1949-52, 297-314 i de les principals obres a què aquesta remetia, hem repassat els volums XXXI (Leipzig, 1898), XLII (Leipzig, 1903) dels *Ana-*

ta vinculat amb València i també amb els cercles del comte d'Oliva. De Romeu Llull, si coneixíem la seva resposta a les cobles del comte d'Oliva en lloança de Francina Rossa, no fou fins a A. Ferrando[5] que es proposà la seva participació en algun certamen valencià. No penso que haguem de tenir-ne cap dubte.

A. Ferrando parla encara d'una altra composició de Romeu Llull, els seus *Estramps a la Mare de Déu*. En aquest cas, no n'estic tan segur. No s'assembla gaire a les composicions que recull en la seva obra, ni tan sols a aquelles compostes en estramps. Però, sobretot, no s'assembla als seus *vint triomfs*, ni reuneix les característiques que individualitzen aquesta peça en el conjunt de l'obra de Romeu Llull, les quals, d'altra banda, són força generalitzables a les composicions que A. Ferrando apiegà. La lectura de Romeu Llull m'ha mostrat, cada vegada més, la urgència d'aquest escriptor, quan emprenia qualsevol composició, d'uns referents, clars i fixats, que no solament dotessin de forma i de coherència el text, ans encara li fornissin els arguments i els mitjans estilístics i lingüístics. A ningú no ha de sorprendre que un poeta menor tant s'atingui o necessiti els determinants d'uns gèneres i d'uns codis. Encara més, si tenim present l'especial biografia que el caracteritza i que el converteix en un desarrelat, car el nostre poeta, encara infant, se n'anà cap a Nàpols i no tornà a Barcelona fins fets els quaranta anys. La singularitat del text, respecte a la resta de l'obra de Romeu Llull, em va moure a examinar-lo.

Romeu Llull, com Jaume d'Olesa i Juan Tallante, respon a una convocatòria a versificar sobre uns misteris tan populars com els de Maria, per als quals existia una llarga i difosa usança de formes mètriques tradicionals. La convocatòria, però, no parlava de «goigs» sinó de «Triunphos»[6] i establia un nombre també estrany, vint. Doncs bé, aquests *Vint triomfs* són compostos en dècimes. La dècima, que cal relacionar amb la difusió de les formes d'*arte mayor* entre nosaltres, és la cobla més usada en els certàmens religiosos valencians. Es tractava d'una forma mètrica alta i pròpia de continguts nobles, adequada, per tant, per a parlar d'uns misteris sagrats en un to elevat. Aquesta era la diferència que devia marcar el nom de «triunpho» i el nombre de vint respecte a la tradició dels «goigs». Si la tria dels continguts era establerta en la convocatòria, tal com cal pensar per les rúbriques conservades per Romeu Llull i Juan Tallante, l'ús de determinats versos i esquemes estròfics com també l'opció estilística i lèxica venien també clarament marcats pel mateix enunciat de la convocatòria. Aquesta, però, no devia ésser cap dificultat per al versificador. Es tractava de registres i de formes discursives que coneixia bé. En general, l'escriptura d'aquestes composicions és en una llengua elevada i plena de llatinismes que era fàcil d'obtenir glossant i parafrasejant els temes i, amb ells, els vocables de textos litúrgics i piadosos a l'ús.[7] Fabricar versos a Maria havia d'ésser per a un home de l'època relativament fàcil. A més dels cants i pregàries a Maria diaris, del dissabte i del rosari, el calendari litúrgic rememora i canta cadascun dels misteris que el poeta havia d'exalçar en els seus versos. De molts d'ells, disposava en qualsevol *Llibre d'hores*[8] i els coneixia en la pràctica dels seus deures

lecta Hymnica Medii Aevi publicats per C. Blume i G. M. Dreves, en els quals hi ha un bon nombre d'aquestes composicions, i sempre ens hem mantingut en les xifres dels V, VII, IX, X, XII i XV «goigs».

(3) «Jhus. Triunphes de nostra dona en cobles capdenals biocades per lo de mirable enginy Jaume d'Aulesa ciutedà compostes é tremesas en Valencia per la joya era allí mesa al qui mils hi digués» Bover, 1868, II, 13.

(4) Cf. Ferrando, 1983, 396-399. Sobre Juan Tallante, Ferrando, 1979-82.

(5) A. Ferrando, 1983, 363-364.

(6) Aquest és el mot amb què es designa cadascun dels misteris marians glossats en les rúbriques de Romeu Llull, Jaume d'Olesa i en la versió de Juan Tallante del *Cancionero del British Museum*; en canvi, en el *Cancionero General, 1511* se'ls anomena *excellencias*.

(7) La biblioteca de Romeu Llull n'estava ben fornida. Entre aquests podem destacar les *Meditationes de cognitione humanae conditionis* atribuïdes a sant Bernat, el *Llibre de beatitud* de fra Joan Pasqual, un «Speculum Christiani», tres llibres de sermons de fra Roberto Caracciolo, un «libre de diversos sermons», un que comença «Maria Mare de Déu Verge», tres psaltiris, la «Glossa sobre lo psaltiri», un missal, unes hores petites, i en el seu escriptori, «un llibre de forma petita... en que son scrites les passies e altres oracions, de ma del dit deffunct». Vg. J. M. Madurell i J. Rubió 1955, 223-230.

(8) Sobre aquests vg. Leroquais, 1927, I, I-IXXXV; Bohatta, 1924. Hem examinat els mss. 87, 88, 89, 91 i 205 de la Biblioteca Episcopal de Vic (Gudiol, 1923-27, 114-120) i els mss. 54 i 1854

piadosos. Aquests textos, és clar, eren en llatí i, conseqüentment, els versos del poeta, en vulgar, sorgien plens de mots i construccions d'estranya sonoritat.

Així, per exemple, el v. 21 fa «Ab sant Joseph, verge, fos desponsada», és a dir 'promesa'. És evident que darrere tenim l'Evangeli de sant Lluc («*Missus est angelus Gabriel a Deo civitatem Galilaeae, cui nomen Nazareth, ad virginem* desponsatam *viro, cui nomen erat Ioseph*», 1, 26-27), que podia llegir en la primera lectura i en el seu responsori de l'ofici de matines, o en l'antífona «*Missus est Gabriel angelus ad virginem desponsatam viro, cui nomen erat Ioseph*» per a vespres, laudes i prima en l'*Officium parvum BMV*, durant el temps d'Advent.[9]

A més de llibres d'hores, breviaris[10] i antifonaris, és clar, i de les diverses festivitats que al llarg de l'any repassaven els misteris de Maria, amb les corresponents missa i lectures, hi ha les moltes lectures piadoses que un home de l'època podia fer. De fet, una molt bona glossa als *Vint trihunphos* fóra la *Vita Christi* d'Isabel de Villena, amb la concepció i naixement de la Mare de Déu i de Jesús, i amb els misteris de l'Eucaristia, de la Passió, Mort i Resurrecció, i fins a l'Assumpció i Coronació de Maria com a temes centrals, en esguard de remarcar la qualitat de Maria de corredemptora i d'advocada dels pecadors. Un text com ara aquest, a més, li oferia la «paràfrasi-glossa» d'himnes, lectures bíbliques i patrístiques, juntament amb un molt definit registre lingüístic, alhora que la doctrina tradicional. Els *Vint trihunphos* de Romeu Llull se centren en els mateixos temes que l'obra d'Isabel de Villena i destaquen el protagonisme de Maria en la redempció tant per la seva maternitat com sobretot pel fet de patir la més alta compassió amb Crist i de convertir-se en la roca inexpugnable de la fe durant la vetlla pasqual, qualitats que la fan corredemptora de la humanitat i la seva més gran advocada. De fet, gairebé cada estrofa de Romeu Llull insisteix en una o altra d'aquestes dues qualitats.[11] El nostre autor morí el 1496, i, per tant, no podem pas proposar cap relació entre aquests dos textos, però sí amb el gènere.

Reprenent el vers «Ab sant Joseph verge fos *desponsada*», podem adonar-nos de la particular col·laboració entre la forma discursiva dels continguts que cal parafrasejar i la cadència del vers. Accents i rima proveeixen el poeta d'un esquema de versificació d'aquell discurs. D'acord amb el metre adoptat, el poeta ha col·locat en la rima i després, cloent el primer hemistiqui amb l'accent en la quarta síl·laba aquells dos mots principals que s'hi ajustaven. El reajustament de la frase i de la sintaxi col·laborarà també a destacar-los. El tema és fixat, però també la forma del discurs, és a dir, el vocabulari i, amb aquest, l'adjectivació. L'únic que ha de fer el rimaire és reduir aquests continguts i llur forma discursiva a una forma mètrica: una unitat de quatre síl·labes, amb l'última tònica, seguida d'una altra de sis. En el cas que el tema no li forneixi aquesta primera unitat, ho farà una llarga tradició de decasíl·labs amb accent a la quarta. La segona meitat ha de pagar el tribut de la rima; en aquest cas, més aviat un ajut. Com que en el registre lingüístic d'aquestes composicions abunden les paraules llargues, calia només combinar. Així, per exemple, en els primers quatre versos, ja que parlem del misteri

de la Biblioteca de Catalunya. D'aquests ens interessava especialment l'*Officium Parvum BMV i la Missa BMV*, ens tots ells són pràcticament iguals amb els mateixos textos i el mateix ordre. Alguna diferència és irrellevant, sovint és deguda a una més explícita o resumida composició. Donem sempre els mss. 54 i 1854 de la Biblioteca de Catalunya.

(9) Vg. Biblioteca de Catalunya, ms. 54, 108r-118. Es tracta d'un *Llibre d'hores* en llatí, amb la major part de les rúbriques en català, segle xv. Donem aquest exemple perquè «desponsada» no surt mai en cap de les moltes composicions reunides en A. Ferrando, 1983.

(10) Entre els breviaris hem examinat els mss. 80, 81, 82, 84, 86, tots ells de Vic, el ms. 83 [*secundun usum Ecclesiae Barchinonensis*], el ms. 85 [*Urgellensis dioecesis*], i el ms. 204 [*Dertusensis*] de la Biblioteca Episcopal de Vic (Gudiol, 1923-27, 11-116), el ms. 505 de la Biblioteca Universitària de Barcelona, procedent de la catedral de Girona. Entre els ja impresos, hem examinat el de Barcelona de 1560, i el de Vic de 1557. Pel que fa als breviaris catalans impresos anteriors a Trento, vg. Bohatta, i *Gesamtkatalog der Wiegendrucke*, V; en tots dos són enutats per bisbats. Donem sempre el ms. 505 de la Biblioteca Universitària de Barcelona i l'imprès de Vic (Lió, 1557). També hem examinat el ms. 117 de l'Arxiu Capitular de la Catedral de Barcelona, segona meitat segle xiv [*lectionarium pro sollemnitatibus BMV*], un recull de fragments de sermons per a les festes de la Concepció, del dissabte i de la Visitació, i també del Corpus; sembla el lliçonari de l'ofici.

(11) Albert G. Hauf, a un comentari sobre la *Istòria de la*

de la immaculada concepció, només cal que comencem amb el mot **misteri**, si hi afegim **gran**, ja tenim la primera meitat del vers. Es tractava d'una exclamació molt freqüent en el textos marians, i així començava un responsori de l'ofici de Maria (vg. nota 13). Ja que parlem de la concepció amb **concebiment** ja tenim quatre de les sis síl·labes que ens manquen, la rima ja se n'encarregarà. Fins i tot podia haver-se ja fixat la segona meitat del vers. En el v. 2 fa: *ans que.l mon fos creat.* Exactament igual el trobem en una composició enviada al famós certamen de 1474: «Déu infinit, ans que.l món fos creat, / te preservà puríssima e santa».[12] D'acord amb el text que parafraseja (vg. nota 14), el context i el registre lingüístic li ofereixen el rar mot **premeditat** per completar el vers. Les paraules, de fet, i amb l'ajut de la rima, s'anaven agrupant soles, només que el poeta es limités a la glossa-paràfrasi, com és el nostre cas. Que les paraules llargues eren un ajut, es fa evident si ens aturem un moment a observar la seva freqüència a l'hora d'ocupar el primer hemistiqui: *misteri gran, premeditat, e descendent, d'on crestians, als reclamants, nativitat, tal naximent, lo Redemptor, d'umanitat,* i podem seguir. El registre que glossava n'era ple! I també era ple de grups de paraules ja fixats : *de tot crim.. preservat, la pedra... d'on crestians prenen lo fonament, lo mon per vos s'illumina, los pares sants, en amar Deu... inflamada.* Aquests grups eren utilíssims en la segona meitat del vers. Algun article, determinant, pronom fort, preposició, i la rima acabarien d'ajustar-los a la mesura mètrica. Si en la primera cobla hem començat amb **sancta**, i estem parlant del naixement de Maria, apareixeran de seguida **vostra planta** (la soca de Jesè; Is., 11,1), **manta** (el mantell de misericòrdia), etc. La rima, al seu torn permetrà variar un previ «ens desliurà de la mort eterna» en *que.ns desliura de l'eternal complanta* (v. 18). El poeta, a més, no havia d'explicar res, era tot sabut; això facilitava encara més la seva vena rimaire, ja que no calia que desenvolupés cap discurs, sinó, més aviat, destacar-lo en una sintaxi principalment mètrica. En general, la poesia religiosa de certamen no cerca pas ni comparances ni metàfores atrevides; la imatgeria li venia donada i, llevat d'excepcions com el «plant» de Corella, no s'arrisca gaire a desenvolupar-la. És probable que l'únic que s'assagés fos la facilitat del rimaire d'ajustar uns continguts amb tot el seu repertori fraseològic i d'imatges a un esquema mètric i estròfic. El virtuosisme del rimaire devia ésser prou important; i, d'altra banda, els textos subjacents l'ajudaven a omplir els seus versos de mots vistosos i d'estranya sonoritat. Fins quan s'aparta de la frase fixada, és per cercar una rara rima com en «*mar... fluctuosa*» (v. 98) enfront dels habituals «tenebr*osa*», «tempest*osa*». L'esquema estròfic i les rimes devien ésser prou importants. El d'aquesta composició probablement sigui original del nostre poeta; no se'l troba documentat en cap altre. En general, Romeu Llull i les composicions religioses de certamen abunden en rimes cares, com ara **oble, ura, ist, ista, able, osa, acle, erra, igne, um**, i en llatinismes a final del vers, com ara **virginal, divinal, sobrenatural,** i sobretot en aquelles rimes més comunes, com ara **creat, preservat, illumina, predestina, preverichar, contemplar, divina, ruhina, domina, s'enclina, regina**. Això,

Passió de Pere Martines i Bernat Fenollar: «malgrat les exigències de la rima i del tribut que els autors de la IP pagaren a la moda imperant en la poesia de justes i certàmens, no és exagerat d'afirmar que sota la barrija-barreja d'imatges ostentoses o vulgars s'hi amaga una font de doctrina tradicional d'on, a més d'estímul per a desenrotllar llurs exagerades comparances, els autors podien poar també oportuns aclariments que n'expliquessin el context doctrinal. Voldria insinuar, amb totes les degudes cauteles, que les tres VC més avinents, la de Francesc Eiximenis, la de Landulf de Saxònia, que Roís de Corella traduïa al català, i la que escrivia sor Isabel de Villena, haurien pogut acomplir dignament aquesta funció, si bé la manera de presentar certs detalls de la Passió, manllevats de les MVC, i l'especial insistència en la «compassio Mariae» són factors que semblen inclinar la balança en favor d'un autor franciscà», 1990, 317).

(12) Joan Gamiça, notari, vs. 31-32 Ferrando, 1983, núm. 17, pàg. 284.

(13) «la qual [Devoció] canta vna canço e tots la seguiren ab gran melodia, dient: «*O magnum misterium et admirabile sacramentum: quia gloriosus Deus conceptus fuerit in virgine; et factus fuerit homo.*» Volent dir: «O grandissim misteri e maranellos sagrament, que lo glorios Deu eternal sia stat concebut dins lo singular ventre virginal e aqui sia fet home!», Isabel de Villena, *Vita Christi,* (VCV), I, 220-221, 7335-7342. «O magnum misterium et admirabile sacramentum ut animalia viderent Dominum natum iacentem in praesepio. Beata virgo cuius viscera meruerunt portare Dominum Christum», responsori segon a matines, fèria II^a i V^a, en l'*Officium BMV*

és clar, només era un efecte, perquè si repassem les composicions religioses de certamen trobarem totes aquestes rimes adesiara, i totes aquestes rares paraules. Tot, en definitiva, era un ajut, com ho era sobretot reduir a uns metres de llarga tradició uns registres lingüístics i camps semàntics fixats i glossats per una no menys llarga tradició.

És clar, no podem aturar-nos a explicar vers per vers, ni cobla per cobla. Per això, donem tot seguit el text (Ms: BUB, 151) amb unes quantes anotacions que il·lustren aquesta tècnica o «màquina» de versificar, en què rimes i accents donaven tantes facilitats de lluïment.

Obre fete per Romeu Llull responsiva com Nostre Dona en los vint trihunphos trihunpha

De la sua concepcio

I Misteri gran, o concebiment noble,[13]
premeditat ans que.l mon fos creat,[14]
no fonch james, sera ni es stat,[15]
car de tot crim volch Deu fos preservat.[16]
E descendent del trip e real poble,[17]
vos meresques[18] fosseu la pedr' inmoble
d'on crestians prenen lo fonament:[19]
als reclamants, merit los donau doble.
Com pore dir en una sola coble
lo que master n'auria mes de cent?

De la sua nativitat

II Nativitat fonch la vostra molt sancta,
que tot lo mon per vos s'illumina.
Tal naximent gran goig predestina;
los pares sants en lo lim alegra,[20]
lo Redemptor[21]nexer de vostra planta
¡Quant fruyt nasque de.quell'insigna manta[22]
d'umanitat[23]qu'a tots nos ha cubert,
que.ns desliura de l'eternal complanta!
Que sia ver, l'Esglesia.xi.u canta
com per Aquell es paradis ubert.[24]

37v *De la sua deponsació ab Joseph*

III Ab sant Joseph, verge, fos desponsada;
units los dos, virginitat votas;
amant aquell, lo vot complit servas[25]
. . . . . .
per lo qual sou en lo cell coronada.
Be fou en tot per vos la ley servada:

per Nadal i fins a la Purificació, BUB, ms. 505, f. 124r.

(14) «Ab initio et ante saecula creata sum, Et usque ad futurum saeculum non desinam, Et...», Sir., 24, 14-16, 1ª lectura en la *missa BMV*, Biblioteca Catalunya, ms. 1854, f. 22r; i BC, ms. 54, f. 58v-59r. També Sir., 24, 11-13, i 24, 15-16, 1ª i 2ª lectures *Officium parvum*, ms. 1854, f. 36v-36r, i també ms. 54 f. 18v-20r. També cap. a prima, Sir., 24, 14; cap. a tèrcia, Sir., 24, 15 i cap. a sexta, Sir., 24, 16, *Officium BMV*, BUB, ms. 505, f. 120v-121r.

«Déu infinit, ans que.l món fos creat, / te preservà puríssima e santa», certamen 1474, núm. 17, vs 31-32 (ed. Ferrando, 1983, 284).

(15) Aquesta era una frase ponderativa freqüentíssima, fins per a Maria: «que Verge e Mare siau ensemps, ço que ans de vostra merce *no es stat, ne sera james apres*», *VCV*, I, 151-152, 4973-4975; «Car vol e mana que vos, senyor Joachim, torneu a la muller vostra qui ab tanta dolor haueu dexada, la qual concebra de vos vna filla de tanta excellencia e dignitat, *quia nullus dicere possit aliquam ante eam similem ei fuisse nec post eam futuram*», *VCV*, I, 11, 160-165.

(16) «eam ab omni labe praeservasti», de l'Oració col·lecta a la festa de la Concepció de Maria, *Breviarium Vicense*, Lió, 1557, pàg. 305. «te praeservavit Filius / ab omni labe penitus», himne a laudes en la Concepció.

(17) «E langel, volent se manifestar a ell [sant Joaquim], diuli: «O, valent caualler, deuallant de aquell *trib* de Juda, de la verdadera linea *real* de la casa de Dauid», *VCV*, I, 11, 152-155.

(18) «vos mereixqués sens mal ser concebuda», certamen 1486, núm. 26, v.8 (ed. Ferrando, 1983, 521).

per nagun temps[26] en res preverichar,
la voluntat per la reho guiada,[27]
en amar Deu ereu tot'inflamada;[28]
en l'esperit,[29] aquell ferm contemplar.

De la anunciacio

IV Sola legint aquella prophecia
que prophetant Ysayes ha dit,
«Verge parra fill Deu e hom unit»,
vostre voler,[30] mostras fora complit.[31]
Podent servir la que tal merexia,
l'aternal Deu,[32] que tal vos comprenia,
anunciar per l'angel vos trames:[33]
com saludant, vos dix «Ave Maria».
La Trinitat[34] aixi promes havia
axecutar lo que per cert promes.

De la sua conçepcio del Fill de Deu

V L'Espirit Sant[35] de la vostra sanch pura
preordina Jesus de carn vestir[36]
e que tal fruyt de vos fes produhyr.
Per la salut de tots Ell volch morir,
mediador entre Deu e natura.[37]
Humilitat[38] lava tanta sutzura.[39]
38r «*Ecce*, dient, l'*ancilla* del Senyor»,
testificant la Sagrada Scriptura,[40]
acceptas vos humilment la procura
e concebut fonch nostre creador.

De portar lo Fill de Deu nou meses en son ventre

VI So que tenir los cells no meresqueren,
tanchat tingues al ventre virginal:[41]
l'unio gran ab lo verb divinal,[42]
trihunpho gran e sobrenatural.
Sol inaudit de quantas may nasqueren,
totes ensemps[43] merexer no pogueren
merit ten alt com sol meresques vos.
Lo vexell sou hon tots bens se clogueren;
per tal mija salvar se tots esperen
aconseguint[44] l'universal repos.

De la visitacio de sancta Elisabet

VII Ans que nasques[45] lo sant Joan Babtista,
de tots los nats de dona mes perfet,

(19) «E digau li, de part mia, que, ensemps ab la sua sanctíssima muller Anna, fabriquen la casa mia, en la qual per excellencia yo vull posar la primera *pedra* del *fonament*», *VCV*, I, 10, 112-116; «E vos, Mare mia, *sola merexeu* aquesta dignitat, que hajau a esser, apres mi, tot lo *fonament* e fermetat de la Esglesia», *VCV*, II, 215, 7194-7197.

(20) «Mana nostre senyor Deu li poseu nom Maria, que vol dir *illuminada*, car de la lum sua sera *illuminat tot lo mon*», *VCV*, I, 19, 417-420. «O, senyora Anna; gran prou vos faça la sancta Filla, la qual sera a vos singular *goig* e *alegria*; e molts en la *natiuitat* sua *se alegraran*», *VCV*, I, 21, 496-198; «E perço, en la *natiuitat* sua, han canta los angels en presencia sua: *Natiuitas tua gaudium annunciauit in vniverso mundo*; car, per la presencia sua, *tot lo mon* sera *alegrat*», *VCV*, I, 67, 2073-2076. En relació amb el v. 15 i la seva rima: «Salve *radix*, salve porta, Ex qua *mundo lux* est orta», de l'*Ave regina caelorum*.

(21) «lo Redentor de natura humana», Jaume d'Olesa, *Triumphes...*, v. 93 (ed. Ferrando, 1983, 374); «Lo Redemptor portàs dins vostra barca», certamen 1486, núm. 22, v. 35 (*ibid.*, 509); «lo Redemptor ab les pures sanchs sues», certament 1486, núm. 27, v. 62 (*ibid.*, 527).

(22) «O, Senyora! Puix sou sperança nostra, saluau nos e *deliurau nos* de tot perill, car lo vostre real *manto* es la nostra *cuberta* e refugi. O, Senyora, que de tanta excellencia e preciositat es lo dit vostre *manto* que no solament los peccadors, ans lo Fill de Deu se es volgut amagar dauall aquell, tancant se dins lo vostre virginal ventre, perque aquil hajen a trobar molt certament los qui cercar lo volran, e puguen dir de vostra senyoria: *Venite, gentes, seruite illi reuerentialiter exul-*

humil, prostrat, s'alegra l'infantet
quan visitas a sant 'Elisabet,
saludant vos de ten singular vista,
prophetizant sou aquella prevista
en lo saber de Deu primer previst.
Per dona fonch natur'umana trista;
axi per vos de gloria conquista
es alegrat l'uma linatge trist

38v *De la speransa del seu part*

VIII Creure devem[46] hagues ferma speransa,[47]
tot sperar a vos te dret sguart.
Predit vos fonch lo fi de vostre part;
tot ignorar de vos lansat a part,
sempre tingues present tal recordança;
ten ferm cregues sens james fer mudança
los grans secrets[48] de l'incarnacio.
Res no duptant[49] fes segura fermansa;
de nostra fe tenint justa balansa,
may no us cansau procurar nos perdo.

Del seu part

IX Part sens dolor, ab goyg inextimable
excellent do, vos sola conseguis,
gloria gran en tot aquell sentis,
de tants dolors inmun' agues lo pris
que totes han per lo mon miserable.[50]
Tal trihunphas per vos ser inpecable,
portant dins vos qui volch venir al mon
per nichilar del primer hom pecable
lo gran peccat e crim intollerable
per lo qual vem gran part del mon confon.

De la nativitat del Fill de Deu

X Ffilla del Fill[51], del vostre Pare sposa,
vos paris fill crehador qui us creha,[52]
39 de vos nasque qui trihunphar vos fa,
e trihunphant per mare us accepta.
Obrant en vos[53] obre merevellosa,
verge nasques e mare gloriosa;
condecent fonch per ser mare de Deu.
En la gran mar d'aquest mon fluctuosa
vivien tots ab la vida dampnosa,
ara, per vos, molts entren en port seu.[54]

rantes: et sanabit vos benedictus fructus ventris illius; volent dir: Veniu, totes les gents, de qualseuol condició siau! Serviu aquesta Senyora reuerentment e ab molta alegria, car siau certs sereu sanats e guarits de tota malaltia per lo beneyt *fruyt* del seu ventre, qui sta amagat sots lo seu *manto*!», *VCV*, I, 184, 6079-6095.

(23) «D'umanitat cubert ab la cortina», certamen 1474, núm. 22, v. 38 (ed. Ferrando, 1483, 294).

(24) «O, amichs meus! *Alegraus vos* e hajau infinit *goig*, car *per* lo mitja de la mia mort les portes de *Paradys* vos *son vbertes*», *VCV*, III, 7, 93-95; «*per* la mort de Jhesús la porta *de paradís* patent e *uberta*», Felip de Malla, *Memorial del pecador remut*, (*I.M.P.R*) I, 155, 15.

(25) «e ara de present ses trobat vn nouell orde per sola aquella excellent donzella Maria, filla de Joachim, la qual se es promesa a nostre senyor Deu *seruarli virginitat* per tostemps. De que yo stich en gran agonia, car recort me del que Dauid diu: *Vouete et reddite domino Deo vestro*; volent dir, que cascu que *ha votat* guarde be que fara, car necessari li es donar e seruar a nostre senyor Deu lo que ha promes. E si y conselle a aquesta virtuosa verge que *serue* lo que *ha votat...*», *VCV*, I, 57, 1735-1745.

(26) «Per negun temps perdrà Fortun·ardor», A. March, XXXI (25 ed. Bohigas, 1952-59).

(27) «la voluntat...», A. March, VII, 54; XI, 26; XVII, 51; LXXV, 70; LXXXVIII, 47; LXXXIX, 53; CVI, 368; CXIII, 69; CXVII, 49.

«la voluntat per vós se governava», certamen 1474, núm. 13, v. 32 (ed. Ferrando 1983, 276); «La voluntat,m de Déu, si no u volia», certamen 1486, núm. 8, v. 44 (ed. *ibid.*, pàg. 462).

Del alletar e nodrir Jesus

XI O trihunphant sobre tota persona!
O instrument d'aquell acte perfet
que Deu permes en vos, verge, fos fet!
Verge·lletas de vostra sancta let[55]
lo Fill de Deu! Per dar vos tal corona
nodris Jesus, qui tot nodriment dona,
humanat Deu, naxent nasque nodrit.
La canal sou regant qu'aygue nos dona
sempre corrent, los peccats nos perdona
com a clement piedos infinit.[56]

De la circunscisio e imposat del nom de Jesus

XII Rembre volgue totes les creatures
aquell senyor e celestial rey;
humiliat volgue nexer sots ley,
sols per amor,[57] per purgar nostr'omey.[58]
Ffou circunsis,[59] comportant penes dures,
perque complis los sants dits e scriptures
39v Lo seu sant nom nunciar vos volgue
denotant vos fructuoses figures
de ten gran fruyt n'agues per corredures;
meritament[60] per mare us prevengue.[61]

De la adoracio dels Tres Reys

XIII Pronosticat per voluntat divina,
per los tres reys magichs orientals,
nat en Bethlem Jesus, vist los senyals,
vengut al mon per rembre nostres mals,
rey dels jueus per donar los ruhina,[62]
tenint al bras qui cels e mon domina,
venguts aquells per l'estela guiats,
cascu son do per offerir s'enclina
adorant lo, trihunphas vos regina.
Trihunphos tals vos foren reservats.

De la offerta del Jesus al temple

XIV Al templa sant,[63] de Jesus fes offerta
en mans d'aquell Simeon saserdot.[64]
Adorant lo com a Deu, molt devot
prophetant dix lo *Nunc dimittis* tot,
aquell, cantant alt ab lengua diserta.[65]
Si trihunphas, cause n'agues aperta;
tot trihunphar merit per vos mereix.
Aculliu nos sots la vostre cuberta!

(28) «La terça cambra de aquesta diuinal casa sera *la voluntat* de aquesta Senyora, *tota inflamada*», *VCV*, I, 14, 250-251.

(29) «d'açò.m delit com no.n pas una gota/ en l'esperit, e si.u fa, com repropi», A. March, CXV, 103-104.

(30) «Vostre voler sabera quant me vol» A. March, XLVI, 39.

(31) Sobre aquest motiu i el seu vocabulari fixat, vg. *VCV*, I, 111s, 3584- 3599s.

(32) «l'eternal Déu, per cloure's dins la illa», certamen 1474, núm. 22, v. 8 (ed. Ferrando, 1983, 293); «L'eternal Déu no sent creat l'abisme», certamen 1474, núm 42, v. 11 (*ibid.*, 331).

(33) «Venint lo excellent embaxador sanct Gabriel, *trames* per lo *Pare eternal*», *VCV*, I, 113, 3654-3655.

(34) «La Trinitat vos il·luminà tant», certamen 1474, núm. 1, v. 26 (ed. Ferrando, 1983, 251); «La Trinitat no.ns veu glòria perdre», certamen 1474, núm. 31, v. 22 (*ibid.*, 310); «La Trinitat de son alt consistori», certamen 1486, núm. 22, v. 1 (*ibid.*, 508); «La Trinitat, la ferma tremuntana», certamen 1486, núm. 24, v. 41 (515).

(35) «L'Espirit Sant, complint les proffecies», certamen 1474, núm. 14, v. 17 (ed. Ferrando, 1983, 277); «l'Esperit Sant de vós ha fet lanterna», certamen 1474, núm 19, v. 7 (287); «l'Esperit Sant, qui us aconsolarà», Jaume d'Olesa, *Triunphes...*, v. 153 (375).

(36) La frase d'aquest vers és corrent, i la trobem sovint en la *VCV* I, 99, 3198-3199; 101, 3257-3258; 111, 3609; 115, 3739; 139, 4535; 164; 5399. «De vostres sanchs filas aquella sarga ab ques vesti de nostra carn humana», Corella, *La vida de la verge Maria*, vs. 44-45 (1913, 394); vg. *Vida de*

Vostres devots[66]ffelicitat han certa
hon tot desig son degut fi compleix.

XV *Del sagrament del altar*[67]

Lo dijous sant que los tretze senaren
l'alt sagrament Jesus instituhint,
40r pres e trencat aquell pa benynt,
apres lo vi, ab paraules distint
consegrat tot, carn e sanch se tornaren,
car en instant se transustanciaren
lo pa e.l vi en son cors vertader.
Tal e ten gran com en creu lo posaren,
e qual ferm crech, sos membres reposaren
en vostre cors net, pur, verge, sencer.

XVI *Del sguart li feu Jesus crucificat*

Crucificat per la natur'umana,
per amor gran Jesus en creu penjant
ffeu tal sguart de ferm a vos mirant,
que us fonch coltell vostre cor trossejant:
neguna part del cors vos resta sana.
Pero sabent axi vol Deu e mana
morint son fill destruhis nostre mort,
ab gran esfors,[68] regina subirana,
vos la prengues tal pena per germana
e trihunphant nos portas a bon port.[69]

XVII *De la resurreccio de Jesuchrist*

Resuscitat per divinal miracle
lo tercer jorn Jesucrist vostre fill,
creure devem[70]piement sens perill
vos apparech primer, dant nos spill
40v quant meresques per ser son tabernacle,
redifficant son eternal trinacle[71]
segons promes en los segrats escrits,
en los quals ver no.s pot posar obstacle.
D'on vos cantam sou nostre gubernacle,
e trihunphant sobre los prelegits.

XVIII *De la assencio del Fill de Deu*

Tots concordant los quatr'evangelistes
l'assencio del Fill de Deu Jesus
article ser, e lo biblich descus
ne fa parlar vertader e diffus,
e lo decrets catolichs canonistes.

santa Anna, ibid., 382, 461-463; vg. Hauf, 1989, 216.

(37) «hoc enim bonum est, et acceptum coram Salvatore nostro Deo, *qui omnes homines vult salvos fieri*, et ad agnitionem veritatis venire. Unus enim Deus, unus et *mediator Dei et hominum* homo Christus Iesus: qui dedit redemptionem semetipsum pro omnibus», 1Tm., 2, 3-6. Podia llegir-lo parafrasejat en qualsevol lectura piadosa. Vg. VCV, III, 110, 3583-3587.

«yo so lo qui he he fermada la pau *entre Deu y natura humana*», *VCV*, III, 209, 6979-6980.

(38) «homilitat y.l cor perdonant franch», certamen 474, núm. 41, v. 8 (ed. Ferrando 1983, 329); «homilitat és la que més hi féu», certamen 1474, núm. 43, v. 15 (ed. *ibid.*, 333).

«Quia respexit humilitatem ancillae suae», en el *Magnificat*.

(39) «que sola vna gota en lo seu cors no ha restat perque fos ben *lauat* e denejat lo rouell e *sutzura* del peccat», *VCV*, III, pàg. 145, 4786-4787.

(40) «Vexell perfet, la Sagrada Scriptura», certamen 1474, núm. 22, v. 11 (ed. Ferrando, 1983, 293).

(41) «Sancta immaculata Virginitas, quibus te laudibus efferam nescio, quia quem celi capere non poterant tuo gremio contulisti», responsori fèria III, a lliçó III, matines, *Officium BMV*, BUB, ms. 505, f. 118v; «Sancta et inmaculata virginitas, quibus te laudibus referam nescio, quia quem celi capere non poterant tuo gremio contulisti», responsori 1ª lliçó (Sir., 24, 11-13), *Officium parvum BMV*, BC, ms. 54, f. 19v, i BC, ms. 1854, f. 35v. «Virgo Dei genitrix, quem totus non capit orbis in tua se clausit viscera factus homo», en la *missa de Nostra Dona*, BC, ms. 54 f. 55v-56r, i també com a verset del responsori a lliçó Sir., 24, 14-16, *ibid.*, f. 59r-

Dels galileus foren dignes les vistes
veure.l muntar visiblament al cel;
mas vos, qui sou sol'entre prevístes,
ab l'esperit[72] seguint les sues pistes
ensemps muntas ab vostre fill ten fel.

XIX *De la missio del Sperit Sant*

L'Esperit Sant, per Deu tremes en terre,
en vos causa misteri tant divi,
glorios fonch lo fruyt que se.n sagui,
car tots los fins anulla lo tal fi;
aconseguít, tot desig se soterra.
L'enemich gran, pensant en vos, s'aterra
com mare sou de qui.l fa star vençut;
l'inmortal mort tots temps li fara guerra.
41r Trihunphant vos, la suplich que.m afferra
e que.m siau mon deffenent escut.

XX *De la assumpcio de la Mare de Deu*

L'Assumpcio, verge, de vos insigne,
en paradis[73] es en lo grau mes alt,
sens que nagu no pren de vos desalt
per quant en vos james no fou deffalt.
Lohau tots Deu, possehiu premi digne,
santificant, de gloria condigna;
sou trihunphant, reverint vos lo sants.
Mare de Deu, gloriosa, benigne,
preservau nos de poder del maligne
ab vostre fill[74]prenent nos per les mans.

XXI *Endressa de tota la obre a la gloriosa Mare de Deu*

Mon flach enginy[75] lo vostre gran merexer,
ffort offuscat d'aquest mundanal fum
e de peccats obstinat per costum,
m'obri los ulls donant me clara lum
de vos lohar la part que.n puch conexer.
Vostres laors[76] han tant delitos pexer,
per molt que.n gust me par restar deju;
ser vos devot me sent tal desig crexer,
preneu de mi, que vostre fill vull esser,
aquest present, sens ser vos importu.

JAUME TURRÓ I TORRENT
Barcelona

v; i en el mateix lloc en BC, ms. 1854, f. 22r-v; en l'himne de l'Anunciació *Agnoscat omne saeculum*: «quem totus orbis non capit, / portant puellae viscera». Vegeu-los glossats amb les mateixes paraules dels nostres versos en la *VCV*, I, 116, 3760-3766; II, 116, 3782-3789).

(42) «E, la Senyora..., prostrant se en terra, adora la diuina essencia, qui vnida veya ab aquell cors que ella hauia parit; la qual vnio fon feta dins lo seu ventre», VCV, III, 167, 5519-5525.

En aquests dos versos ens trobem clarament davant dos grups d'adjectivació fixada que cobreixen gairebé tot l'hemistiqui.

(43) «Totes ensemps les vèrgens vos cridaren», certamen 1474, núm. 21, v. 21 (ed. Ferrando 1983, 292).

(44) «aconseguint honor e senyoria», A. March, XXX, 10.

«aconseguint fruyció divina», certamen 1474, núm. 37, v. 30 (ed. Ferrando, 1983, 321).

(45) «Ans que nasqués, portàs estesa vela», certamen 1474, núm. 13, v. 48 (ed. Ferrando, 1983, pàg. 276).

(46) «creure devem vos creà tan insigne», certamen 1486, núm. 4, v. 86 (ed. Ferrando, 1983, 450); «creure devem vos guardà tostemps santa», certamen 1486, núm. 22, v. 91 (ed. *ibid.*, pàg. 511).

(47) «Vós esperàs ab ferma esperança», certamen 1474, núm. 13, v. 16 (ed. Ferrando, 1983, 275).

(48) «Si.m fos donat aquest temps en entendre *llos grans secrets* enclosos en natura», A. March, VII, 61-62; «Fantasiant, Amor a mi descobre/ *los grans secrets* c.als pus suptils amaga», A. March, XVIII, 1-2; «E tardarà si Amor no.l revela/ *los grans secrets* qui.ls amadors pratiquen»,

A. March, XX, 29-30; «dels grans secrets c.Amor cobre.b sa capa, / de tots aquells puch fer Apochalipsi», A. March, LXXXVII, 328-329.

«*los grans secrets* de la Divinitat», certamen 1474, núm. 30 v. 10 (ed. Ferrando, 1983, 308)

Sembla que es tracta d'una expressió lligada a la contemplació i a la revelació subsegüent. En aquest ús apareix sovint en la *VCV* (I, 52-53, 1577-1582; 267, 8934; 268, 8940-8946; 321, 10752; II, 60, 1879-1885; 66, 2077-2080; 151, 4974-4977; 188, 6254-6255; 202, 6730-6731; III, 238, 7948-7949; 289, 9680; 291, 9757-9761; 329, 11033-11039). També en Felip de Malla (ed. *MPR*, II, 165, 811-814).

(49) «res no dubtant viciosa vergonya», A. March, XXXII, 37.

(50) La rima d'aquests vs. 81 i 84 és un altre cas d'adjectivació fixada que ocupa, de fet, tot l'hemistiqui. Només en el vol. III de la *VCV*, trobem «inextimable goig» tretze vegades almenys (lins. 103, 796,1125, 1238, 4985, 5411, 5571, 8057, 10247, 10746, 11252, 11801, 11837), i «miserable mon» sis vegades almenys (lins. 7808, 7584, 10062, 10511, 10639, 11604).

(51) «filla del Fill, mare de vostre Pare», certamen 1474, núm. 24, v. 3 (ed. Ferrando, 1983, pàg. 297); «filla del Fill ensemps sou mare, y verge», certamen 1474, núm. 29, v. 7 (ibid., pàg. 306) «Filla del Fill, mare del Pare vostre», certamen 1486, núm. 3 v. 23 (ibid., 445); «filla del Fill, que.n humana figura», certamen 1486, núm. 4 v. 8 (ibid., 448).

(52) «Beata es Maria que Dominum portasti creatorem mundi genuisti qui te fecit in eternun permanens virgo», responsori a lliçó 1ª fèria III i IV matines, i capítol a laudes, *officium BMV*, BUB, ms. 505, f. 118r i f. 120r; i responsori 2ª lliçó (Sir., 23, 15-16), *Officium parvum BMV* BC, ms. 54, f. 20r-v, i BC, ms. 1854, f. 36r.

(53) «obrant en vós areglada mercè», A. March, V, 26.

(54) «Aquesta sera la stela molt clara qui guiara tots los nauegants per *la mar* tempes*tosa* de aquest mon, els portara *a segur port*», *VCV*, I, 19, 420-422.

(55) «vós aletant aquell ab vostra let», A. March, XLII, 26.

(56) Maria és font de misericòrdia sempre brollant, i la Mare de Déu de la Llet era especialment figura de Maria suplicant i advocada (vg. *VCV*, III, 172-173, 5711-5729s, o bé Felip de Malla, *MPR*, II, pàg. 174, 211-215).

(57) «aquell Senyor que *per amor* vostra se vol tant *humiliar*, vestint se de carn humana, fent se passible e mortal», *VCV*, I, 110, 3570-3572; «car *per amor* de ells vos sou tant *humiliat*», *VCV*, II,16, 382-383.

(58) «o, Adam senyor! stau ab gran confiança que aquell Senyor que *per amor* vostra se vol tant *humiliar*, vestint se de carn humana», *VCV*, I, 110, 3569-3571.

(59) «fon circuncís així com la ley mana», Jaume d'Olesa, *Triunphes...*, v. 92 ((ed. Ferrando, 1983, 374).

(60) «meritament aministrau la glòria», certamen 1486, núm. 4, v. 83 (ed. Ferrando, 1983, 450); «meritament la Sglésia us fa festa», certamen 1486, núm. 28, v. 66 (*ibid*, pàg. 530).

(61) Sobre aquest motiu, vg. *VCV*, I, 280-281, 9367-9385.

(62) «Et benedixit illis Simeon, et dixit ad Mariam matrem eius: Ecce positus est hic in *ruinam*, et in resurrectionem multorum in Israel, et in signum cui contradicetur», Lc, 2, 34. També en l'himne propi de la Presentació.

(63) «Al temple sant lo portàs, que no dubte», certamen 1474, núm. 27, v. 22 (ed. Ferrando, 1983, 303).

(64) «E sa senyoria, ab moltes lagrimes, dona lo seu amat Fill *en mans de aquell sanct sacerdot* perquen *fes offerta* a la diuinal clemencia», *VCV*, I, 312, 10467-10470.

(65) «tot afeblit, ab lengua mal diserta», A. March, III, 14; «ab lengua mal diserta», Pere Torroella (*Tant mon voler*, v. 574, ed. Bach i Rita, 119).

(66) «vostres devots deuen tenir delit» certamen 1474, núm. 33, v.2 (ed. Ferrando, 1983, 313); «Vostres devots, de qui sou espectacle», certamen 1486, núm. 3.v. 96 (*ibid.*, 447); «Vostres devots prenen per gran estrena», certamen 1486, núm. 26, v. 73 (ed. Ferrando, 1983, 523).

(67) En la tardor medieval i fins força més tard, Maria fou llargament associada a l'Eucaristia, fins existí una tradició, que no és el nostre cas, de fer-la present al Sant Sopar (cf. M. Trens, 1954, 60-61).

(68) «ab gran esforç Vergonya.m fa temença», A. March, XLIII, 31; «per gran esforç de folla voluntat», A. March, VI, 5. Es tracta també d'una frase freqüent en el registre glossat, fins en podem llegir de més properes: «E axi, Mare mia mol cara, *preniu esta pena ab gran esforç*», *VCV*, II, 216, 7214-7215; «e la [a Maria] pregue per amor mia *prenga vn gran esforç* a passar aquests dolors e *penes*», *VCV*, II, 308, 10382-84.

(69) «on los desigs tots vénen a bon port», A. March, XX, 4.

(70) Vg. v. 71 i nota.

(71) Aquest mot es troba també en el *Sirventesch per lo passatge de Barbaria* d'Andreu Febrer, i M. de Riquer proposa llegir-hi el «triangle» de l'ofici de Tenebres, és a dir, el tenebrari (1951, 80-90). Aquesta proposta no sembla pas satisfactòria en el nostre context. Probablement es refereixi a Maria, temple i tabernacle del Fill, temple de la divinitat, arca de la nova aliança, «*Quia tu es sancte Trinitatis nobile triclinium: pretiosumque tabernaculum tante Magestati*

amabile et gratiosum» com recorda Isabel de Villena (VCV, 32; I, 153, 5038-5045). De fet, existien unes escultures en fusta de la Mare de Déu que tenien com un petit armariet il·lustrant el misteri. Solien estar sobre l'altar, i dintre l'armariet, que en obrir-se formava un mena de tríptic, solia haver-hi representacions de la Trinitat en la passió. És a dir, la figura de Déu Pare sostenint la creu i el crucificat amb l'Esperit Sant en forma de colom també present. Tals escultures tenien un especial protagonisme en el tríduum pasqual durant el qual hi era guardat el Santíssim i especialment en l'inici de la Vetlla pasqual (M. Trens, 1947, 481-524; 1952, 112; L. Réau, 1955-59, II, 92-93; J. Sirrète, 1913). Estem preparant un article sobre la qüestió.

(72) «ab l'esperit, coneix bé lo grosser», A. March, XXIII, 14.

(73) «(en paradís per ella no s'entrava)», A. March, CV, 122. «En parahís se fa lo que manau», certamen 1474, núm. 13, v. 40 (ed. Ferrando, 1983, 276); «en paradís, segons que pusch bastar», certamen 1474, núm. 14, v. 6 (ed. *ibid.*, 277); «en paradís vostra cara jocunda», certamen 1474, núm. 19, v. 54 (*ibid.*, 289).

(74) «Ab vostre Fill, senyora, .m concordau», certamen 1474, núm. 14, v. 43 (ed. Ferrando, 1983, 278); «ab vostre Fill, Qui us ha deyfficada», certamen 1474, núm. 19, v.4 (*ibid.*, 287); «ab vostre Fill siau la nostra guia», certamen 1486, núm. 8, v.7 (*ibid.*, 461)

(75) «mon flach enginy restant fortifficat», certamen 1474, núm. 13, v. 54 (ed. Ferrando, 1983, 276). «Flach és l'enginy si vós no m'ajudau,/ mare d'Aquell qui lo món ha salvat. /No puch errar si vós ab mi us armau, / plena de bé, los hulls a mi girau, /vostre servent, qui us ha tostemps amat...», certamen 1474, núm. 34, vs.1-5s (ed. *ibid.*, 315); «Altisme Déu, Vós qui sou nostra via, /puix lo voler tant en mi se reforça / per mils lohar a la Verge Maria, /flach és l'enginy e potència mia, /guarniu-me Vós de saber e de força. /Mare de Déu e advocada nostra, / entrevenint, girau vers mi la cara, / e mon dictat sia fet de mà vostra», certamen1474, núm. 42, vs. 1-8 (ed. *ibid.*, 331).

(76) «vostres lahors de molt gran alegria», certamen 1474, núm. 33, v. 4 (ed. Ferrando, 1983, pàg. 313); «Vostres lahors e lo quant mereixeu», certamen 1474, núm. 35, v. 33 (*ibid.*, 318).

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

BLUME, C. , DREVES, G. M. ed. (1898 i 1903) *Analecta Hymnica Medii Aevi,* Leipzig vls. 31 i 41.

BACH i RITA, P. (1930) *The works of Pere Torroella,* Nova York, Instituto de las Españas en los Estados Unidos.

BOHATTA, H. (1924) *Bibliographie der Livres d'heures (horae BMV), officia, hortuli animae, coronae BMV, rosaria und cursus BMV des XV. und XVI. Jahrhunderts,* Viena, Gilhofer & Ranschburg.

— (1936) *Bibliographie der Breviere, 1501-1850,* Stuttgart-Niewkoop.

BOVER de ROSSELLÓ, J.M. (1868) *Biblioteca de escritores baleares,* 2 vols., Mallorca, Imp. de Gelabert, P. J. (ed. facsímil, Barcelona-Sueca, Curial).

DUTTON, B. *et alii* (1982) *Catálogo-índice de la poesía cancioneril del siglo XV,* Madison.

FEBRER, A. (1951) *Poesia,* ed. de M. de Riquer, Barcelona, Barcino, «Els Nostres Clàssics» 68.

FERRANDO i FRANCÉS, A. (1979-82) «Un precedent del bilingüisme literari valencià: la tertúlia d'Isabel Suaris a la València quatrecentista» *BRABLB*, 38, pp. 105-13.

— (1983) *Els certàmens poètics valencians,* València, Diputació de València, Institució Alfons el Magnànim.

Gesamtkatalog der Wiegendrucke, (1932) KW. Hiersemann, Leipzig, vol. V.

GUDIOL i CUNILL, J. (1923-27 [1932]) «Catàleg dels llibres manuscrits anteriors al segle XVIII del Museu Episcopal de Vich», *Butlletí de la Biblioteca de Catalunya* 7, pp. 59-154.

HAUF i VALLS, A. G. (1989) «El *Psalterium alias Laudatorium* i la *Vita Christi* de Francesc Eximenis, obres complementàries», *Estudis de Llengua i Literatura. Catalanes, XVIII. Miscel.lània Joan Bastardas,* 1, Montserrat, pp. 201-229.

— (1990) *D'Eximenis a Sor Isabel de Villena. Aportació a l'estudi de la nostra cultura medieval,* València-Montserrat.

LE GENTIL, P. (1949-52) *La poésie lyrique espagnole et portugaise à la fin du moyen âge,* 2 vols., Rennes.

LEROQUAIS, V. (1927) *Les livres d'heures manuscrits de la Bibliothèque Nationale,* 3 vols., París.

MADURELL i MARIMON, J.M.- RUBIÓ i BALAGUER, J. (1955) *Documentos para la historia de la imprenta y librería en Barcelona (1474-1553),* Barcelona.

MALLA, F. de (1981-86) *Memorial del pecador remut,* ed. de M. BALASCH, 3 vols., Barcelona, Barcino, «Els Nostres Clàssics», 118-119 i 123.

MARCH, A. (1952-59) *Poesies,* ed. de Pere Bohigas, 5 vols., Barcelona, Barcino, «Els Nostres Clàssics», 71-73, 77 i 86.

MEYER, P. (1872) «Prière à Notre-Dame des sept douleurs», *Romania,* 1, pp. 409-414.

PAGÈS, A. (1936) «La *dansa* provençale et les goigs en Catalogne», *Homenatge a Antoni Rubió i Lluch,* 1, Barcelona, Imp. Casa de la Caritat, pp. 201-224.

RÉAU, L. (1955-59) *Iconographie de l'art chrétien,* 3 vols, París, Presses Universitaires de France.

REINSCH, R. (1879) «Les Joies de Notre Dame des Guillaume le Clerc de Normandie», *Zeitschrift für Romanische Philologie,* 3, 200-231.

RODRÍGUEZ-MOÑINO, A., ed. (1958) *Cancionero general,* Madrid, Real Academia Española.

ROÍS DE CORELLA (1913) *Obres de J. Roiç de Corella,* ed. de R. MIQUEL i PLANAS, Barcelona, «Biblioteca Catalana».

SARRÈTE, J. (1913) *Vierges ouvertes, Vierges ouvrantes et la Vierge ouvrante de Palau-de-Vidre,* Lesinhan.

SERRA i BALDÓ, A. (1936) «Els *Goigs de la Verge Maria* en l'antiga poesia catalana», *Homenatge a Antoni Rubió i Lluch,* 3, Barcelona, Imp. Casa de la Caritat, pp. 367-386.

TRENS i RIBAS, M. (1947) *María. Iconografía de la Virgen en el arte español,* Madrid, Plus Ultra [Alders s. a.].

— (1952) *La Eucaristía en el arte español,* Barcelona, Aymà.

— (1954) *Santa Maria. Vida y leyenda de la Virgen a través del arte español,* Barcelona, Eugenio Subirana s. a.

VILLENA, I. (1916) *Llibre anomenat Vita Christi compost per sor Isabel de Villena,* ed. de R. MIQUEL i PLANAS, 3 vols., Barcelona, «Biblioteca Catalana».

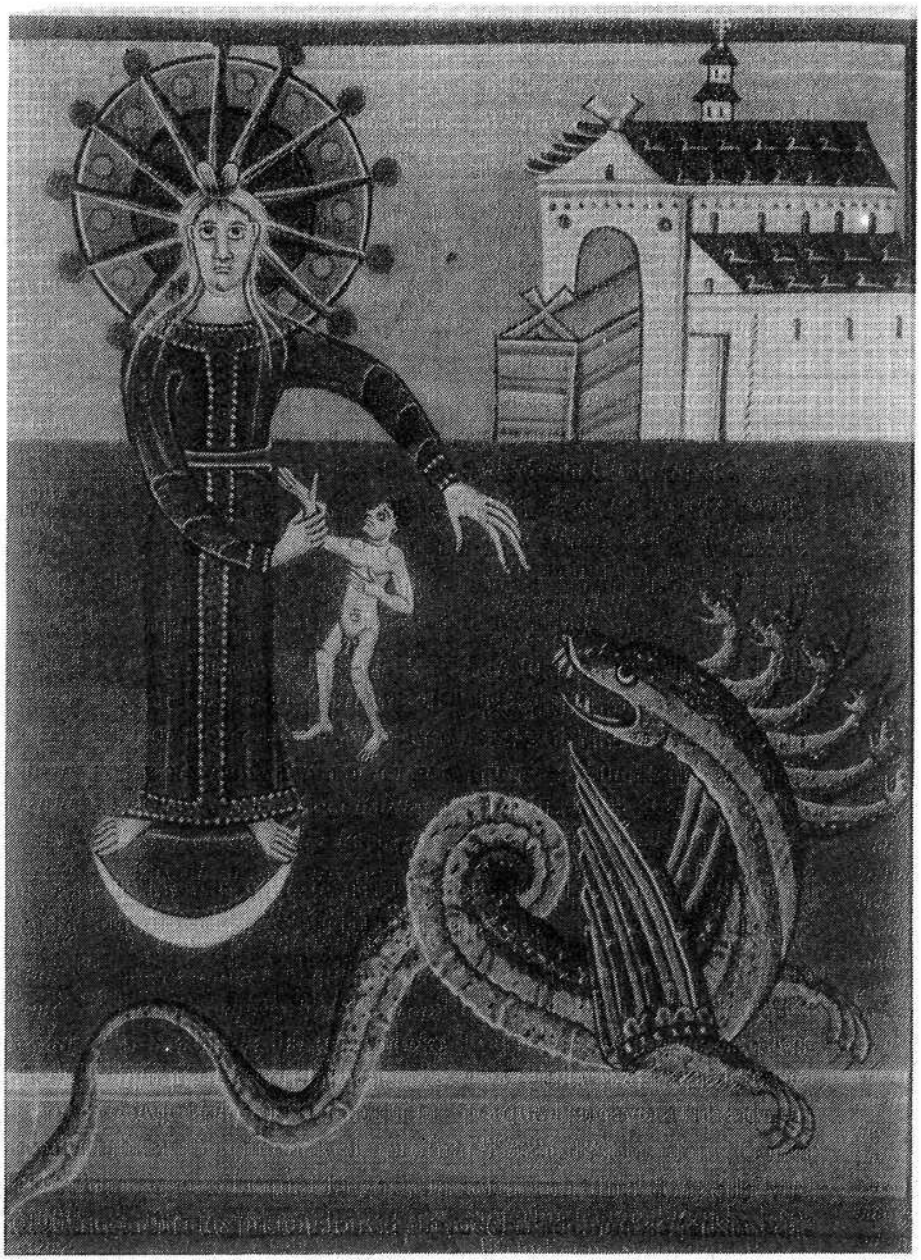

XAVIER REÑEDO PUIG

QUIN MAL ÉS LO BESAR? (LITERATURA I MORAL AL VOLTANT DE LA QUARTA LÍNIA DE L'AMOR)

A la Montserrat
i a la Clara

1. L'AMOR CORTÈS I LES ARTS D'AMOR

«De pucele a molt qui le baise.
S'ele le baiser vos consent,
le sorplus je vos en desfent»
(CHRÉTIEN 1985: 112, 546-548)

Aquests versos del bellíssim *Contes del Graal* de Chrétien de Troyes formen part dels consells que la mare de Perceval dóna al seu fill poc abans que Perceval abandoni l'Erma Forest Solitària per dedicar-se a l'exercici de la cavalleria. Sens dubte aquests versos s'han d'entendre tenint en compte el tòpic de les *quinque lineae amoris*, que, nascut en la tradició clàssica, va tenir una llarga divulgació a l'Edat Mitjana (sobre aquest tòpic vegeu Curtius 1948: 716-718; Dronke 1968: 488-489 i Friedman 1965-66). Un dels textos més importants en la transmissió d'aquest tòpic és un passatge del famós comentari d'Eli Donat sobre l'*Eunuc* de Terenci:

«Quinque lineae perfectae sunt ad amorem, prima visus, secunda alloquii, tertia tactus, quarta osculi, quinta coitus...» (citat per Friedman 1965-66: 172)

Caplletra 13 (Tardor 1992), pp. 99-116

El bes és la quarta línia del procés de la seducció i el grau previ al moment definitiu de la unió amorosa. Un altre tòpic de la literatura eròtica medieval relacionat amb les cinc línies de l'amor afirma que quan s'arriba a la quarta línia l'accés al cinquè grau és molt fàcil.[1] Per aquesta raó la mare de Perceval prohibia al seu fill que, si una donzella permetia que la besés, no gosés anar més enllà de la quarta línia de l'amor. Perceval no desobeeix mai l'ordre de la seva mare. En el seu primer encontre amb una donzella, la donzella de la tenda, fa, però, una còmica reducció a l'absurd d'aquesta ordre («Ains vos baiserai, par mon chief, / fait li vallés, cui qu'il soit grief, / que ma mere le m'ensaigna»; versos 693-695, Chrétien 1985: 120) i besa la donzella sense demanar-li permís. Més endavant, en l'episodi situat en el castell de Belrepeire, Perceval i Blancaflor, la senyora del castell, passaran junts una tendra nit d'amor en la qual les relacions sexuals s'acaben en la quarta línia de l'amor i no arriben al *sorplus* (versos 1945-2068; Chrétien 1985: 183-188).

En el món cavalleresc –el món del *Contes del Graal* i el de la lírica trobadoresca– la dama no té només la potestat de decidir en quin moment l'amant és digne de passar del primer grau al segon i així successivament, sinó que a més és convenient que no s'afanyi i que es prengui el temps suficient en cada un dels esglaons de l'amor per comprovar l'honestedat i les aptituds de l'amant.[2] Sigui autèntica o, com sembla més probable, falsa, l'aventura dels petons robats descrita en la *razó* del poema de Peire Vidal «Pus tornatz sui em Proensa» (Riquer 1975: 890-893) il·lustra bellament el dret de la dama a concedir l'accés del seu amant a cadascuna de les línies de l'amor i, per tant, a la fruïció del petó amorós.

Les arts d'amor –que depenen d'una visió del món més burgesa que no pas cavalleresca– parlaven, però, d'una altra manera. Tant el *Facetus* llatí com la seva versió catalana medieval recomanen al lector masculí de demanar en primer lloc amb humilitat i cortesia a la dama que se li concedeixi la gràcia d'un bes. Però, si la dama s'hi nega, el consell que es dóna és el d'*arrapar* el bes:

«Si ella se n feya forsar,
Sapies le y tu arrapar
E besa la stretament,
Tin hi la boca longament.
Dona qui no n es usada,
Primera e segona vagada
Li deu lo besar arrapar
E a la tersa si fa (a) far.
...
Lo macip sia tan spert
Baysar la vaja com a sert,
No solament una vagada,
Mas .L. ab abrassada,

(1) Segons Friedman una de les fonts d'aquest altre tòpic són els versos 669-670 de l'*Ars amatoria* d'Ovidi: «Oscula qui sumpsit, si non et cetera sumet, / Haec quoque, quae data sunt, perdere dignus erit» (Friedman 1965-66: 175). Als testimonis medievals citats per Friedman –uns versos de *l'Alda* de Guillaume de Blois i els versos 3398-3408 del *Roman de la Rose*– s'hi poden afegir els versos 1117-1120 de la *Clef d'Amors:* «A qui le besier est donné / doit le cors estre abandoné; / quer le besier est du lignage / a l'outreplus et son message» (Finoli 1969: 159); els versos 301-302 del *Facetus:* «Qui querit coitum, si vim post oscula differt, / Rusticus est, numquam dignus amore magis» (*Facetus* 1886: 231) i els versos 3860-3865 del *Contes del Graal:* «Qui baise feme et plus n'i fait, / des qu'il sont sol a sol andui, / dont quit je qu'il remain en lui. / Feme qui se bouche abandone / le sorplus molt de legier done, / s'est qui a certes i entende» (Chrétien 1985: 274-275).

(2) «Sapientes tamen feminas non decet tam repentina quemquam concessione ditare, ut prioribus pratermissis gradibus ad quarti statim gradus prosiliant largitionem, sed ordine solent procedere tali. Debet enim primo spei uti largitione mulier, et si cognoverit amantem spei largitione accepta in bonis moribus augmentari, ad gradum mulier non vereatur devenire secundum» (Andrea Capellanus 1985: 88).

Que so que diu vergonya u fa,
Majorment con vezat no u ha»
(versos 1068-1075 i 1209-1214; *Facet* 1912: 45 i 50)[3]

Segons l'autor del *Facet,* les dones només per vergonya es neguen a concedir allò que en realitat els agrada. La vergonya femenina actua com a defensa d'una virginitat que pot resistir els precs dels amants, però que s'ensorra quan els amants deixen les paraules i passen a l'acció. Per això les dones ja no oposen resistència més enllà del segon bes.[4] Tocant a això Jakes d'Amiens assenyala en uns versos de l'*Art d'Amours* que les dones tenen els mateixos desigs que els homes, però els saben amagar millor tot esperant que els homes se'ls avancin. Per tant «c'est la coustume et li drois / Ke on les doit requerre ançois» (versos 363-364; Finoli 1969: 46-47). Algunes arts d'amor fan diverses reflexions més sobre la negativa de les dones. En concret, *La Clef d'Amours* aconsella a les dames de rebutjar totes les peticions d'*amorosos besars* que els facin els seus amants, per més que aquest rebuig les desplagui tant a elles com a ells:

«Au premier, quant o ton ami
seras, se tu veuz crere a mi,
conbien qu'il te bese et acole,
n'otrie rien plus de parole.
Quant son desir voudra parfere,
faing par bouche vouloir contrere:
amor trop de legier donnee
ne puet avoir longue duree»
(versos 2957-2964; Finoli 1969: 214-215)[5]

La iniciativa, doncs, l'han de prendre els amants, que han d'*arrapar* els besos a les dones mesclant-hi, com diria Plaerdemavida, «una poca de força» (*TB*: 472). A més a més en *La Clef d'Amours* s'assenyala que aquesta força –imprescindible tant en la quarta com en la cinquena línia de l'amor– en realitat plau molt a les dones:

«Et combien que forche l'appeles,
tel forche plest mont as puceles
...
James fame n'oseroit dire
de bouche cen que tant desire;
mes mont li plest que nen la prenge
mal gre soen, comment qu'il avienge»
(versos 1137- 1138 i 1141-1144; Finoli 1969: 160)

Unes observacions molt semblants a aquestes es poden llegir en el *Contes del Graal* posades en boca de l'Orgullós de la Landa, l'amic de la donzella de la tenda a qui

(3) Aquests versos són una versió molt amplificada dels versos 287-289 del *Facetus* llatí: «Jungere non timeat violenter brachia collo, / Et prompte capiat quod negat illa dare, / Tunc non simpliciter jungantur grata labella, / Sed teneant longas basia pressa moras» (*Facet* 1886:230). És probable que en els versos 148-151 del *Sermó* de Bernat Metge hi hagi alguna referència a aquestes normes: «Si malcarat sots he dolent / e desastruch, / per tots temps serets pus struch / en muller bella» (Metge 1959: 10).

(4) Per un personatge tan cínic com el Bernat Metge del *Sermó* les negatives de les dones provocades per la vergonya sexual no són res més que *trufes* i no se n'ha de fer gaire cas: «Dona que us fasa mal respost / quant l'enquerrets, / gens per axo no us ne iexets, / que trufes son» (versos 70-73; Metge 1959: 6). Cf. també les estrofes segona i tercera del poema «Assatz sai d'amor ben parlar» de Raimbaut d'Aurenga (Riquer 1975: 434).

(5) Tirant dóna una altra versió d'aquest consell a la infanta Ricomana tot lloant les virtuts de l'infant Felip: «guardau-vos, senyora, de aquells hòmens qui ab gran audàcia e ab atreviment gosen requerir a dona o a donzella. E tal amor com aquesta no és gens bona, car *amor que prest és venguda, més prest és perduda*» (Martorell 1990: 171). A partir d'ara em referiré a aquesta edició usant les sigles *TB*.

Perceval havia arrapat còmicament el seu primer bes. D'això precisament es lamenta l'Orgullós, tot pensant que la seva amiga, per més que hi oposés una resistència tan feble com simulada, és la veritable culpable d'aquest incident:

«Et bien soit qu'ele se desfende,
si set on bien sanz nul redout
ke feme velt vaintre par tot
fors qu'en cele mellee soule
quant ele tient l'ome a la gole,
et esgratine et mort et rue,
si volroit ele estre vencue.
Si se desfent et si li tarde,
tant es de l'otroier coarde,
si velt qu'en a force li face;
puis si n'en a ne gre ne grace»

(versos 3866- 3876; Chrétien 1985: 275)

Per l'autor de *La Clef d'Amours* i per l'Orgullós de la Landa a les dones els agrada de ser forçades ja que, per una banda, això els permet de salvar, almenys aparentment, la seva honestedat i, per l'altra, els permet d'assolir allò que tant desitgen sense haver-ho de confessar (Lola Badia 1993).

2. EL DISCURS D'EIXIMENIS

Tot i tenir, com hem pogut veure, divergències notabilíssimes, les tradicions de l'amor cortès i les de les arts d'amor tenien un punt en comú: l'oposició frontal de l'Església. El discurs eclesiàstic contra l'amor profà condemnava no només els petons entre les persones no unides pel sagrament del matrimoni, sinó fins i tot les besades massa sovintejades i no justificades entre marit i muller o entre els parents més propers. La condemna contra l'*osculum* es troba tant en els penitencials de l'alta Edat Mitjana com en les summes de confessors tardomedievals. En els penitencials, com es podia suposar, les penes contra els petons deshonestos són dures. En el *Decret* de Burchard de Worms, un dels autors més famosos de la literatura penitencial, la pena per un petó deshonest és de vint dies de penitència.[6] En un altre penitencial estudiat pel pare P. Michaud-Quantin la penitència que s'imposa als qui hagin comès un pecat d'aquesta mena és besar les mans d'un leprós i donar-li almoina (citat per Brundage 1987: 303). *Similia similibus*. Els besos causats per la corrupció de la carn es curen besant la carn corrompuda per la lepra.

Com s'ha posat en relleu diverses vegades, les summes de confessors són uns textos més subtils que els penitencials i més atents a l'individu i a les circumstàncies con-

(6) «Qui per illecebrosos amplexus foeminae, *vel osculo* polluitur, XX dies poeniteat... Presbyter si osculatus fuerit foeminam per immundum desiderium, XX dies poeniteat» (*Decretum*, llibre XVII, cap. 42; *PL* 140, col. 927-928). Sobre el tractament del sexe en la literatura penitencial cf. Pierre J. Payer 1984.

cretes de cada pecat (Boyle 1982 i P. Michaud-Quantin 1962). N'és un bon exemple la normativa sobre la moralitat dels besos i dels abraços formulada per un autor tan influït per aquestes summes com és fra Francesc Eiximenis. En comptes de limitar-se a presentar en abstracte la penitència per aquest pecat de la carn, el menoret gironí presenta tota una constel·lació de circumstàncies que cal tenir en compte a l'hora d'avaluar la moralitat o la immoralitat dels besos i les abraçades. D'entrada, segons Eiximenis, aquesta mena de contactes «de si mateys no són desonests»,[7] cosa que, tal com la formula Eiximenis, vol dir que, tot i que en principi no tenen per què ser-ho, generalment són actes deshonestos. Tanmateix, en principi no són reprovables com ho palesa el fet que «lo nostre Salvador havia acostumat de besar e abraçar los sants apòstols quant los trametia luny o cant ells venien de luny» (*ibidem*). I de la mateixa manera que Eiximenis, com sant Vicent Ferrer, condemna el riure dient, entre d'altres coses, que Jesucrist no va riure mai (*TC* 615),[8] l'exemple bíblic havia de ser tingut en consideració. A més, Eiximenis també tenia en compte que els petons i les abraçades formaven part dels «tocaments covinents a social amistat» (*TC* 991), és a dir eren alguns dels contactes que es podien fer –i que se solien fer– entre marit i muller, entre germans o entre pares i fills per expressar la «bona amistat» que els unia.

De tota manera Eiximenis –i amb ell bona part dels moralistes cristians medievals– creia que en els besos i les abraçades la frontera entre la *bona amistat* i la *corrupta cobejança* era molt fàcil de franquejar. Per recordar això hi havia tot un repertori d'exemples de sants que no havien volgut besar ni abraçar les seves mares o les seves germanes o que ni tan sols havien volgut veure-les. Formaven part d'aquest repertori l'anècdota protagonitzada per st. Benet i la seva germana sta. Escolàstica –explicada diverses vegades per Eiximenis i divulgada per llibres tan difosos com els *Diàlegs* (II, cap. 33) de st. Gregori o la *Legenda Aurea* (cap. 49)– o la protagonitzada pel frare menor st. Lluís.[9] Potser per això st. Vicent Ferrer era molt més estricte que Eiximenis quan recomanava que les dones no havien de besar ningú, ni tan sols els seus propis germans:

> «Moralment haveu exemple vosaltres, dones, que no vullau guardar ne besar los hòmens, mas guardau-vos d'ells, *encara que sie vostre germà*. Quan ve a vostra casa prenet-li la mà hun poch, solament los dits teses, que per besar molts de mals se n'han seguits...» (Ferrer 1934: 191)[10]

En un exemple que dissortadament només hem conservat en una forma massa abreujada frare Vicent explica un dels mals que poden ser produïts pel bes: la condemna eterna. Un home contreu la malaltia d'amor i es veu obligat a fer llit. Els seus amics demanen a la dona que estimava que el besi per tal de poder-lo curar. La dona «anà-y e besà'l: ve-la't dapnada».[11]

En comptes de ser tan estricte com Ferrer, Eiximenis va ser més subtil en els diversos capítols que va dedicar a l'anàlisi moral dels besos i les abraçades. La prime-

(7) Cap. 991 del *Terç del Crestià*. A partir d'ara usaré les sigles *TC* seguides d'unes xifres que indiquen el capítol quan citi l'edició del *Terç del Crestià* que estic preparant per les Obres de Francesc Eiximenis (OFE), en curs de publicació a la Universitat de Girona.

(8) He editat els capítols 524-647 del *Terç* –que constitueixen el *Tractat de Luxúria*– en la meva tesi doctoral, que serà publicada per Edicions dels Quaderns Crema.

(9) «així com legim en special de sent Luys, frare menor, car com vengués de la presó de Catalunya en Nàpols a sa mare e ella lo volgués besar, ell no u sostench dient: –Mare, la puritat eclesiàstica no permet aytals coses en los seus servidors» (*TC* 987). Com es pot suposar aquesta mena d'anècdotes tenia reservada una plaça en les recopilacions d'exemples destinades a la predicació. Cf. els exemples 37, 38, 383, 463 i 468 del *Recull d'eximplis e miracles* (I: 36-37; 37-38; II: 12-13; 85-86 i 289-290).

(10) En un sermó de la Quaresma valenciana dedicat a st. Ambròs s'explica una curiosa anècdota protagonitzada pel sant i una germana seva i possiblement extreta de la *Legenda Aurea* (cap. 57): «E estant fadrí havia una germana que vivia en gran devoció e en Roma anaven a besar la mà al bisbe. E estant fadrí dix a la germana: –E a mi no besareu la mà? Dix ella: –Via per a minyó! –Ara via, dix ell, que vós la'm besareu! E per avant, essent bisbe sent Ambròs, la y besà» (Ferrer 1927: 185 o 1973 (II): 53).

(11) «Bé ere folla una dona enamorada, que hun hom ere enamorat d'ella, que donà de cap e·l llit, e los amichs saberen-o e pregaren la dona que l'amàs e que l'anàs a besar, que pensaven que guarrie. E anà-y e besà'l: ve-la't dapnada» (Ferrer 1975: 189).

ra regla del seu codi era la prohibició de besar o abraçar el que Eiximenis anomena *dones estranyes*. «E apell *dona estranya* ací tota dona qui no sia mare, ne sor o fort acostada per parentesch» (*TC* 994). O, dit d'una altra manera, aquests contactes només són permesos «entre aquells qui han estret parentesch... (és a dir entre) marits e mullers o pares e mares ab infans pochs».[12] En el *Llibre de les dones* Eiximenis afegeix a aquesta llista els amics, tot i que només és lícit besar-los i abraçar-los «cant ha lonch temps que no·s són vists e·s veen novellament, servada dreta entenció de neta amistat».[13]

Una segona regla era que aquests contactes eren possibles –fins i tot més enllà dels marges del parentiu i de l'amistat més íntimes– quan era «manera de la terra», és a dir quan els costums del país ho permetien. I, segons Eiximenis, els països en què la moral sobre els besos i les abraçades era menys estricta eren França i Anglaterra.[14] De tota manera cal dir que, tot i que la moral diguem-ne consuetudinària francesa o anglesa ho permetés, Eiximenis considerava molt perillós aquest costum. Ho posa en relleu el fet que pensés que era completament inadmissible la seva implantació en països tradicionalment més severs. I no cal dir que per Eiximenis un d'aquests països era precisament la Corona d'Aragó. Pel que es pot deduir d'algunes observacions del menoret gironí i fins i tot, com veurem més endavant, del *Tirant lo Blanc* és molt possible que alguns compatriotes d'Eiximenis intentessin introduir en la Corona d'Aragó aquest costum estranger com a excusa per justificar les besades a *dones estranyes*.[15] Tocant a això cal tenir present que una de les *dissolucions franceses* que, segons Eiximenis, havien envaït i corromput la ciutat de Nàpols durant el regnat del rei Robert (1309-1343) era el «costum de besar e abraçar los hòmens davant tot hom tot jorn» (*LD*: 90). I també cal tenir present que possiblement Eiximenis parla de la ciutat de Nàpols per no dir València o Barcelona i del rei Robert per no parlar d'un monarca tan afrancesat com Joan I.

Una tercera regla era que els petons i les abraçades no es podien fer «per enteniment corromput» (*TC* 532). Això significa que els parents propers i els amics més íntims només es podien besar i abraçar per expressar més efusivament l'amistat que els unia. Si, però, darrere d'aquests actes s'amagava qualsevol mena d'intenció o de desig libidinós, aleshores deixaven de ser moralment lícits i passaven a ser viciosos.

Aquesta tercera regla pot ser considerada la primera de les nombroses restriccions que Eiximenis va posar a la primera norma. De fet la primera restricció als petons i les abraçades entre marit i muller deia exactament això mateix: s'han de fer «ab temprança e... més per caritat o per bona amistat que no per neguna corrupta entenció carnal» (*TC* 991). Evidentment això implicava rebutjar radicalment els besos apassionats i libidinosos, donat que «aytal manera de besar o de abraçar més pertany a fembres públiques e a alcavots per lur clara e manifesta impudència e ribalderia» (*ibidem*). Les altres restriccions limitaven la freqüència d'aquesta mena de contactes. La norma general era que no convenia «massa sovinejar aytals coses», ja que l'excessiva freqüència podia «inflamar a viltat carnal» (*ibidem*). Els amics íntims, com hem vist,

(12) *Dotzè del Crestià* II, 2, p. 412. D'ara endavant citaré aquesta edició usant les sigles *DC*, seguides del volum en xifres romanes i la pàgina o pàgines a què faci referència.

(13) *Llibre de les dones*, p. 108. D'ara endavant citaré aquesta edició usant les sigles *LD*.

(14) «en aquesta manera besar ne abraçar fembra no és peccat mortal, car pot-se fer sens peccat, així com si l'om besa la dona per parentesch o quant, és costuma de la terra, així com en França o en Englaterra. Lavòs no és peccat si en los dits casos e en semblants se fa sens neguna corrupta entenció.» (*DC* II/2: 413).

(15) «Mas dien aquests qui açò defenen que açò se acostuma en França e en Englaterra, donchs per què no·s farà així matex per tot lo món?

Respon que França e Englaterra no poden ésser a nós ley de viure, car cascuna nació ha ses maneres, emperò jatsia que franceses e angleses hajen moltes bones condicions, emperò aquesta és mala e perillosa a ells e als altres...» (*TC* 995).

només podien besar-se quan es retrobaven després d'una absència llarga i els esposos i parents molt propers «solament quant vénen de novell» (*DC* II/2: 412), és a dir en retrobar-se després d'una absència més breu.

Una altra restricció és que només l'home podia prendre la iniciativa. Per això Eximenis censurava els confessors que aconsellaven a les dones casades «que en lurs cambres e lochs secrets correguen a besar e abraçar lurs marits, car aytals coses a fer no pertanyen a dona com per natura per Déu instituïda la fembra més tinga loch de soferir que no de obrar res en aytals matèries» (*ibidem*). En l'obra d'Eximenis i d'altres moralistes medievals com ell la passivitat és el model de conducta a què han d'aspirar les dones en totes les àrees de la seva vida sexual, tant en l'àrea del bes com en la de la petició del deute conjugal o la de la realització de l'acte conjugal.[16] La pressa de la dona per besar i abraçar el marit no només era, per Eximenis, un signe que expressava manca de temperància i indicava que l'enteniment estava corromput per la cobejança sexual, sinó que sobretot era un fet que destruïa l'ideal de puresa i de passivitat a què les dones havien d'aspirar. La dona, doncs, havia de limitar-se a adoptar una actitud purament passiva i suportar els petons i les abraçades dels seus marits «cant coneix que, si no u soferia, lo marit ne seria fort ofès e que seria perill que ell no avorrís la muller e que se n'anàs a altra fembra» (*ibidem*).

En un curiós exemple perdut en les planes del *Terç* podem retrobar algunes d'aquestes idees dins de l'embolcall de la ficció. El nus de la història rau en el fet que Calpus ha besat Luna, dama tan bella com virtuosa, contra la seva voluntat. Luna, indignada, presenta una denúncia a la cort, que castiga Calpus a posar «la bocha davant tot hom tres vegades besant estret la pus sútzea part qui és detràs en l'ase» (*TC* 491) i a regalar a Luna una joia valorada en cent marcs de plata. La decisió del jurat es fonamenta en les paraules següents:

> «Lo besar de l'hom e de la fembra no són d'egual valor, car per lo besar de la fembra l'om n'és servit e alegrat e per lo besar de l'hom la fembra qui no és muller ne sua n'és envilanida, aminvada e escarnida. *E aytant com lo besar de la fembra és pus forçat, aytant és de major valor, car és en cors de fembra pus casta e pus nobla*» (*ibidem*)

Al davant d'aquestes normes hi havia tot un seguit de mals costums –si més no des del punt de vista d'Eximenis, és clar– al voltant del bes i de l'abraçada, com ara el costum que Eximenis anomena la *forma paratgívol*, que consistia a «besar a tothom qui vingua e tothom s'i dóna lavors títol de parent per tal que se'n vagen ab alcun besar d'elles» (*LD*: 53). Aquest costum *paratgívol*, que és una de les *dissolucions franceses* que segons Eximenis havien envaït Nàpols en temps del rei Robert, també va ser denunciat per Eximenis en el *Terç* i el *Dotzè*.[17] Segurament també és una de les males arts amoroses recomanades per Bernat Metge en els versos 58-63 del *Sermó*:

(16) He estudiat la doctrina d'Eximenis sobre la petició del deute conjugal i la seva realització en la meva tesi doctoral, centrada en l'estudi del *Tractat de Luxúria* d'Eximenis. Respecte a la petició del deute Eximenis assenyala que les dones no l'han de demanar mai, donat que «aytal cosa és a la fembra de major càrrech e vergonya e de major dificultat» (*TC* 988).

(17) «Per experiència veem sovín que les fembres qui volen malfer ab alcun hom secretament, per tal que sens juhí de les gents puxen ab ell parlar e mal obrar, fenyen parentesch entre si matexes volent ensenyar que entre ells no ha mal, pus que y ha parentesch» (*TC* 590). S'al·ludeix també a aquest costum en els capítols 576 del TC i 853 del *DC* («açò apar majorment en aquells qui així n'usen al temps de present, que ultra lo dit besar e abraçar fan altres tocaments a aquelles qui apellen parents»; *DC* II/2:412).

«Ab l'om qui aja lo bech groch
fets companyia;
e si bella muller avia,
dats-li antenent
que sots son acostat parent,
o·l fets compare» (Metge 1959: 4)

El costum que Eiximenis denuncia i que Metge recomana no era només exclusiu de la Catalunya o la València medievals, donat que també estava escampat per bona part d'Europa. El trobem documentat, per exemple, en la *novella* tercera de la setena jornada del *Decameró*, en el passatge en què frare Rinaldo aconsegueix de ser el padrí del fill de la dona que estima per poder-hi parlar sense despertar sospites.[18] En el conte del capità de barco dels *Contes de Canterbury* de Chaucer trobem una situació semblant: un frare que s'està com a convidat en la casa d'un ric comerciant reclama una relació de parentiu amb el seu amfitrió amb el pretext que tots dos són del mateix poble (versos 32-42; Chaucer 1977: 175). Més tard, però, confessa a la bella dona del seu presumpte cosí que tot plegat només ha estat una excusa per poder-la veure més sovint i amb més seguretat (versos 148-154; Chaucer 1977: 178). Com assenyala V. Branca en la seva edició del *Decameró* (Boccaccio 1980: 806), l'origen d'aquest pretext segurament es troba en els versos 579-588 del primer llibre de l'*Ars Amatoria*, on Ovidi recomana a l'amant fer-se bon amic del marit de la dona que estima per poder-lo enganyar impunement («per amici fallere nomen», vers 585).[19]

Segons Eiximenis, un altre mal costum consistia a justificar els besos i les abraçades deshonestes dient que no eren pecat i que es podien fer per *«parentesch*, o per *bona costuma* o per *bona amor»* (*DC* II/2: 412). El primer pretext és, com ja hem pogut veure, invocar un parentiu inexistent. El segon pretext consistia a adoptar els costums de nacions com l'anglesa o la francesa que eren, com ja hem vist, menys estrictes en aquestes qüestions. En relació amb el tercer pretext l'associació amb el *Libro de buen amor* és immediata. Per Eiximenis darrere de l'apel·lació a la *bona amor* no hi ha res més que la mentida i la luxúria amagades. En el poema de l'Arcipreste de Hita el sintagma *buen amor* té diversos significats (vd. Alicia C. de Ferraresi 1976: 163-170 i 175-176). Pot fer referència, com s'indica en el pròleg, al *buen amor de Dios*, és a dir a l'amor que ha de sentir l'home pel seu creador. Pot designar també, però, l'amor carnal, alimentat per la luxúria i protegit per l'engany. Es posa en relleu aquest últim sentit en l'estrofa 932 del poema quan Trotaconventos, ofesa per haver estat anomenada *picaça parladera* –terme col·loquial per designar les alcavotes–, demana que se l'anomeni *buen amor*:

«Nunca digades nonbre malo nin de fealdat,
llamatme *buen amor* e faré yo lealtat,
ca de buena palabra págase la vezindat:
el buen dezir non cuesta más que la nescedat» (J. Ruiz (II) 1974: 22)

(18) «e amando sommammente una sua vicina, e assai bella donna e moglie d'un rico uomo, e sperando, se modo potesse avere di parlarle senza sospetto, dovere aver da lei ogni cosa che egli disiderasse, non vedendone alcuno e essendo la dona gravida, pensossi di volere suo compar divenire: e accontatosi col marito di lei, per quel modo che piú onesto gli parve gliele disse, e fu fatto» (Boccaccio 1980: 805-806).

(19) És possible que també hi hagi una referència a aquest costum en els següents versos del poema «Mout es greus mals de qu'om no s'auza planher» d'Albertet: «Al sieu marit volgr'ieu un pauc atanher: / doncx l'anera ieu plus soven vezer, / e no·m calgra per ver guaire temer / quan lo gelos vilans ditz malamen: / Aquest vassals, que sa ven tan soven, / ben volria saber que vai queren» (versos 17-22; Riquer 1975: 1133).

Per Trotaconventos el *buen amor* és una *buena palabra* i un *buen dezir* que costa ben poc de dir i que satisfà molt els qui l'escolten. Trotaconventos creu que en els afers amorosos és molt perillós dir les coses pel seu nom, ja que això equival a posar al descobert les xarxes de l'engany –precisament per això no vol que l'anomenin *picaça*–. És molt millor treure profit de l'ambigüitat del llenguatge com una arma més per seduir i convertir el sintagma *buen amor* en una disfressa per l'exercici de l'alcavoteria o, en el cas dels curials criticats per Eiximenis, en un pretext per justificar les besades i els abraços entre persones *estranyes*.

Eiximenis presenta diversos casos d'ús del pretext de la *bona amor*. Per una banda posa en relleu el seu ús entre els membres de la secta que Eiximenis anomena *De Spiritu Amoris*.[20] Aquest grup herètic defensava, tal com el presenta Eiximenis, que la moralitat dels petons i de les abraçades es trobava en la intenció amb què es feien i no pas en l'obra en si i amb un curiós raonament acabava afirmant:

> «Com, doncs, cascun hom puxa besar e abraçar cascuna dona *ab pura e ab bona entenció*, doncs segueix-se que de negun no devem presumir lo contrari e, per consegüent, de cascun estimar que faça aytals coses legudament e sens peccat... Com, doncs, fer aitals tocaments damunt dits puxa ésser bé fet, segueix-se que negú no·n deu presomir lo contrari» (*TC* 994).

És molt significatiu que cada vegada que Eiximenis parla d'aquesta secta herètica només fa referència a les seves doctrines sexuals i deixa de banda les doctrines teològiques o místiques que se solien atribuir a aquest grup. De fet era un autèntic lloc comú atribuir als heretges o als suposats heretges tota mena d'aberracions sexuals.[21] En l'exemple del capítol 491 del *TC* esmentat abans –el de Luna, dama virtuosa besada contra la seva voluntat per Calpus– hi ha una altra curiosa mostra d'ús del pretext de la *bona amor*. En la seva al·legació davant la cort Calpus afirma que «ell ho havia fet *ab bon cor e ab bon voler*, aparellat de fer semblant si a ella plaïa, e ella tot ço que fet havia, tot ho havia fet de mal cor.» Evidentment, per Eiximenis Calpus no era un heretge de la secta del Lliure Esperit o de l'Esperit d'Amor, sinó, senzillament, un curial de costums i opinions depravats. Les seves idees i els seus arguments, en canvi, sí que tenien, segons Eiximenis, relació amb les d'aquesta secta, bé perquè eren molt semblants, com s'afirma en el capítol 994 del *Terç*,[22] bé perquè, com s'arriba a dir en el *Llibre de les Dones*, aquestes idees, segons Eiximenis, procedien en última instància d'aquesta «malvada secta antiga» (*LD*: 109). No hem de fer massa cas d'aquesta darrera afirmació d'Eiximenis. Per avaluar la seva fiabilitat només cal tenir en compte que en el mateix capítol 994 del *Terç* Eiximenis també emparenta els defensors d'aquestes idees amb una altra secta herètica d'existència molt més nebulosa: els epicuris.[23] Del que sí que podem fer cas amb tota certesa és del que Eiximenis diu immediatament després: «e tots aquells qui aquesta pestífera doctrina sembren *hages per sospitosos de la fe*, car no s'asalten de penitència, mas de sols delits, on que trobar-los puixen»

(20) Eiximenis parla d'aquesta secta en el cap. 994 del *TC* i en el cap. 68 del *LD* (:108-109). Com assenyala A. Hauf (1990: 116). Eiximenis podria estar-se referint a la secta dels dolcinians, actius en terres italianes a la primera meitat del segle XIV i que defensaven doctrines sexuals completament heterodoxes (vd. Lambert 1986: 213-214). Tanmateix, crec més probable que es refereixi a alguna branca de la secta del Lliure Esperit, que Climent V volia extirpar d'Itàlia el 1311 (ibidem: 194) i que va ser definitivament condemnada com a herètica en la Decretal *Ad nostrum*, publicada en el Concili de Viena del Delfinat (1311-1312). Per totes aquestes qüestions Vd. Lambert 1986: 192-199 i Lerner 1972.

(21) També era freqüent atribuir l'origen d'una heretgia a la concupiscència. Així ho creien Felip el Canceller («Tria enim sunt vicia qui dederunt occasionem diversis heresibus: luxuria et gula et avaricia. Et ex hoc est quod predicaverunt non esse peccatum opus carnis...»; citat per Lerner 1972:23) o Guillem Peraldus ("Et sciendum quod herrores hereticorum ex aliquo vicio habuerunt originem ut ex vicio luxurie error illorum qui dixerunt opus carnis non esse peccatum... heretici possunt cognosci et ex vita... Ex doctrina... secundo quia placentia predicant... tercio quia illa commendant que propinqua sunt erroribus eorum»; citat per Lerner 1972: 23-24). Com es pot veure era relativament fàcil penjar l'etiqueta d'heretge a qualsevol persona que defensés posicions epicúries –en el sentit que l'epicureisme tenia a l'Edat Mitjana.

(22) «Respon e dic que d'aquesta opinió foren aquells malvats heretges apellats *De Spiritu*

(*LD*: 109). Els que defensaven la recerca dels plaers terrenals, per exemple els sexuals, per damunt de tot s'oposaven radicalment a la moral, molt més severa, del cristianisme. Per això, segons Eiximenis, podien ser tinguts, amb tota la raó, per sospitosos de la fe. I encara podien ser considerats amb més raó com a sospitosos de la fe pel fet d'emmascarar les seves no gens honestes intencions amb pretextos aparentment tan honestos com ara el de la *bona amor*.

Eiximenis sol situar en les corts i en les classes benestants el focus d'on surten i es propaguen mals costums com la *forma paratgívol* i idees no gens ortodoxes sobre el bes i les relacions sexuals en general. En el capítol 853 del *Dotzè* acusa d'això «les donzelles de paratge, majorment en les corts dels senyors, e, encara que fan semblant les dones maridades generoses» (*DC* II/2: 412). Les *dissolucions franceses* que, segons Eiximenis, van arribar a Nàpols durant el regnat del bon rei Robert van ser adoptades per «alscuns hòmens de paratge napoletans» i per les «dones de la cort e de la dita ciotat» (*LD*: 90). Eiximenis assenyala també algunes de les causes de la difusió d'aquestes idees. En el cas de Nàpols l'origen rau en el fet que «alscuns generosos de França vingueren ab llurs mullers e ab totes ses cases en Nàpols» (*ibidem*), on van actuar com a focus propagador de les noves modes. Un exemple del *Dotzè* ens mostra un altre aspecte de la difusió d'aquestes doctrines: un curial, que exerceix com a mestre d'aquestes males arts, alliçona en secret el seu deixeble. El mestre és Píndar, un cambrer del rei de Líbia, i l'alumne és el propi rei en la seva joventut. El consell que Eiximenis ens reporta és que el jove rei no havia de perdonar cap dona «solament que les trobàs en secret, e que no hi dubtàs de fer lur força, car les fembres no feyen força ne contrastaven a negun de cor, sinó per vergonya» (*DC* II/1: 211).[24]

3. EL *TIRANT* COM A EXEMPLE

Tenim un preciós document literari que no va sortir de la ploma d'Eiximenis i que gira al voltant d'aquests mateixos temes. Curiosament l'acció està situada en una cort: la de la Constantinoble imaginada per Joanot Martorell. Em refereixo al capítol 146 del *Tirant lo Blanc*. El debat sobre la moralitat del bes que té lloc en aquest capítol té el seu origen en els desigs de Diafebus de besar Estefania i en la negativa de Carmesina a donar-hi permís. Els protagonistes del debat són, per una banda, Diafebus i, inevitablement, Plaerdemavida, i, per l'altra, Carmesina. Martorell, esperit maliciós i epicuri, només permet que expliquin els seus punts de vista Plaerdemavida i Diafebus. Respecte a l'actitud de Carmesina només sabem que es nega en rodó a donar el seu permís; que no entén la reacció irada de Diafebus a la seva negativa («Bé és mala sort mia que tots aquests franceses són mig desesperats»; *TB*: 333) i que considera deshonest accedir a la petició de Diafebus, tan deshonest com la petició en si («Si vergonya aconseguida per mals actes fos honor... yo seria la més benaventurada donzella del món

Amoris, qui foren en Itàlia per algun temps dins començament del XIIII centenari aprés la nativitat de Jesucrist, los quals foren estirpats així com a adversaris manifests de la santa fe crestiana» (*TC* 994).

(23) «Aquests són d'aquella carnal e pudent secta dels epicuris, qui tota lur benuirança posaren en les viltats carnals. Parents són de Mafomet de Mecha e pijors...» *(ibidem)*. Per un estudi sobre la tradició de l'epicureisme en la cultura medieval cf. Renedo 1994 (en premsa).

(24) Es pot llegir un altre exemple, també situat en el marc d'una cort, centrat en un besar deshonest enviat pel rei de Nínive a la filla del rei de Càspia en el capítol 887 del *DC* (II/2:493). Tant aquest com l'exemple de Píndar, cambrer del rei de Líbia, es publiquen en l'antologia d'exemples medievals que he preparat amb la col·laboració de Sadurní Martí (Renedo-Martí 1993, en premsa).

en consentir lo que molts desigen»; *TB*: 334). Encara que Martorell no doni gaire espai a Carmesina per explicar les raons de la seva actitud, em sembla que queda molt clar que en aquest episodi –com en molts altres de la novel·la– la jove i inexperta princesa actua molt influïda pel discurs eclesiàstic contra l'amor i, per ser més precisos, contra els besos i les abraçades a les persones *estranyes*.[25] La princesa ho ignora gairebé tot de les arts d'amor. Ella mateixa ho reconeix en unes paraules adreçades a Tirant: «Gran libertat és donada a mi, car no he sabuda l'art d'amar, e lo principi és a mi difícil e dubtós» (*TB*: 466).

En els parlaments de Diafebus i de Plaerdemavida apareixen tots els arguments en defensa del bes a persones *estranyes* que Eiximenis fulmina en les seves obres, llevat de la justificació del bes per mor d'una relació de parentiu completament inexistent.[26] Plaerdemavida fa referència als costums francesos, que, com hem vist, eren menys restrictius que els catalans o els grecs. Les paraules de Plaerdemavida són les següents: «per un besar vos féu tant d'oyr? *Quin mal és lo besar?* Que ells en França no·n fan més menció que si·s donaven la mà» (*TB*: 333). En aquestes paraules hi ha una pregunta sorprenent (*Quin mal és lo besar?*) que hauria escandalitzat les orelles d'Eiximenis o de qualsevol frare de la València en què s'estava escrivint el *Tirant*. La pregunta de Plaerdemavida de fet entrava de ple en l'espai herètic reservat als membres de la secta de l'Esperit d'Amor, ja que, segons Eiximenis, en la ja esmentada decretal *Ad Nostrum* –per R. Lerner (1972: 83) el primer certificat de naixement d'aquest secta–:

> «lo Consell general dampnà la error d'aquells heretges qui posaren que *besar fembra no era pecat*. Presumir pots que ja més haguera damnats altres tocaments vils·e sutzes si negun los hagués posats ésser leguts» (*DC* II/2: 413).

En les paraules de Diafebus tampoc no hi falten els arguments heterodoxos. Per una banda Diafebus afirma que «Reconexent bona fe, creya vos acordaríeu ab mi a perills sdevenidors per ésser incerts...» (*TB*: 333).[27] En altres paraules, Diafebus afirma implícitament que en la seva intenció de besar Estefania hi ha *bona fe*, és a dir les bones i pures intencions que, segons Eiximenis, adduïen els heretges de l'Esperit d'Amor o la *bona amor* amb què es justificaven les dames de la cort (*DC* II/2: 412). I és precisament en virtut d'aquesta *bona fe* que creia que Carmesina accediria a les seves peticions. Per altra banda Diafebus afirma que el seu desig de besar Estefania és una manifestació del seu «sperit de libertat» (*TB*: 332)[28] i lleva importància a l'acte físic del bes: «tals coses com aquestes més stan en contentació de vista que en obra» (*TB*: 333-334). Sens dubte l'esperit de llibertat de Diafebus l'impulsa a desitjar allò que la moral dominant considerava altament perillós i a minimitzar la importància del que per Eiximenis era un «tocament encenent luxúria axí com és besar e abraçar» (*TC* 995). El mateix esperit de llibertat es troba darrere de les paraules de Diafebus i Plaerdemavida quan justifiquen la conveniència del bes «en aquest *temps de gran*

(25) En el capítol 138 del *Tirant* la princesa Carmesina rep la primera demanda de Diafebus per tal de poder besar Estefania i es nega per primer cop a donar-hi permís amb unes paraules molt significatives: «Ara de present no·m demaneu *coses injustes*, car no poríeu subvertir lo *virtuós àbit de mon coratge» (TB: 296)*.

(26) Aquest pretext no es podia fer servir perquè, com es recorda diverses vegades al llarg de tota la novel·la, Tirant i Diafebus són estrangers i de «loch o de terra no coneguda» (*TB: 243*), sense cap mena de relació amb l'imperi grec.

(27) La meva interpretació depèn d'una esmena que faig al text de les edicions de M. de Riquer i A. G. Hauf fent passar l'oració *reconexent bona fe* a dependre de *creia vos acordaríeu ab mi*. Amb aquest canvi la frase significaria que Diafebus estava convençut que Carmesina s'adonaria de la *bona fe*, és a dir de les bones intencions, que hi havia en el seu desig de besar Estefania. En aquest sentit és interessant de comparar aquest passatge amb unes paraules que Carmesina diu a Tirant tot demanant-li perdó per una dura invectiva que li havia dirigit (vd. el capítol 128): «emperò yo, *reconexent bona fe* e vençuda per humana pietat, revoque aquelles que vull que no vajen per dites...» (*TB: 264*).

(28) «E la celsitut vostra no voler-me contentar lo sperit de libertat de una poca de fruyta!» (*TB*: 333).

necessitat» a causa dels «perills sdevenidors per ésser incerts» (*TB*: 333), és a dir a causa dels perills que la guerra amb els turcs comportava. La referència al *temps de gran necessitat* pot ser posada en relació amb el tema del *Sermó* de Bernat Metge («Segueixqua·l temps qui viure vol», vers 1; Metge 1959: 2) i amb les diverses referències a les *dones del temps* que es poden trobar en el *Terç* i en el *Llibre de les dones*.[29] «Seguir el temps», «ser una dona del temps» o besar dones *estranyes* amb el pretext del *temps de gran necessitat* vol dir viure la vida de cada dia sense preocupacions transcendents, deixant de banda les normes de la moral cristiana i buscant i aprofitant al màxim tots els plaers materials, entre els quals ocupen un lloc destacat els plaers de la carn.[30] Ras i curt, vol dir, com ha posat en relleu Lola Badia pel que fa al tema del *Sermó*: «la negació de l'omnipresent tema cristià del menyspreu del món» (Badia 1988: 69).

El final d'aquest debat és prou conegut. Diafebus amenaça amb abandonar la cort si no obté permís per besar Estefania («De dues coses seguiré la una: besar o comiat»; *TB*: 334) i Carmesina, que té por que Diafebus se'n vagi acompanyat de Tirant, es veu obligada a donar-li el seu consentiment. Immediatament Diafebus besa Estefania «tres voltes en la boca a honor de la Sancta Trinitat» (*ibidem*). Diafebus treu un bon profit d'aquesta invocació trinitària, ja que en primer lloc li permet besar no un cop, sinó tres, la seva estimada. I, en segon lloc, és probable que amb aquest pretext estigui intentant de tranquil·litzar la mala consciència de Carmesina, provocada pel fet d'haver donat permís per la realització d'un acte deshonest. Tocant a això convé de tenir present que la invocació a la Trinitat per justificar actes censurats per la moral cristiana medieval era un costum arrelat a la València del segle xv. En dóna fe st. Vicent Ferrer en un dels sermons que va predicar a València durant la Quaresma del 1413. Concretament st. Vicent critica les persones que trencaven el dejuni quaresmal dient que menjaven «tres bocins (de pa) en honor de la Santa Trinitat» (Ferrer 1927: 88 o Ferrer I 1973: 137). Tot i que el pretext és el mateix, els pecats són força diferents. Trencar el dejuni quaresmal menjant tres bocins de pa no és ni de bon tros el mateix que trencar el codi d'ètica sexual construït per l'Església besant tres cops una dona *estranya*.

Amb aquestes consideracions no pretenc pas fer passar Plaerdemavida i Diafebus per dos representants nostrats de ficció de la secta *De Spiritu Amoris*. De fet una de les grans lliçons del llibre de R. Lerner sobre aquest grup és que no va ser una secta o una organització homogènia, amb un sistema de creences més o menys uniforme i més o menys hostil a l'Església, com va ser el cas dels càtars. A més, molts dels suposats membres d'aquesta secta en realitat no en van formar part mai. I pel que fa a les pràctiques sexuals que se'ls atribuïen el mateix Lerner assenyala que «they had already become a topos in the thirteenth century» (Lerner 1972: 69). Si els heretges del *De Spiritu Amoris* tal com els presenta Eiximenis possiblement no van existir mai, tanmateix el fantasma de les opinions herètiques sobre la sexualitat i la vida dissoluta que se'ls va atribuir es va edificar sobre unes idees i unes conductes que sí que devien existir i que, com hem vist, tot sovint procedien, segons el menoret gironí, de la cort

(29) «Mas què direm de les dones presens, qui·s fan dir *dones del temps*, dones de la guisa e dones de la verdura» (*LD* 1981: 87); «si per desastre elles vos reguarden falagerament, e majorment si ella és fina braganta e *del temps*» (*TC*: 618). Cal tenir en compte també els versos 50-51 del *Sermó* de Metge: «Si·l cor avets plen de falsia, / *serets del temps*» (Metge 1959: 4).

(30) És possible que els dos primers versos del poema XXIV d'Ausiàs March («No sech lo temps mon pensament inmoble,/ car no·s trespost de un ésser en altre») facin referència a aquest mateix modisme i que March vegi en el fet de *seguir el temps* la negació de la fidelitat i l'afirmació de «lo peccat d'amor folla» (vers 24).

i de les classes més privilegiades. Les paraules de Diafebus en el capítol 146 del *Tirant* i les de Plaerdemavida en aquest capítol i en la resta de la novel·la probablement tenen el seu origen en aquest cúmul d'arguments, opinions, pràctiques i costums cortesans que van resistir els atacs de tots els predicadors i van arribar, intactes, a la boca, als ulls i a les orelles del cavaller Joanot Martorell. Sabem que Martorell va llegir, si més no, el *Dotzè* d'Eiximenis (vd. Hauf 1991) i que Eiximenis, per raons òbvies, no va poder llegir el *Tirant*. Si ho hagués pogut fer, sense cap mena de dubte hauria censurat, entre d'altres passatges de la novel·la, l'actitud de Diafebus i de Plaerdemavida en aquest capítol i hi hagués trobat pautes de conducta heterodoxa i una defensa d'un sistema de valors oposat al cristianisme.[31]

Si Diafebus, amb el valuós ajut de Plaerdemavida, aconsegueix sense gaires dificultats de forçar Carmesina a donar-li, ben a contracor, permís per besar Estefania, Tirant té el camí molt més difícil per poder besar la princesa. Tot primer comença demanant- li permís per besar les seves mans, cosa que només aconsegueix després d'haver-li-ho *suplicat* moltes vegades juntament amb Estefania i la Viuda Reposada. Finalment Carmesina hi accedeix i li concedeix la gràcia que les hi pugui besar «de part de dins... perquè besant dins és senyal de amor e besant defora és senyal de senyoria» (*TB*: 248). La segona etapa d'aquest procés té lloc quan Carmesina, impressionada per les amenaces de Tirant de morir d'amor per ella («Aquest serà lo darrer any, mes, dia e hora que la altesa vostra viu me veurà»; *TB*: 261), li dóna permís per besar-li els ulls i el front a canvi de deixar de banda les seves intencions de morir d'amor (*TB*: 264).[32] Aquests petons a les mans, als ulls i al front no són altra cosa que aproximacions a la quarta línia de l'amor. De fet en aquests moments de la novel·la Tirant ni tan sols ha arribat al contacte amb les parts més íntimes del cos de Carmesina. Intentarà arribar-hi demanant a la princesa la camisa que porta i, a més, que «yo ab les mies mans la pugua despullar» (*TB*: 270-271). La princesa, però, no acceptarà que Tirant li tregui la camisa per considerar-ho una acció deshonesta («a mi par que no seria justa cosa que les vostres mans toquen lla hon negú no ha tocat»; *ibidem*). Tirant tornarà a demanar l'accés a les últimes línies de l'amor en el capítol 161,[33] però Carmesina, que és tan honesta en les seves pròpies relacions amoroses com ho havia estat jutjant les de Diafebus i Estefania, torna a tancar-se en rodó (*TB*: 382-388). En la nit d'amor del castell de Malveí (capítol 163) Tirant aconseguirà finalment l'accés a la tercera i la quarta línies de l'amor, però no sense veure's obligat a *arrapar*, almenys fins a un cert punt, els besos i les abraçades a Carmesina. Tocant a aquest episodi crec que cal tenir en compte diversos detalls. En primer lloc, qui ha preparat l'encontre és Estefania, que ho disposa tot amb unes intencions que la princesa desconeix. Les intencions de Carmesina eren, en realitat, molt més honestes, com posen en relleu unes paraules que adreça al seu amant: «Tirant, yo t'é lexat venir ací per dar-te un poch de repòs per la gran amor que t'he» (*TB*: 392). En segon lloc, durant bona part de la trobada la princesa es resisteix a les embranzides de Tirant («E vostra altesa que deya: –Dexa'm,

(31) Amb això tampoc no vull negar l'existència de trets herètics i, més concretament, epicuris en Plaerdemavida. Un heretge és, segons diu Eiximenis citant st. Agustí, aquell «qui *ab pertinàcia* sostén alguna error contra la fe cathòlica... solament és aquell dit ésser heretge qui erra en alguna cosa a la qual és tengut de creure de necessitat de salut... e no solament hi erra, ans encara la defén ab pertinàcia e vol en aquella error scientment e delliberada star» (*Primer del Crestià*, cap. 41). No està Plaerdemavia defensant amb pertinàcia les seves idees heterodoxes sobre el bes quan pregunta: *Quin mal és lo besar?*. Hi ha un passatge d'un sermó de st. Vicent que pot acabar d'aclarir-ho «Guardau-vos de aquella mala bèstia de Iogre, *que solament aquell qui diu que no és peccat llogregar, roman heretge*, que lo papa ne l'arquebisbe per tot son poder no u poden absolre sense restitució...» (Ferrer 1977: 38). M'ocuparé d'aquestes i d'altres actituds heterodoxes de Plaerdemavida en un article sobre la concepció de l'amor en el *Tirant lo Blanc*.

(32) És important de remarcar que Estefania, que ha fet de mitjancera entre els dos amants en aquest afer, assegura a la princesa que ha promès a Tirant «que vostra altesa li deixarà besar los cabells si ell fehia lo que vostra excel·lència li manava» (*TB*: 264). Carmesina està tan impressionada que concedeix a Tirant més del que la seva donzella li havia promès.

(33) «E si tal liçència la vostra altesa me dava de besar-vos les mans tota hora que yo volgués, !e com me tendria per benaventurat! *E molt més ab los peus e les cames ensemps*» (*TB*: 382).

Tirant, dexa'm»; *ibidem*). Quan, un xic més endavant, Carmesina agafa un llibre d'hores segurament està aplicant un vell consell de la literatura religiosa medieval que consisteix a llegir les sagrades escriptures com a remei contra les temptacions de luxúria.[34] Finalment la carn pot més que la virtut i Carmesina cedeix en part als desigs de Tirant tot prenent, tanmateix, la precaució de fer jurar a Tirant que respectarà la seva virginitat. Per tant, l'actitud de Carmesina en aquest episodi segueix en bona mesura les normes de moral sexual vigents a la València tardomedieval. Si al final cau en el pecat dels *il·lícits tocaments* i dels *deshonests besars*, per usar conceptes de l'època, és més per culpa de les especials condicions de la cita que li ha preparat Estefania que no pas per defalliment de la seva pròpia virtut.[35]

Que Tirant, malgrat l'experiència excepcional del castell de Malveí, en realitat no havia avançat gaire en relació a la quarta línia de l'amor, ho demostra el debat que manté amb Carmesina sobre els *amorosos besars* al llarg dels capítols 169-175 de la novel·la. L'incident que dóna inici al debat és la negativa de la princesa a permetre que Tirant li besi les mans. La negativa de Carmesina no només es basa en el fet que l'emperadriu és molt a la vora d'ells i podria descobrir la seva relació («car l'emperadriu és ací, que·ns pot veure»; *TB*: 413), sinó també en el fet que, per Carmesina, la conducta de Tirant és poc virtuosa. La intemperància amorosa de Tirant denota, des del punt de vista de Carmesina, que, si ella li donés permís per besar-li les mans, les mans *cobdicioses* de Tirant «passarien de bon grat lo manament de sa senyora» (*ibidem*). Tot seguit es produeix una mena de debat entre Honor i Delit. Curiosament Tirant converteix la seva demanda de *mercè* en una defensa del delit per sobre de les glòries militars i cavalleresques («més stime e·m plau l'aturar que no l'anar per veure tots dies la celsitut vostra. De l'aturar seré loat, e de l'anar seré blasmat»; *TB*: 414). Carmesina replica amb una defensa de l'honor cavalleresc i una crítica dels plaers amorosos, adobada amb la cita d'un exemple protagonitzat per Alexandre,[36] referències als casos d'Adam, Aristòtil i David enganyats per dones i rematada amb un enfilall de tòpics misògins que acaben amb uns versos del *Maldit ben dit* de Cerverí. Ras i curt, si el discurs de Carmesina començava dient que «tostemps he hoït dir que en una capça no y pot cabre honor e delit» (*TB*: 414), s'acaba amb una frase no menys taxativa: «Tirant, dexeu amor e conquistau honor» (*TB*: 416). Significativament, en la seva contrarèplica Tirant no fa cap referència a la superioritat de l'honor sobre el delit que havia defensat Carmesina. Tirant comença insistint en el veritable objectiu de la seva demanda: «no vull celar lo ver de ma demanda: ço és, *los amorosos besars*» (*TB*: 417). En segon lloc Tirant fa en contra de Carmesina una defensa de les dones, i indirectament de l'amor, farcida amb referències bíbliques i un curiós exemple que es pot comprovar «per speriència manifesta» (*TB*: 417-418).

Indiscutiblement el vencedor del debat és Tirant, que impressiona la princesa amb els seus arguments i, sobretot, amb el seu amor fins al punt de fer-li perdre el coneixement. El premi que Tirant obté per la seva victòria en aquest debat és, per una ban-

(34) «Lo VIIèn remey (contra el pecat de luxúria) si és llegir ab atenció en les santes Escriptures. E aquest remey posa sent Jerònim, qui dix: *Ama sacras litteras et carnis vicia non amabis*. E vol-te així consultar que ams l'estudi de les Santes Escriptures e no amaràs, ans avorriràs los delits carnals. Diu l'eximpli comú que un clau ne gita l'altre e una amor ne trau altra. Així matex la amor de les altes e trespassants coses que posen les Santes Escriptures trau del cor tota altra amor o almenys la fa molt refredar...» (*TC* cap. 643). Es tracta d'un consell extret de les epístoles de st. Jeroni (*PL* 22, 1078), que va tenir una llarga difusió i que podem trobar en autors tan diferents com G. Peraldus –en la *Summa de vitiis et virtutibus* del qual es basa Eximenis en el passatge que acabo de reproduir– o Robert Holcot. Es pot objectar que Carmesina no llegeix la Bíblia, sinó un llibre d'hores. Tocant a això, però, cal tenir en compte que els llibres d'hores són, segons observa Eximenis i segons demostra la tradició documental, obres especialment destinades a la lectura femenina (Renedo 1993).

(35) La mateixa Carmesina ho posa en relleu en dir a Tirant que: «per prechs d'Estephania has obtesa aquesta amorosa gràcia, dexant-me cremada per digna amor. Per qué·t prech te vulles contentar de la gràcia que has aconseguida *en gran càrrech e culpa d'Estephania*» (Martorell 1990: 392).

(36) L'exemple podria pro-

da, la possibilitat de sentir dels propis llavis de Carmesina que ja no pot controlar el seu amor i que en realitat ara l'amor ja comença a dominar-la («E ja amor obra més en mi que no volria»; *TB*: 420). Per altra banda, Tirant pot comprovar com es fa realitat aquesta confessió en sentir que la princesa li dóna permís per besar-la «en los pits per consolació mia e repòs teu» (*ibidem*).[37] Tirant no només tindrà la satisfacció d'aconseguir el permís de Carmesina per accedir a la quarta línia de l'amor, sinó que, després d'haver-li besat els pits, els ulls i la cara, tindrà també el plaer de sentir aquestes paraules de Carmesina:

> « –Senyor, de major premi és lo loguer que no és son ofici, e de aquestes coses més sol ésser la temor que·l perill, e lo qui vol haver temor ha vergonya quant se penit» (*TB*: 420).

En els versos 31-32 del poema «Lo tems vai e ven e vire» Bernat de Ventadorn es lamenta de la crueltat de la dama i de la tristesa amorosa que això li comporta dient: «Qui vid anc mais penedensa / faire denan lo pechat?» (Riquer 1975: 354). Aquests versos semblen fets a mida per comentar les paraules de Carmesina. La princesa reconeix la importància del plaer sensual encarnada en el bes i la feblesa de les barreres morals que li dificultaven l'accés a la quarta línia de l'amor amb perills il·lusoris i temors que mostren la seva fragilitat i s'esvaeixen tan bon punt se superen. Carmesina reconeix que és molt més gratificant el bes (*el lloguer*) que no pas totes les penalitats que ha patit i ha fet patir a Tirant (*son ofici*). Si mentre Carmesina no donava permís a Tirant perquè la besés tots dos estaven fent penitència abans del pecat, després del bes Carmesina reconeix el seu error i, en tot cas, l'única penitència que fa és penedir-se i avergonyir-se del seu error. Curiosament Carmesina fa penitència, encara que per raons ben diferents, abans i després d'haver arribat a la quarta línia de l'amor.

XAVIER RENEDO PUIG
Universitat de Girona

cedir del *Breviloqui* de Joan de Gal·les, que es basa en el *De re militari* de Vegeci. Cf. Joan de Gal·les 1930: 94.

(37) Cal posar en relleu que el bes té lloc en un dels marcs somiats per la lírica trobadoresca, és a dir en secret i «sotz cobertor», ja que Tirant i Carmesina posen els seus caps «davall la roba» del llit en què Carmesina està estirada després del seu desmai.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

BADIA, L. (1988) *De Bernat Metge a Joan Roís de Corella. Estudis sobre la cultura literària de la tardor medieval catalana*, Barcelona, Edicions dels Quaderns Crema.
— (1992) «Tot per a la dona, però sense la dona: Notes sobre el punt de vista masculí al *Tirant lo Blanc*», *Journal of Hispanic Research*, 1, Londres (en premsa).
BOCCACCIO, G. (1980) *Decameron*, ed. de Branca V., Torí, Einaudi Editori (Nuova Universale Einaudi, 169).

BOYLE, L. J. (1982) «Summae Confessorum» a *Les genres littéraires dans les sources theológiques et philosophiques médiévales. Définition, critique et exploitation*, Université Catholique de Louvain, Publications de l'Institut d'Études Médiévales, Textes, Études, Congrès, 5.

BRUNDAGE, J. A. (1987) *Law, Sex, and Christian Society in Medieval Europe*. Chicago, The University of Chicago Press.

BURCHARD DE WORMS, *Decretum*, *PL* 140.

CAPELLANI, A. (1985) *De Amore. Tratado sobre el amor*, ed. i trad. d'Inés Creixell, Barcelona, El festín de Esopo & Edicions dels Quaderns Crema, Biblioteca Filológica; 4.

CHAUCER, G. (1977) *The Canterbury Tales*, Versió en anglès modern de Nevill Coghill, Penguin Classics.

CHRÉTIEN DE TROYES (1985) *Li Contes del Graal. El cuento del Grial*, ed. i trad. de M. de Riquer, Barcelona, El festín de Esopo & Edicions dels Quaderns Crema, Biblioteca Filológica; 6.

CURTIUS, E. R. (1948) *Literatura europea y Edad Media Latina*, trad. espanyola. Fondo de Cultura Económica, Madrid 1981.

DRONKE, P. (1968) *Medieval Latin and the Rise of European Love-Lyric*, Oxford, Clarendon Press.

EIXIMENIS, F. (1981) *Lo Libre de les Dones*. ed. Naccarato, F., Wittlin, C. i Comas, A., Barcelona, Curial 1984, Biblioteca Torres Amat, 9-10.

— (1986-1987) *Dotzè llibre del Crestià*, Segona part, vls 1 i 2 a cura de Wittlin, C.J., et al., Girona, Universitat de Girona & Diputació de Girona.

— (en premsa), *Tractat de Luxúria*, ed. de Renedo, X., Edicions dels Quaderns Crema.

— (en premsa), *Terç del Crestià*, ed. de Renedo, X., Girona, Universitat de Girona & Diputació de Girona.

FACET, ÇO ÉS LIBRE DE CORTERIA (1912) ed. Faraudo, Barcelona, Recull de textes catalans antichs 18.

FACETUS (1886) ed. Morel-Fatio, A., a «Mélanges de littérature catalane III. Le livre de courtoisie», *Romania*, 15, pp. 224-235.

FERRARESI, A. DE (1976) *De amor y poesía en la España medieval: prólogo a Juan Ruiz*, Mèxic: El Colegio de México, Estudios de Lingüística y Literatura, 4.

FERRER, VICENT, SANT (1927) *Quaresma de St. Vicent predicada a València l'any 1413*, ed. Sanchis Sivera, J., Barcelona: Institució Patxot.

— (1934) *Sermons. Volum Segon*. ed. Sanchis Sivera, J., Barcelona: Barcino, Els Nostres Clàssics, Col·lecció B, 5. (Segona edició del 1971).

— (1975) *Sermons. Volum Tercer*, ed. de Schib, G., Barcelona, Barcino 6, Els Nostres Clàssics, Col·lecció B, 6.

— (1973) *Sermons de Quaresma (I-II)*. Introducció de Sanchis Guarner, M., València, Clàssics Albatros, 3-4.

FINOLI, A. M. ed. (1969) *Artes amandi. Da Maître Elie ad Andrea Capellano*, Milà-Varese, Instituto Editoriale Cisalpino.

FRIEDMAN, L. J. (1965-1966) «Gradus Amoris», *Romance Philology*, 19, pp. 167-177.

GAL·LES, J. DE (1930) *Breviloqui*, ed. Norbert d'Ordal O.M. Cap, Barcelona, Barcino, Els Nostres Clàssics, 28.

HAUF, A. G. (1990) *D'Eximenis a sor Isabel de Villena: Aportació a l'estudi de la nostra cultura medieval*, València, Institut de Filologia Valenciana, Barcelona, Abadia de Montserrat, Biblioteca Sanchis Guarner, 19.

— (1991) «Artur a Constantinoble: entorn a un curiós episodi del *Tirant lo Blanc*», *L'Aiguadolç* 12-13, pp. 13-33.

LAMBERT, M. D. (1986) *La herejía medieval. Movimientos populares de los bogomilos a los husitas* (traducció espanyola), Madrid, Taurus, 1986, Ensayistas, 262. Serie Maior.

LERNER, M. D. (1972) *The Heresy of the Free Spirit in the Later Middle Ages.*, Berkeley, University of California Press.

MARTORELL, J. (1990) *Tirant lo Blanch*, ed. Hauf, A. G., València, Conselleria de Cultura, Educació i Ciència de la Generalitat, Clàssics Valencians 7-8.

METGE, B. (1959) *Obras de Bernat Metge*, ed. Riquer, M. de, Barcelona, Universidad de Barcelona.

MICHAUD-QUANTIN, P. (1962) *Sommes de casuistique et manuels de confession au moyen âge (XII-XVI siècles)*, Lovaina, E. Nauwelaerts, Mediaevalia Namurcensia, 13.

PAYER, P. J. (1984) *Sex and the Penitentials. The Development of a Sexual Code (550-1150)*, Toronto, University of Toronto Press.

Recull de eximplis e miracles, gestes e faules e altres ligendes ordenades per A. B. C. (1881) ed. Aguiló, M., Barcelona, Llibreria d'Alvar Verdaguer.

RENEDO, X. (1991) «Llegir i escriure a la tardor de l'Edat Mitjana», a *Actes del IX Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*, Barcelona, Abadia de Montserrat.

— (en premsa), «L'heretge epicuri a la tradició cristiana medieval i a *Lo Somni* de Bernat Metge», a *Llengua i Literatura*, 6.

RENEDO, X. I MARTÍ, S. ed. (en premsa), *Exemples i miracles de l'Edat Mitjana*, Barcelona, Edicions 62, Col·lecció El Garbell.

RIQUER, M. DE (1975) *Los trovadores. Historia literaria y textos, 3 vols.*, Barcelona: Planeta.

RUIZ, J. (1974) *Libro de buen amor*, ed. Joset, J., Barcelona, Espasa-Calpe S.A., Clásicos Castellanos, 16-17.

TOMÀS MARTÍNEZ

NOTES SOBRE LA DIFUSIÓ DE LES OBRES DE NICOLAU TREVET A CATALUNYA: LA TRADUCCIÓ DE LES *TRAGÈDIES* DE SÈNECA I ELS COMENTARIS DE TREVET[1]

Les traduccions medievals s'han considerat ben sovint com una simple mostra de la difusió de les obres de certs autors a les nostres terres, una difusió –cal dir– que afavoria que determinats lletraferits locàls en fessen un ús singular, d'aquest material, en diverses circumstàncies. Dins aquesta mateixa línia conceptual, hom tendeix a donar preferència al sistema de traducció emprat, a esbrinar el grau de "literalitat" del producte. Potser hem d'anar una mica més lluny. Ens recordava Jordi Rubió (1979: 67) la importància de trobar la font concreta d'un passatge o d'una idea per tal d'avaluar després, en la seua justa mesura, «el procés d'infantament al qual la suggestió dóna origen». En altres paraules: si no descobrim la *suggestió* exacta, original, amb prou feines aconseguirem determinar la vàlua del treball posterior. En una traducció, concretament, no arribarem a saber si les glosses, els comentaris, els afegitons i les informacions de tot tipus que hi apareixen cal assignar-los a la lucidesa del traductor o a la d'un intermediari moltes vegades ignorat (un traductor romànic anterior, un comentarista llatí). El mateix podem dir de qualsevol fragment plagiat en una altra obra. La citació erudita, la font concreta, no ha d'ésser mai, doncs, un objectiu final, sinó un primer pas segur –com una bona edició crítica– cap a la interpretació i qualificació dels nostres textos. El que intente explicar en aquestes pàgines és justament una falsa suggestió: que a la versió catalana medieval de les *Tragèdies* de Sèneca se li han atorgat adjectius que estrictament no li corresponen, i això perquè s'ha valorat la traducció des del text de Sèneca, no des de la font original.

(1) Presente en aquest article un breu avenç de les principals conclusions que sobre el tema de les fonts i de l'original llatí de la versió catalana de les *Tragèdies* de Sèneca he exposat en un capítol de la meua tesi doctoral *(La traducció catalana medieval de les Tragèdies de Sèneca. Estudi i edició*, València 1992), que gaudí, en les primeres passes, d'una ajuda de la Institució Valenciana d'Estudis i Investigació. Actualment l'edició es troba en premsa a la col·lecció "Els Nostres Clàssics", de l'editorial Barcino.

Caplletra 13 (Tardor 1992), pp. 117-134

1. INTRODUCCIÓ

Des de molt aviat Sèneca s'havia considerat a casa nostra un autor moral, gràcies a un manlleu evident d'aspectes concrets de la seua filosofia. S'havia cristianitzat o, millor, l'havien cristianitzat. Per què? Tot i que resumir-ho en poques ratlles pot resultar una feina poc convenient i enutjosa, crec que hem de partir i basar-nos en el concepte d'interioritat senequià, refugi i meditació que apropen l'home assenyat al savi conseller. En aquesta funció de savi conseller, i no d'altra manera, es mostrava Sèneca als seus diàlegs, a la seua correspondència amb Lucili, i també, posteriorment, al pseudo-epistolari Sèneca-sant Pau; aquestes obres reflectien, doncs, allò que l'home medieval pensava i sabia del filòsof antic. Com que fet i fet parlar *interiorment* podia traduir-se per parlar amb la consciència interna, amb Déu,[2] hom acceptà sense cap reserva que, de Sèneca, se'n podien traure valuoses doctrines, moltes ja pertinentment vessades en aquells florilegis i taules que tant circulaven en el món cultural d'aleshores. I és que hem d'esperar gairebé fins al segle XIV perquè hi haja un cert interès per obtenir obres senceres de Sèneca. El canvi, qualitatiu fonamentalment, em sembla d'enorme importància, perquè implica, per exemple, que Antoni Canals haja de traduir tot un tractat com el *De providentia* en comptes de retallar d'ací d'allà, de buscar sentències, autoritats, textos imposants. Tanmateix, durant els darrers anys d'aquest segle encara perviuen a casa nostra obres com la *Tabulatio* de Mannelli, un aplec de sentències extretes de les obres –pròpies i apòcrifes– de Sèneca. Som, doncs, en un moment ideològicament conflictiu, on es barregen els desitjos de continuar amb el Sèneca moral, fragmentari i una incipient temptativa de mostrar les obres *in extenso*. El fet ens resultarà particularment bàsic a l'hora d'explicar allò que ocorre amb la nostra obra, perquè les *Tragèdies* catalanes participen d'aquest doble vessant i justament en la mateixa època, en el pas del segle XIV al XV.

És evident que també les *Tragèdies* s'intentaren associar d'hora a l'esperit sentenciós de la resta de l'obra, almenys segons la valoració que hom en feia. Aviat gairebé perderen la seua vàlua literària i ben sovint passaren, esmicolades, a formar part de *Florilegia* o de *Proverbia* (Brugnoli 1960:138-52); evidentment restaren desproveïdes de qualsevol consideració dramàtica, ja al segle XIII (Pastore-Stocchi 1964: 15). Tanmateix al segle següent hi ha una difusió major del text sencer,[3] molt probablement –cal insistir-hi– perquè contenia una quantitat enorme i interessantíssima de material mitològic, però essencialment perquè un dominicà anglès, Nicolau Trevet, en féu, al voltant del 1316, la més important exegesi medieval de l'obra i sens dubte la més coneguda i difosa.[4] El comentari, tot escolàstic, no aporta grans novetats:[5] Trevet ho havia realitzat per encàrrec del cardenal di Prato, a qui resultava massa complexa i poc entenedora la paraula original. No oblidem ara, a més, dues dades a tenir en compte quant a l'activitat de l'anglès: que redactà també un comentari a Titus Livi[6] i que ben aviat romangué a Avinyó.

(2) Sobre aquestes qüestions podeu consultar, entre d'altres, A. Traina (1974: passim) i A. Guillemin (1957: 271-72).

(3) Per a seguir la transmissió textual de les *Tragèdies* són fonamentals els treballs de G. Brugnoli (1957: 201-87) i de R.H. Philp (1968: 150-79). Per a la Península Ibèrica, són molt útils encara les pàgines que hi dedica N.G. Round (1974-1979: 187-227).

(4) L'estudi de la difusió del text de Trevet s'ha limitat fonamentalment a l'àmbit italià, a causa de l'article d'E. Franceschini (1938: 1-105) i de R.Weiss (1948: 261-65).

(5) Ja ho diu E. Franceschini (1938: 40): «Trevet soltanto il maestro di grammatica che spiega un testo ai suoi scolari e d'altro non si preoccupa». La consulta d'aquest i d'altre material bibliogràfic italià ha estat possible gràcies a l'amabilitat de Loreto Busquets, a qui regracie.

(6) És aquell que féu servir Bersuire per a la seua versió francesa de Livi, aquella a partir de la qual se n'elaborà la catalana i la castellana (C. Wittlin 1983: 89 i ss; i 1963-1968: 277-315).

Situant-nos més en el tema del present article, cal advertir d'antuvi que la versió catalana de les tragèdies senequianes –vuit, ja que manquen l'*Octavia* i l'*Hercules Oeteus*– presenta una dificultat que ja assenyalava Antoni Rubió (1917-1918: 63) en un treball fonamental sobre el període en qüestió: una substancial diferència d'estil entre un grup format per l'*Hercules Furens, Oedipus, Hippolytus, Thebais i Agamemnon,* i un altre per *Medea, Thyestes* i *Troades;* les primeres, amb glosses, explicacions de tipus moral i mitològic, i una prosa monòtona i pesant; la resta, amb un estil més polit i sense excessius comentaris. A més a més hom insistia en la importància del fet que *Medea* acabés amb un afegitó extret del *Genealogie deorum* de Boccaccio, que semblava una precoç manifestació de la influència italiana en les lletres catalanes.[7] Al meu parer el doctor Jordi Rubió donà l'opinió més lúcida quant a les diferències entre ambdós grups (tragèdies «explicades» o «comentades» i tragèdies «traduïdes», respectivament) quan manifestà que els pocs comentaris de les tragèdies més arrodonides (les «traduïdes») podrien ésser simplement la traducció de notes del mateix manuscrit llatí[8] i quan avançà la hipòtesi que les profundes diferències entre els textos catalans devien presentar-se ja en la base mateixa, en el text llatí que hom féu servir.[9] Si a aquesta interpretació afegim la probabilitat d'una dependència, suggerida per K. Blüher (1983: 128), de les nostres tragèdies als comentaris de Trevet, potser tinguem els elements centrals de tot el que segueix.

2. LES TRAGÈDIES "COMENTADES" I L'EXÈGESI DE TREVET

És clar que en parlar de les relacions de les tragèdies catalanes amb glosses i comentaris aliens a Sèneca hom es referia més concretament al contingut de les tragèdies «comentades», és a dir, aquelles que són farcides d'explicacions i de notes que no pertanyen a l'obra del filòsof cordovès, i no tant a les «traduïdes», que se suposaven les autèntiques hereves del text clàssic, amb alguna llicència pròpia dels traductors medievals, com ara alguna nota –marginal o no– mitològica, uns escadussers afegitons que volien facilitar-ne la lectura, les típiques expressions multinominals, etc. Fet i fet a les primeres pàgines de la versió, on es desenrotllen breument, en forma d'introducció, els arguments de les deu tragèdies, i abans de la traducció de cadascuna, ja comprovem que estem llegint Trevet.[10] L'argument de l'*Hipòlit*, per exemple, fa així:

(7) Vegeu M. de Riquer (1934: 66). Per a un estat de la qüestió remetem a T. Martínez (1985: 150-56).

(8) Vegeu el que diu : «En el cèlebre cor del segon acte de la Medea, per exemple, sempre que s'esmenta una constel·lació, s'intercala la seva explicació. Aquests comentaris no fan la impressió d'ésser fills de l'erudició de l'autor català; més aviat diríeu que inclou en la seva versió les glosses marginals o interlineals d'un text que segueix fidelment» J. Rubió i Balaguer (1984: 223). Si el traductor s'havia de basar en notes marginals a l'hora de fer comentaris d'aquesta mena, ¿com hi havia d'introduir *motu proprio* un text de Boccaccio? Valga açò com una primera nota crítica sobre el tema, i per a les afirmacions que hi faig posteriorment.

(9) «¿No podria explicar-se la diferència per l'original seguit pel traductor?» (Rubió i Balaguer 1984: 224).

(10) Cite els textos de Trevet a través de les següents edicions, indicant-n'hi la pàgina i, si cal, la ratlla:

Arguments: ed. Franceschini (1938: 35-39).

Thyestes: ed. Franceschini (1938b).

Agamemnon: ed. Meloni (1961).

Troades: ed. Palma (1977).

Hercules furens: ed. Ussani (1959).

Per a la resta del text, use la lliçó del ms. S.II.8 de la Biblioteca d'El Escorial.

Les referències a l'obra de Sèneca són fetes seguint l'edició de L. Herrmann a la col·lecció «Les Belles Lettres», 2 vols, París 1982 (rep.).

No cal dir que per al text català seguesc la meua pròpia edició citada.

Quarte tragedie, que, secundum ordinem libri quem habui, est de Hypolito, loco argumenti premittendum est quod Hypolitus filius erat Thesei ex regina Amazonum nomine Antiope. Quem Phedra noverca, uxor Thesei, adamavit; qui, dum recusaret cognoscere eam, accusatus est a noverca falso quod voluit eam opprimere vi; super quo pater Theseus indignatus misit illum in exilium. Qui cum currrum suum ageret iuxta mare, equi territi marino monstro precipitaverunt currum et ipsum inter saxa inter que dilaceratus est et mortuus. Phedra vero, hoc audito, ex dolore seipsam interfecit. Et continet hec tragedia VI actus, quorum primus est Hypoliti hortantis et disponentis socios ad venandum; secundus est Phedre exprimentis nutrici affectum suum et nutricis consilium dantis; tercius est quomodo crimen impositum est Hyppolito innocenti; quartus accusatio eius est apud patrem; quintus annunciatio mortis Hypoliti; sextus est planctus Thesei et dolor Phedre se ipsam interficientis. (ed. Franceschini, pp. 36-37).

La quarta tragèdia és de *Ypòlit*. En la qual devem pressupondre que Ypòlit era ffill de Teseu e Antíopa, reyna de les amazones. Lo qual Ypòlit Ffedra, madastra sua, muller de Teseu, amà ffort, e, com Ypòlit no volgués consentir en cometre adulteri ab la dita Ffedra, madastra sua, ffon falssament acusat per ella, ço és que Ypòlit la volia forcar de peccar ab ell; de què lo pare Teseu, indignat, exellà Ypòlit de tota sa terra. E com Ypòlit anàs en lo exili e ffos prop la mar, los cavalls qui portaven lo carro, espantant-se de la maravella de la mar, derrocaren lo carro entre les roques qui eren prop la mar, entre les quals Ypòlit fon mort e especejat. E quant Fedra hach hoït açò, de la gran dolor que concebé matà ssi matexa. (Arg. 85-100)

A partir d'aquesta primera comparació ja deduïm que el traductor omet qüestions tan poc agradables per al seu gust com el tipus de metre usat o la divisió en cants i capítols, que el dominicà tenia molta cura a especificar. Hi verifiquem de bell antuvi, doncs, l'eliminació d'allò que no és bàsicament argument o narració de fets.

Tanmateix les relacions de dependència entre textos es demostren millor a través de la comunitat d'errors. Quan en l'argument de la primera tragèdia, l'*Hercules furens*, llegim:

> Altres dien que, Èrcules absent, sos fills cometeren adulteri ab lur mare Mègera; Èrcules retornat e sabuda la malvestat de aquells, ocís-los, de què, indignada, fon convertida en ca, segons posa Ovidi en lo setèn libre «Mathamarfoseos» (Arg. 35-40).

De seguida ens adonem que el text confon Mègara amb Mera, el ca d'Icari, protagonista de la història que comenta Ovidi. També Trevet confon els noms:

> *Tamen alii dicunt quod, Hercule absente, filii sui prostituerunt matrem; unde Hercules rediens iratus interfecit eos; super quo indignata Megera et irata*

> *in virum, conversa est in canem. Unde VII Methamorphoseon dicitur: et quos Mera novo latratu terruit urbes, quamvis aliqui, ut credo, minus bene, hoc ponant de Hecuba uxore Priami* (ed. Franceschini, p. 35).

Resta evident ara que el traductor català no sols ha seguit el contingut del model llatí, sinó també que ha calcat determinades estructures (els participis, per exemple).

Com podem suposar no és l'únic cas d'error comú. Línies més avall, en referir-se a les noves noces de Claudi, el text català diu: «pres per moller Agripina, segona muller sua, la qual era estada muller de son germà» (Arg. 255-257). Evidentment Agripina era neboda de Claudi, no pas cunyada, com indica –també– Trevet: *Agrippinam uxorem fratris sui sibi nuptialiter copulasset* (ed. Franceschini p. 39).

Fóra molt raonable pensar en el fet que el traductor aprofités una introducció a les tragèdies, inexistent en l'obra de Sèneca, si en tingués una a l'abast. I sembla que no sols tenia al davant un còdex llatí amb material suficient per a fer-hi una introducció amb els arguments de les deu tragèdies, sinó per a quelcom més. Ho comprovem ara en les tragèdies catalanes que Rubió anomenava «explicades» o «comentades», que segueixen la mateixa mecànica que usava el nostre traductor en les pàgines inicials, quan aprofitava Trevet. Així, no hi llegirem cap referència a la mètrica o a les figures retòriques utilitzades per Sèneca en determinat vers, i poques a les divisions internes. De tal manera que:

> *Carmen nonum, quod scribitur metro pindarico dimetro anapestico, continet planctum super furia Herculis. Et dividitur in duas, quia primo plangit furiam Herculis; secundo convertens sermonem ad filios interfectos plangit eos, ibi:* non vos. *Circa primum notandum quod, ut dictum est, carmen chori exprimit iudicia et vota vulgi, que non solum sunt varia, sed quandoque invicem opposita. Quam varietatem exprimens in hoc carmine, primo plangit Herculem optando ut ad se redeat; secundo quasi mutando votum optat ut sic maneat, ibi:* vel pocius; *tercio ut de commisso dolens se ipsum puniat et affligat, ibi:* nunc Herculeis. *Circa primum duo facit, quia primo omnia numina invitat et precipue solem ad plangendum Herculem; secundo optat ei sanam mentem, ibi:* solvite (Trevet, *Hercules*, 147, 1-14)

es redueix a:

> En aquest novèn vers se conté lo plant de la fúria d'Èrcules. E primerament ell solicita e mou tots los déus, especialment lo Sol, e complany Èrcules e la terra fèrtil e fructífera (Her. 2261-64).

Resulta difícil demostrar una dependència textual amb aquest tipus de fragments. El panorama canvia totalment, però, quan ens endinsem en l'obra, en l'assumpte.

Aquest altre exemple podria esdevenir prototip d'allò que hom realitza al llarg de nombroses planes de la versió de les tragèdies «comentades»:

hoc enim solum nomen relictum est michi, *quia nomen coniugis per adulteria Iovis videtur periisse. Unde subdit:* vidua, *id est ego viduata,* deserui Iovem alienum, *id est alienatum,* semper *a me* ac templa summi etheris, *id est celum, in quo tamquam in templo solebam coli,* pulsaque, *id est et ego depulsa,* celo locum dedi pelicibus, *id est concubinis Iovis, qui deberet esse coniux meus;* tellus colenda est *michi, id est inhabitanda;* pelices celum tenent (Trevet, *Hercules,* 7, 3-8).

aquest nom és solament a mi romàs, per ço que per diverses adulteris de Júpiter he perdut lo nom de muller, per tant com a viduada e ffembra abandonada. E Júpiter, per tots temps de mi alienat, encara abandona lo temple del sobiran cel, ço és a dir, en lo cel en lo qual com a propi temple yo solia ésser adorada. E yo, foragitada, doní loch en lo cel a les concubines de Júpiter, lo qual devia ésser mon marit. La terra deu ésser habitada de mi, e les concubines nen lo çel! (Her. 56-66).

Tot comparant els versos de Sèneca, els comentaris de Trevet i la nostra versió, hom pot comprovar que el text català segueix fidelment Trevet. També en els errors. En un moment determinat Sèneca es refereix a la vall de Tria, a l'Àtica, quan diu: *quae Thriasiis/uallibus amnis rapida currens/ uerberat unda* (Hip. vv. 5-7). El dominicà ja no ho interpreta així: *que, scilicet saxa, verberat unda rapida Tyasis amnis, id est fluminis (...) currens vallibus.* I el català el segueix: "les pedres fferides del riu Tiazo, lo qual corre lauger per les sues valls" (Hip. 43-45). Per obra i gràcia del comentarista anglès i del seu traductor una vall es converteix en un riu, i a més, *lauger.*

Evidentment, en seguir Trevet, el nostre text reflecteix moltes característiques pròpies del seu estil i de la seua manera de treballar, tota la mecànica del típic comentari escolàstic, i també la manca d'un domini absolut de les històries i de la geografia mitològica.[11] Tanmateix l'exegesi trevetiana era més assequible a l'autor del trasllat –i més pròxima a la seua mentalitat i sensibilitat– que no pas l'obra clàssica, com resta palès.

Altres vegades és el mateix traductor qui erra, independentment del model. Açò ocorre en Her. 859, quan hom situa el Termodont, un riu d'Àsia Menor, a Sicília; o en Her. 106-108, on el traductor comenta que les set Plèiades foren forçades per Júpiter "Lo terc exemple, en l'altra part, Aclàntides, co són .VII. filles de Aclant, ab les quals Júpiter adulterà", sense fer cas de les correctes paraules de Trevet: *Tercium exemplum est de filiabus Athlantis, quarum tres, scilicet Mayan, que pulcherrima erat, et Electram et Taigeten, Iupiter oppressit (Hercules,* 8, 15-18).

Finalment, en alguna ocasió hi ha una descontextualització tan gran del text de Trevet, que si no coneguéssem ja la dependència que hi existeix, podríem equivocar la font:

(11) Per a valorar el treball de Trevet són suficients les paraules –taxatives– de Franceschini (1938b: IX): «Nicola Trevet non capí Seneca; il suo commento è uno dei più tipici e più genuini prodotti della cultura scolastica medievale: il grande tragico latino vi è glossato con lo stesso spirito, gli stessi intendimenti, la stessa imperturbabile monotonia con cui erano già stati commentati dal dotto domenicano inglese libri dell'antico Testamento o il *De consolatione philosophiae* di Boezio». Això mateix opina V. Fabris (1953: 498-509).

sicut narrat Girardus in descriptione Wallie, quia quidam sompniando per tres noctes monitus est quod adiret fontem sancti Bernaci et ibi sub lapide inveniret thesaurum magnum; qui credens sompniis tociens sub eadem forma repetitis adiit predictum fontem et elevato lapide, quem iuxta sompnium invenit in fonte, momordit eum serpens, qui sub lapide latebat, et mortuus est, sicque per sompnum pessime deceptus fuis (Trevet, *Hercules,* 149, 6-13).

Çertament a les vegades véu en somnpni que sots una çerta pedra havia gran tresor, e, llevant la pedra, trobà un gran serpent, la qual lo mordé e prestament morí (Her. 2279-82)

El mateix succeeix quan en un moment determinat el traductor es permet la llicència de fer una referència del tipus: "O Teseu, yo deman que les armes preses per a major coratge –diu dos vegades– soptosament e presta dóna-les-me" (Her. 2566-69), que sols entenem a partir de Trevet: *O Theseu, flagito arma, arma subtracta redde michi propere (Hercules,* 166, 13). El responsable de la versió potser hauria pogut afegir-hi *arma* per tal de facilitar la feina al lector. Dubte, però, que, en termes generals, tingués la motivació necessària per a fer-ho, si més no en les tragèdies «comentades». O possiblement, en lloc de manca de motivació, hàgem de parlar de desconfiança en la seua capacitat d'interpretar correctament el model o d'inseguretat a l'hora de mamprendre'n la traducció.

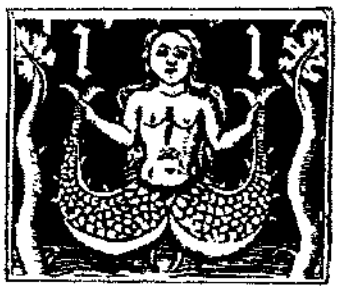

3. LES TRAGÈDIES "TRADUÏDES" I EL TEXT DE SÈNECA

De bell antuvi ens és permès de plantejar la possibilitat que les introduccions argumentals de cadascuna de les tres tragèdies (*Medea, Thyestes* i *Troades*), per molt «traduïdes» que siguen i per moltes diferències que mantinguen amb les altres, seguesquen el text trevetià. Efectivament, tal com succeeix a las «comentades», aquestes també depenen de Trevet. Però la traducció de l'argument que hom fa a la introducció general –allò que he anomenat *Arguments,* per tal de diferenciar-ho de la resta de les vuit obres vinculades a Sèneca– i aquesta altra que llegim ara és bastant diferent:

Medea 18-33: E com venguessen a la terra del rey Creon, volent lo dit Creon que Jàson prengués sa filla per muller, per nom Creusa, manà que Medea, per rahó de sos malefficis –la qual era gran nigromàntica–, ffos lliurada a mort; mas a supplicació del dit Jàson, la pena de la mort ffon mudada en exili. E com la dita Medea hagués obtengut espay de hun dia per exir del regne del dit Creon, dins aquest dia ella tramès huna camisa a Creusa, ffilla de Creon, novella esposa de Jàson, la qual camisa era salpiscada de verí, maleficiada ab encantacions; e com la dita Creusa tractàs e desplegàs la dita camisa que li era tramesa, soptosament isqué hun gran foch de la dita camisa, lo qual cremà Creusa e Creon, pare seu, ab tot lo palau reyal.

Trevet, ed. Franceschini, p. 38: *Creon autem rex volens filiam suam tradere Iasoni, Medeam ob maleficia sua iussit occidi set, interveniente Iasone, commutata est mors in exilium. Medea, obtentis induciis exilii ad spatium unius diei, misit Creuse filie Creontis iam desponsate Iasoni pallam quandam veneno tinctam et carminibus sacratam; quam dum tractaret Creusa, accensus de ea ignis Creusam cum patre et palacio regio cunsumpsit.*

Arguments 194-208: E com Jàson passàs per la terra de Creon rey, veent Creon la victòria que Jàson havia haüda del vellor d'or, volent-li dar sa ffilla appellada Creusa, manà que Medea, així com a maleÿta ffetillera, per sos malefficis morís; veent acò Jàson, obtengué ab pregàries sues que la pena de mort li ffos convertida en exili. E com Medea hagués obtengut de Creon espay de un dia ans de anar en lo exili, tramès en aquell espay a Creusa, esposa de Jàson, una alcandora tenyida ab sanch de diverses bísties verinoses la qual vestís Creusa lo dia de ses noces; e com Creusa desplegàs la dita alcandora per veure quina era, soptosament de aquella isqué foch molt poderós qui cremà Creusa e son pare Creon ab tot son palays.

Tenint al davant aquestes proves textuals, crec que ningú no pot dubtar que els dos fragments catalans tenen una mateixa font però dos diversos responsables.[12]

Ja dins del desenrotllament de *Thyestes, Troades* i *Medea* comprovem que el traductor segueix bàsicament el text de Sèneca, amb algun afegitó mitològic, fonamentalment. Així, a Sèneca *Vidit infandas domus/Odrysia mensas* (*Thyestes*, vv. 272-73), la versió catalana agrega una mena de *nota:*

> Odrísia veé les sues cases abominables: Pandíon, rey de Atenes, donà la sua filla Prognes per muller a Tereu, rey de Tràcia. Tereus corrompé Ffilomena, germana de Prognes; per tal que la dita Ffilomena no u pogués dexallar, tallàli la lengua. E com la dita Prognes ho hagués conegut, matà son propri ffill e de Tereu e donà'l a menjar al pare. E aquest Tereu ffon de la casa de la Odrísia (Thy. 568-76)

(12) Voluntàriament he optat per prescindir aquí de referències a l'autor de la traducció, encara que seguesc pensant en més d'un autor. L'estudi introductori a la meua edició ja citada té un capítol dedicat al tema, les conclusions del qual matisen aquelles altres que donava, amb la bibliografia pertinent, al meu treball citat en nota 7, pp.150-157.

Efectivament, Pandíon, en senyal d'amistat i d'aliança, havia donat la seua filla Procne per muller a Tereu, el qual, tanmateix, s'enamorà de la seua cunyada Filomela i la violà; Procne s'hi venjà tot immolant Itis, fill seu. La història mitològica és, doncs, rigorosament certa, i molt coneguda. En aquestes circumstàncies resulta ben difícil d'esbrinar si el traductor s'ha basat en alguna font concreta. El mateix Trevet, per no dir més, comenta en *nota* la mateixa història:

> *Nota quod Pandion rex Atheniensium filiam suam Prognem dedit Thereo regi Tracie, qui erat de stirpe Ocrisii, regis Tracie; Thereus vero incestavit Philomenam sororem Prognes et ne eloqui posset facinus linguam eius abscidit; quo cognito Prognes soror eius filium Terei et suum occidit et patri escas apposuit. Unde hoc sibi exemplum proponens Atreus dicit:* Vidit domus Otrisia, *id est Tereus, de domo Otrisii* (Trevet, *Thyestes*, 29, 25-32).

No és l'únic cas d'explicació de relats mitològics. A partir de Sèneca *Iamdudum sonet / fatalis Ide, iudicis diri domus* (Troades, vv. 65-66), l'autor del trasllat fa dir a Hècuba:

> Ressone ab vostres plants e sospirs e crits aquella silva dita Idea, en la qual los déus donaven les respostes dels fats esdevenidors, car la dita ylla és casa de Paris, jutge cruel, per qui ffon destroÿda la dita ciutat de Troya. Car com en la dita illa estiguessen tres deesses, ço és, Juno, Pal·las e Venus, deessa d'amor, e ffos qüestió entre elles qual era la pus bella (e açò per un pom d'aur lo qual gità la deessa dita Discòrdia dins una ffont dient: "Sia donat a la pus bella"), elegiren per jutge lo dit Paris, qui, mogut per amor carnal, jutjà lo dit pom anà a Venus així com a pus bella. De la qual cosa, irada na Juno, perseguí Paris ensemps ab los troyans ffins a llur total destrucció (Tro. 239-54).

Qui busque textos on el nostre autor pogué trobar les causes i les conseqüències del judici de Paris, potser se les haurà amb una quantitat considerable de material bibliogràfic. Al capdavall no val la pena d'esmerçar energies tan ingènuament... També el dominicà anglès reportà el succés!

> Sonet, *id est planctibus vestris resonet,* iamdudum Yde, *id est silva illa* fatalis *in qua scilicet fata, id est responsa deorum, dantur, Yde dico existens* domus, *id est habitacio,* diri iudicis, *scilicet Paridis –Paris enim multum frequentavit silvam illam et ideo quasi domus et habitacio erat sibi in illa– qui dicitur dirus iudex quia cum in illa silva sederent tres dee ad fontem quendam, scilicet Iuno, Pallas et Venus, dea discordie pomum aureum in fontem proiecit dicens: "Detur pulcriori", cumque certarent cui deberetur pomum, elegerunt iudicem Paridem qui Veneri tamquam pulcriori dedit, ob quod iudicium Iuno crudelissime persecuta est Paridem et omnes Troianos* (Trevet, *Troades*, 9, 25-36).

Podem pensar, a partir d'aquests exemples, que Trevet també és present en aquest grup de tragèdies «traduïdes», si més no en petita dosi? Pot ser que ens hi haja passat desapercebut aquest fet perquè els fragments s'hagen encastat perfectament al cos central de la traducció? Hi ha motius per a contestar afirmativament. Vegem-hi una referència a Tritó:

Tritonum ab alto cecinit hymenaeum chorus (Sèneca, *Troades* v. 202; traducció de L. Herrmann: *le choeur des Tritons entonne le chant d'hyménée).*

aquell peix de molt gran quantitat appellat Triton, qui té en lo cap hun corn molt sonerós, hac cantat lo cant nupçial, de les noçes de Políxena, la qual devia ésser muller de Axil·les en la vida e vol que faca ab ell noces en la mort. E lo dit cant és estat sonat ab un esturment dit corus (Tro. 503-09).

Triton, *id est piscis vel pocius monstrum marinum habens cornu sonorum (et ideo dicitur tibicen Neptuni),* cecinit hymeneum, *id est carmen nupciale, quia scilicet Polixene, que nupsisse debuerat viva Achilli vivo, mactanda erat tamquam nuptura mortua Achilli mortuo,* ab alto choro, *id est alte sonante. Est autem chorus nomen cuiusdam instrumenti musici et ponitur hic pro instrumento illius Tritonis* (Trevet, *Troades,* 17, 14-20).

Sembla que la nota trevetiana ha passat a un estil directe català sense que hom se n'apercebés. Altres errors ara sí que són perfectament explicables, des del text de Trevet. Així, la solució catalana "O lassa, e on ne va aquesta multitut de corssos morts que·m aparexen?" (Me. 2225-26), que podíem assignar a una incorrecta interpretació del traductor, atès l'original senequià: *Quonam ista tendit turba Furiarum impotens* (v. 958), resulta que és una traducció correcta de Trevet: *Quonam ista impotens turba funerum, id est mortuorum apparentium mihi, tendit?* (f. 136 va.). Hem de remetre, doncs, al dominicà anglès: aquell *funerum* pot explicar-se ara perfectament, per una confusió grafemàtica amb *furiarum.*

De la mateixa manera, la versió catalana segueix Trevet quan confon Retea, un promontori de la Tròade, amb un riu (Tro. 2347; Trevet: *uada Rethea fluctu levi,* id est fluvius ille Retheus dictus, *Troades* 78, 13-14). O quan creu que Hemos, un munt de Tràcia, és un riu de Macedònia (Me. 1465; Trevet: *Hemus, id est flumen Macedonie,* f. 129 rb.). No faríem bé d'avaluar negativament diversos fragments de les tragèdies «traduïdes» que depenen del comentarista i no del traductor, com quan la vall de Tessàlia dita Flegras, allà on nasqueren els Gegants, esdevé directament un gegant:

> E per ventura sí seria aparellada via e carrera per los companyons de Ffelegeo, qui ffon jagant qui ffféu una gran carrera o escala ffins al cel (Thy. 1467-70).

> Numquid alta via struitur per hostes Phlegeos, *id est per socios Phlegre gigantis qui construxerunt viam de montibus ad celum* (Trevet, *Thyestes* 65, 11-14)

o quan confon Menelau amb Agamèmnon:

> E per rahó de una ciutat dita [Crises] ffon sembrada divisió e guerra entre dos reys, co és, entre Axil·les e Menalau, car, com Menalau passàs per una ylla dita Lésbon pres una dona dita Criseda e occupà la ciutat Crises (Tro. 566-71).

> Iacet Crise, *scilicet civitas,* causa litis regibus, *scilicet Menelao et Achilli. Menelaus enim transiens per Lesbon insulam rapuit Criseidem et occupavit Crisen civitatem* (Trevet, *Troades,* 20, 2-4).

Tothom coneix la història d'Enòmau, que es negava a casar la seua filla Hipodamia amb algun dels seus nombrosos pretendents; per tal de complir tal propòsit, els feia competir en una cursa de carros, on, amb l'ajuda de Zeus, sempre aconseguia matarlos. L'únic que el guanyà fou Pèlops, gràcies als esforços de l'enamorada Hipodamia, qui subornà l'auriga Mirtil. Doncs bé, resulta que al nostre text Mirtil esdevé auriga d'Hipodamia, ja que és ella mateixa qui mena el carro durant la cursa:

> Un hom qui era principal del carro en lo qual anava Ypodamia, filla del rey Ohene, e era dit per nom Mirtolus, aquest ffon enganat per Pèlope, ffill de Tàntalus. Car com lo dit Mirtolus fos carrater de la dita Ypodomia, la qual, a consell de son pare menàs molts dels parcos en lo carro, qui·s movia molt espaxadament, ffon vençuda per lo dit Pèlope, e lo dit Mirtolus, enganat, morí, confiant massa en ssi mateix. E la mar de llavós encà ffon dita mar Mirtònia (Thy. 329-38).

Evidentment la confusió no prové de Sèneca, que diu: *Proditus occidit / deceptor domini Myrtilus et fide / uectus qua tulerat nobile reddidit / mutato pelagus nomine (Thyestes,* vv. 139-42), sinó del comentarista Trevet:

> *De Pelope filio Tantali qui decepit Mirtilum, qui fuit auriga Ypodamie filie Oenemai regis Elidis, que cum multos procos instinctu patris curru velocissimo necaret, tandem Pelops filius Tantali eam devicit decepto Mirtilo auriga eius, pactione eiusdem, quia promiserat illam ei Pelops si vinceret, propter quod ipse Mirtilus ab Oenemao rege in mare precipitatus est. Unde dicit:* Mirtilus, *scilicet auriga,* deceptor domine, *scilicet Ypodamie,* proditus occidit, *id est mortuus est,* et vectus, *scilicet ad precipitium,* fide, *id est merito fidei,* quam tulerat reddidit pelagus nobile, nomine mutato, *quia scilicet ab eo dictum est mare illud mare Mirtoum (Thyestes,* 19, 17-29).

Altres vegades un error de la versió catalana pot explicar-se correctament per una mala puntuació de la lliçó trevetiana, no pas de la senequiana. Com ara: «així com la mar alta e somoguda ffir les ymatges de marbre qui estan sobre la mar dita Brúcio e com lo vent dit Sil·la ressona e les ones batent-se la una ab l'altra ffructifiquen les concavitats de la mar» (Thy. 1092-96), prové amb tota seguretat de Trevet: *cum ex alto ponto feriente Chorum Brucium*, id est multitudinem saxorum marmoreorum prominencium in mari ad modum chori, *Scilla resonat pulsatis cavernis*, scilicet per allisionem undarum (*Thyestes* 50, 15-18). Ocorre que el nostre traductor sembla que ha puntuat *in mari, ad modum chori Scilla*, i aleshores ha interpretat que Escil·la és un vent, en comptes del conegut monstre marí. Debades cercaríem la solució en Sèneca: *iuuat, iuuat rapuisse fraternum caput,/ artus iuuat secuisse et arcano patrem/ spoliasse sacro, iuuat in exitium senis/ armasse natas* (*Thyestes* vv. 911-14).

Els fragments d'aquestes tragèdies que tenen quelcom a veure amb el treball del dominicà anglès són bàsicament de contingut mitològic, però no sols. Alguna vegada s'escolen explicacions d'altra mena en parlaments o en soliloquis:

Quid precer uobis? Precor/ his digna sacris aequora; hoc classi accidat/ toti Pelasgae, ratibus hoc mille accidat/ meae precabor, cum uehar, quicquid rati (Sèneca, *Troades*, vv.1005-08).

E què us desijaré, que mitigats los déus ab tan sutze e leig sacrifici? Prech Déu que hajats les mars dignes als presents sacrifficis, en guisa que, com vos ne tornarets, hajats tempestat cruel e fforts tempestat. Tot quant ahoraré a la nau qui·m portarà, prech Déu que vinga sobre lo navili dels grechs, sobre los millers de les naus qui són açí; car així com haoraré que la nau on iré se obra per mig e yo ensemps ab tots los de la nau neguem, així prech Déu que tots los navilis dels grechs se'n entren dins la pregonea de la mar, en abís, e null temps apareguen (Tro. 2100-12).

Quid precer vobis?, *scilicet qui tam maculato sacrificio placatis deos.* Precor equora digna hiis sacris, *id est ut habeatis mare tale redeundo quale dignum est talibus sacris, scilicet tempestuosum et infestum.* Quicquid rati mee cum vehar, *scilicet vobiscum captiva*, precabor, hoc accidat toti classi Pelasge, *id est Grece*, hoc accidat mille ratibus, *quia scilicet rati mee precabor ut submergatur, quia malo mori quam vivere captiva in terra aliena, et hoc precor ut eveniat toti classi Pelasge, scilicet ut submergatur* (Trevet, *Troades*, 71, 25-33).

Tal com hi apareixen els exemples, hom podria pensar que el traductor en aquestes tres tragèdies adopta un sistema semblant a aquell que hem observat a l'altre grup, a les «comentades». De cap manera. La dependència al text de Trevet és ocasional, ja que fonamentalment s'hi tradueix Sèneca, amb alguna explicació o comentari extret de l'exegesi trevetiana, que amb moltes probabilitats l'autor del trasllat es limitava a

copiar del manuscrit llatí que hi feia servir. Un manuscrit, cal dir, que versemblantment contenia notes interlineals i marginals, algunes fins i tot esquinçades. D'aquesta manera, per exemple, el català «aquell hom appellat Dèlon se'n portà del temple lo Pal·ladi, co és, la ymatge de Pal·ladis» (Tro. 185-86), podria explicar-se a partir d'un text de Trevet corrumput, retallat: *(...) Dyomedes qui socius erat Ulixis quando de nocte, interfectis> Dolon <et Reso qui erant vigiles,> intravit arcem Troie et rapuit Palladium, id est ymaginem Palladis* (*Troades* 7, 16-18). I parle de notes marginals perquè no he trobat cap error que puga explicar-se *sols* per una lectura parcial de Sèneca, ço que fa pensar que les tragèdies llatines omplien ben bé la caixa central i que, lògicament, en principi no presentaven cap problema de lectura. Una altra raó, en forma de pregunta, a favor de l'explicació proposada: ¿per què hom havia d'agafar *sols* uns fragments de Trevet –i alguns francament innecessaris i intranscendents– i no una gran part dels comentaris, sobretot mitològics? També cal recordar finalment que algunes vegades l'afegitó no prové directament del text de Trevet, sinó d'un fragment traduït anteriorment, que en un moment determinat recorda el traductor:

> Molt me ajuda a cometre majors mals la mort que fiu de mon propri germà, trocejant los membres seus per co que detengué's mon pare, qui detràs mi e Jàson venia. Molt me dóna audàcia lo ffurt que ffiu despullant la terra de mon pare del vellor d'aur, lo qual vellor d'aur era secret, sagrat. Ajuda'm la mort de Pèlias, les filles del qual, a consell meu, li tragueren tota la sanch del cors per rejovenir-lo, e, enganades per mi, mataren-lo (Me. 2132-41).

És a dir, a *Troades, Thyestes* i *Medea* no sovintegen les addicions i declaracions alienes a Sèneca, una gran part de les quals –inclosos els errors– són preses dels comentaris de Trevet. Cal destacar a més l'habilitat amb què s'encasten textos i comentaris, de tal manera que la determinació d'uns i d'altres ben sovint resulta difícil d'aconseguir.

4. UNA TRAGÈDIA PARTICULAR: L'*AGAMÈMNON*

Posats a desfer idees preconcebudes, cal dir que no podem de cap manera incloure l'*Agamemnon* en el grup de tragèdies «comentades». Aquell grup és format –ja ho sabem– per versions més o menys completes dels comentaris de Trevet a l'*Hercules furens, Thebais, Hippolytus* i *Oedipus*. L'*Agamemnon*, però, segueix fidelment Sèneca

i sols hi afegeix algun comentari aïllat que podem retrobar al text del dominicà anglès:

Equidem et iugales filiae memimi faces et generum Achillem: praestitit matri fidem (Sèneca, vv. 158-59)	Aytambé·m remembre de les noçes mortals de la mia ffilla Epigènia e de mon genrre Axil·les, de què mon marit donà la fe a mi, mare sua, e puys la ffeu sacrifficar a Diana, per recobrar lo bon vent que los navilis dels grechs havien perduts (Ag. 302-06).	*Ubi nota quod Agamenon ex Clitemestra filiam habuit nomine Effigeniam quam, ut redimeret prosperitatem ventorum de insula Aulide in litus Troianum, vaticinio Calcantis oportuit immolare Diane. Misit ergo Agamenon Ulixem ad uxorem Clitemestram, rogans ut mitteret ei filiam suam Effigeniam, quia daturus erat eam Achilli uxorem. Facta ergo fide matri super hoc, tradidit eam Ulixi; quam Agamenon, ad se adductam, immolavit Diane. Unde dicit:* equidem memini et iugales, *id est matrimoniales,* faces, *id est nupcias,* filie, *scilicet Effigenie,* et generum Achillem prestitit, *scilicet Agamenon,* fidem matri, *scilicet michi* (Trevet, *Agamemnon,* 20, 6-17).

Tanmateix allò que més destaca en aquesta tragèdia és com el traductor sap combinar Sèneca amb el comentari trevetià –siga del tipus que siga– sense que el lector se n'adone:

Caeca est temeritas quae petit casum ducem (Sèneca, v. 145)	Cega és la presumpció qui pren la fortuna per guia (Ag. 267-68)	*Ceca est temeritas,* id est excecata presumptio, *sequi casum ducem* (Trevet, *Ag.* 17, 21-22).

I és que ben sovint els fragments de Trevet no són considerats comentaris a Sèneca, sinó gairebé text propi:

Causa natalis tui, Aegisthe, uenit (Sèneca, vv. 48-49)	la causa de la nativitat tua és venguda, car per co és nat, que auciesses a ton cosín germà Agamènon (Ag. 143-45).	venit causa natalis tui, *scilicet mors Agamenonis. Quasi dicat: ideo natus es ut Agamenonem occidas* (Trevet, *Ag.* 10, 2-4).

Haig de confessar que si no hagués estat pels precedents de les altres tragèdies, potser hauria assignat al traductor la redacció d'aquests fragments tal com els llegim. Allò que no prové del text llatí –ni de l'original clàssic ni del comentari medieval, si més no– és una forta dosi de moralitat, que surt en algun moment:

(...) féu lo celerat ab cara sacrílega denant les arres de Diana, així com si la esposàs nuçialment ab marit. Gran error ne vench a Calcas bisbe com hoí la resposta de la sua veu e viu que los fochs tornaren atràs (Ag. 318-22).	*(...) stetit ad aras ore sacrilego pater quasi nuptialis! Horruit Calchas suae responsa uocis et recedentes focos.* (Sèneca, vv. 166-68).

Sembla que la feina del traductor haja estat passar al català simplement allò que tenia al davant i afegir-hi una mica de personalitat pròpia.

5. ALGUNES CONCLUSIONS

Com he comentat al principi, pel que fa al model seguit pel traductor, tot el que hi havia era una intuïció de Blüher a partir d'uns treballs de Franceschini sobre els comentaris escolàstics de Nicolau Trevet. Aquesta intuïció m'ha portat a descobrir que, si bé al darrere de les tragèdies *Hercules furens, Oedipus, Hippolytus* i *Thebais* hi ha més text de Trevet que no pas de Sèneca, també a *Thyestes, Troades, Medea* i *Agamemnon* el traductor aprofita les paraules del comentarista anglès, encara que molt ocasionalment. En un cas es tradueix a partir de Trevet; en l'altre, de Sèneca. Per això mateix d'ara endavant caldria bandejar les inadequades denominacions «tragèdies traduïdes» i «tragèdies comentades», perquè absolutament totes les tragèdies catalanes són «traduïdes». L'únic que canvia és el model que hom segueix.

Fins i tot el famós afegitó del *Genealogie deorum* de Boccaccio al final de la *Medea,* celebrat per la crítica per ser una de les primeres manifestacions del coneixement de l'escriptor a casa nostra, potser es tracte sols del trasllat d'unes pàgines contingudes ja al mateix manuscrit llatí que serví de model a la versió catalana. Fet i fet totes les citacions del text català (Bocc. *Gen.;* Isid. *Ety.;* Ov. *Met.;* Sal. *Cat.;* Sen. *Brev.;* Stat. *Theb.)* són presents ja al text de Trevet,[13] llevat de tres: dues d'Isidor, que fan referència al bubó (Her. 1575) i al teix (Her. 1580), i la del *Genealogie* de Boccaccio (lib. IV,

(13) Les citacions d'Arg. 40 i 83 a Fransceschini (1938) 35, 41-43 i 36, 26; les de The. 27 i 91, a Franceschini (1938) 36, 26, i f. 50r.; les d'Her. 237, 625, 640, 869 i 2747 a *Hercules,* ed. Ussani (1959), 16,2 / 33,2 / 34,2 / 45,12 / 174,21.

cap. XII), sobre la mort de Medea. Atesa la poca innovació del nostre traductor pel que fa a les fonts, crec que la hipòtesi és més que raonable. Al capdavall, circularen durant aquella època còdexs amb els comentaris de Trevet i referències a Boccaccio o postil·les de Petrarca (Franceschini 1938: 67-68, 90). També resulta ingenu pensar que l'autor de la versió aprofités un petit bocí de tot el saborós àpat mitològic proposat per l'italià.

TOMÀS MARTÍNEZ
Universitat Jaume I. Castelló de la Plana

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

BLÜHER, K. (1983) *Séneca en España. Investigaciones sobre la recepción de Séneca en España desde el siglo XIII hasta el siglo* XVII, Madrid, Gredos.

BRUGNOLI, G. (1957) "La tradizione manoscritta di Seneca tragico alla luce delle testimonianze medioevali", *Atti della Accademia Nazionale dei Lincei. Classe di Scienze morali, storiche e filologiche,* Memorie 1957, ser. VIII, vol. VIII, 3, pp. 201-87.

— (1960) "Le tragedie di Seneca nei Florilegi medioevali", *Studi Medievali,* ser. 3, fas. 1, pp. 138-52.

FABRIS, V. (1953) "Il commento di Nicola Trevet all'"Hercules Furens" di Seneca", *Aevum* 27, pp. 498-509.

FRANCESCHINI, E. (1938) "Glosse e commenti medievali a Seneca tragico", dins el seu *Studi e note di filologia latina medievale,* Milà, "Vita e pensiero", pp. 1-105.

— (1938b) *Il commento di Nicola Trevet al Tieste di Seneca,* Milà, Società Editrice "Vita e pensiero" (Orbis Romanus. Biblioteca di testi medievali XI).

GUILLEMIN, A. (1957) "Sénèque, second fondateur de la prose latine", *Rev. Étud. Lat.* 35, pp. 265-84.

MARTÍNEZ, T. (1985) "Sobre l'autoria de la traducció catalana de les *Tragèdies* de Sèneca", *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes XI* (Miscel·lània A.M. Badia i Margarit 3), pp. 135-56.

MELONI, P. (1961) *Nicolai Treveti expositio L. Annaei Senecae Agamemnonis,* Sàsser, Università di Cagliairi, Facoltà di Lettere e di Magisterio, 3.

PALMA, M. (1977) *Nicola Trevet. Commento alle "Troades" di Seneca,* Roma, Edizioni di Storia e Letteratura.

PASTORE-STOCCHI, M. (1964) "Un chapitre d'histoire littéraire aux XIVe et XVe siècles:

'Seneca poeta tragicus'", dins J. JACQUOT, *Les tragédies de Sénèque et le théâtre de la Renaissance,* París. pp. 11-36.

PHILP, R.H. (1968) "The manuscript tradition of Seneca's Tragedies", *The Classical Quartely* 18, pp. 150-79.

RIQUER, M. de (1934) *L'Humanisme català,* Barcelona, Barcino.

ROUND, N.G. (1974-1979) "Las traducciones medievales, catalanas y castellanas de las *Tragedias* de Séneca", *Anuario de Estudios Medievales* IX, pp. 187-227.

RUBIÓ I BALAGUER, J. (1979) *De l'Edat mitjana al Renaixement. Figures literàries de Catalunya i València,* Barcelona, Teide.

— (1984) *Història de la literatura catalana* I *(Obres de Jordi Rubió i Balaguer* I), Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

RUBIÓ I LLUCH, A. (1917-1918) "Joan I humanista i el primer període de l'humanisme català", *Estudis Universitaris Catalans* 10, pp. 1-117.

TRAINA, A. (1974) *Lo stile drammatico del filosofo Seneca,* Bolonya, Pàtron.

USSANI, Jr., V., (1959) *Nicolai Treveti expositio Herculis Furentis,* Roma, Edizioni dell'Ateneo.

WEISS, R. (1948) "Notes on the popularity of the writings of Nicholas Trevet, O.P., in Italy during the first half of the fourteenth century", *Dominican Studies* 1, pp. 261-65.

WITTLIN, C. (1963-1968) "La traducció catalana anònima de les *Històries romanes* I-VII de Titus Livi", *Estudis Romànics* 13, pp. 277-315.

— ed. (1983) *Décadas de Tito Livio,* Barcelona, Puvill.

LLUÍS B. POLANCO ROIG

ELS *RUDIMENTA GRAMMATICES* DE NICCOLÒ PEROTTI, INSPIRADORS DEL *LIBER ELEGANTIARUM* DE JOAN ESTEVE

Possiblement, un dels aspectes menys atesos en els estudis dedicats a l'evolució de l'*humanisme*, i en general de tot el Renaixement, a les terres de llengua catalana ha estat justament el seu vessant 'filològic', i més en concret el 'gramatical'. En efecte, la recepció i assimilació dels nous models literaris o filosòfics, tant clàssics com coetanis –fonamentalment italians–, ha rebut una atenció que no s'ha dedicat paral·lelament al nucli dur dels *studia humanitatis*: la innovació –o adaptació– i divulgació dels coneixements i les habilitats en gramàtica i retòrica llatines, d'altra banda fonament i inspiració de tot el projecte humanístic.

Per a alguns aquesta afirmació pot significar que encara no hi ha hagut una aproximació seriosa, i menys encara completa, a l'*humanisme*, en el seu sentit propi, en les terres de llengua catalana. No és, tanmateix, la primera vegada que aquesta reflexió es fa, ni la primera que s'insinuen les raons que han determinat aquesta mancança, o que es proposen alternatives per combatre-la. Lola Badia, en la seua magnífica revisió de les interpretacions que l'*humanisme* local ha suscitat,[1] ja fa veure com tota una tendència historiogràfica, mitificadora d'un pretesament primerenc *humanisme català*, ha tendit a considerar com a *humanisme*, sense gaire precisió, qualsevol mostra de sensibilitat per determinats autors clàssics i italians de moda. I com aquesta actitud pot relacionar-se amb el descuit de la realitat concreta dels *studia humanitatis* a casa nostra. De fet, dotar d'una importància substantiva aquestes estrictes *humanitats lla-*

(1) Badia, L. (1983).

Caplletra 13 (Tardor 1992), pp. 135-174

tines hauria implicat retardar notablement l'aparició, i limitar l'abast, del suposadament precoç *humanisme* català, ja que: «Si el que interessa és estudiar els professionals de la filologia dels segles XIV i XV, resulta que no podem començar més enllà del regnat del Magnànim, perquè, senzillament, no n'hi hagué cap abans. Els humanistes (en el sentit de filòlegs o aspirants a filòleg) catalans es van expressar només en llatí (com els seus col·legues italians, d'altra banda, i van ser bibliòfils, erudits, autors d'epistolaris retòrics i de tractats històrics en llatí, es van preocupar per la renovació de la gramàtica i de la retòrica llatines...)».[2] L'autora no deixa de constatar, així mateix, les conseqüències que l'estudi de l'*humanisme* ha hagut de patir, a causa d'altres *dèficits* de tota mena: «Aquí el drama més gros, al meu entendre, és que els "humanistes" pròpiament dits, els filòlegs, no van ser ni exemplars com a patriotes (vegeu Margarit), ni massa sòlids intel·lectualment i moralment (vegeu Carbonell). L'estudi dels "humanistes" catalans, en l'accepció que acabo d'exposar i que és la que generalment accepta la crítica internacional, deixa de ser una dedicació lluminosa i enardida a la manera orsiana per transformar-se en una feina d'erudició fatigosa i desagraïda».[3] Una 'feina d'erudició fatigosa i desagraïda' que, a més a més, no cau exactament dins les temàtiques que la compartimentació *lingüística* de les disciplines acadèmiques, i la formació habitual consegüent, permet de situar fàcilment com a centre d'atracció de l'anomenada *filologia catalana,*[4] tot i que aquesta no pot prescindir-ne sense cavalcar sobre el buit. L'altre drama és que estem parlant d'unes èpoques, i especialment d'un fenomen, que no són abordables des de les fragmentacions acadèmiques –ni mentals– recents.[5]

En realitat, fa ja temps que la rigorosa visió de J. Rubió i Balaguer remarcava que «no hem d'oblidar, ja en aquesta època [el segle XV], el veritable *humanisme*, que es manifesta en llengua llatina [...]. L'*humanisme* començà a Catalunya per obra d'uns conreadors del llatí, i acabà a València amb uns noms que es feren gloriosos en la seva dedicació pràcticament exclusiva a la llengua llatina».[6] Situats així com a eix del moviment, l'*humanisme* llatí i els *studia humanitatis* exigeixen una atenció particular i especialitzada, fins llavors no tinguda en compte com calia. És per això que Rubió reclamava un coneixement molt més aprofundit de fenòmens com l'organització de l'ensenyament[7] o proposava «d'instar amb urgència l'estudi i publicació d'un índex analític dels tractats gramaticals i retòrics sobre el llatí escrits o publicats a Aragó, Catalunya, València i Mallorca, fins al 1600. [...] Allò que ens cal és un estudi del contingut, fonts, originalitat i propòsit d'aquells tractats».[8]

D'aleshores ençà, s'han produït diverses i enriquidores aportacions. No es pot deixar d'al·ludir als primerencs i variats estudis de J. Mª Casas Homs[9] sobre l'ambient gramatical medieval i renaixentista. Posteriorment, Joan Solà ha demostrat, una vegada més, la importància del coneixement del sistema escolar[10] i n'ha estudiat alguns dels manuals llatins més coneguts[11] en relació amb la presència del català. A.-J. Soberanas s'ha centrat en alguns aspectes importants de l'ensenyament humanístic[12] i amb

(2) Badia, L. (1983:61). Alguns autors s'han preocupat particularment d'il·lustrar-nos amb mostres concretes la diferència entre els simples *dilettanti* de les acaballes del XIV i els humanistes dignes de tal nom. Vegeu, per exemple, els clarificadors comentaris de Francisco Rico (1982 i 1984).

(3) Badia, L. (1983:62).

(4) Cal dir que, de l'altra banda, les *filologies clàssiques* tradicionalment, i més per aquestes terres, han preferit concentrar la seua atenció en l'antiguitat estricta. La llatinitat medieval i renaixent són encara assignatures pendents, que s'hi senten un poc com a adventícies. Em consta, però, que aquests plantejaments estan canviant, com ho demostra, entre altres fets, el curs *Los humanistas valencianos y sus relaciones con Europa: de J.L. Vives a Gregorio Mayans*, organitzat el març de 1993 pel Departament de Filologia Clàssica de la Universitat de València.

(5) Com ja advertia a M. de Riquer, el 1934, J. Rubió i Balaguer (1934 (1990:362)): «Sempre que tractem de valorar fets literaris nostres, hem d'evitar d'estudiar-los tancant-los dins el cercle de la producció escrita únicament en català. A l'Edat Mitjana, per tal com totes les literatures romàniques són literatures incompletes que han d'ésser compreses en funció de la literatura llatina medieval. En els dies del Renaixement, quan es renovaren les literatures vulgars sota el signe del llatí, amb més motiu encara».

(6) Rubió i Balaguer, J. (1964 (1990:43)). No pretenem, però, insinuar que es limita a aquesta feina erudita tota l'aportació de l'*humanisme*. Francisco Rico (1993:42-44) sintetitza de forma eloqüent el lligam entre l'aparentment reduït, i tècnic,

G. Colon ha resseguit la fortuna de la lexicografia llatina i bilingüe.[13] D'altra banda, Francisco Rico s'ha preocupat d'esbrinar l'abast real de la introducció de l'*humanisme* renovador a la península.[14] Mereixen un esment especial les rigoroses contribucions recents de Mariàngela Vilallonga sobre els humanistes del XV.[15] Cal dir que, tanmateix, no s'han pogut omplir totalment molts dels buits en el coneixement del estudis llatins de l'edat mitjana i el primer Renaixement a les terres catalanoparlants –sobretot en relació amb el context europeu–, i encara resulta difícil d'oferir-ne visions de conjunt amb un mínim de consistència.[16]

El *Liber elegantiarum* (Venècia, 1489), del notari valencià Joan Esteve, és un dels productes més significatius d'aqueix primer *humanisme*, en sentit estricte, que, en paraules de Rubió i Balaguer, comença a fructificar després del regnat del Magnànim.[17] Es tracta d'un vocabulari-frasari català-llatí, d'una extensió considerable i on, a banda d'altres particularitats, un dels trets que més ha cridat l'atenció és potser la destacada presència del vulgar, encapçalant sempre les entrades catalano-llatines. De fet, en la lexicografia peninsular, és l'any següent, el 1490, amb el *Vocabulario en latín y en romance* d'Alfonso (o Alonso) de Palencia, quan podem trobar per primera vegada una presència sistemàtica del vulgar, però encara sense encapçalar els lemes, sinó com a traducció dels termes llatins. Poc després, el 1492 apareix, amb una estructura semblant, el *Lexicon ex sermone Latino in Hispaniensem* d'Elio Antonio de Nebrija, i no és fins el 1495 que el romanç castellà encapçala les entrades lexicogràfiques, amb el *Vocabulario*[18] castellà-llatí, del mateix Nebrija. En el domini francés, tot i els relativament nombrosos i ben coneguts vocabularis bilingües i plurilingües medievals i renaixentistes,[19] no trobem el francés com a llengua de partida fins al 1552, en un petit *Dictionaire en François et Flameng ou bas allemant*. A Itàlia, els primers vocabularis amb preeminència del vulgar daten igualment de la segona meitat del segle XV.[20]

La forta presència del *vulgar*, i amb una disposició propera a la lexicogràfica, ha induït a concentrar l'atenció sobre la part catalana del *Liber*. Així, F. de B. Moll ha fet interessants comentaris sobre el lèxic,[21] i sobre grafies, fonètica i morfologia.[22] G. Colon[23] i A.-J. Soberanas[24] han comentat també diversos aspectes del lèxic. Tots coincideixen a destacar l'originalitat d'alguns elements lèxics i a confirmar el *sabor* valencià del llenguatge del *Liber*.[25]

Cal dir, però, que no són les informacions sobre la llengua catalana les que ajuden a entendre en profunditat la funció projectada i el sentit últim del *Liber* i de les seues característiques més destacables. Malgrat el seu valor com a *document* per al coneixement de la llengua al País Valencià, i fins i tot com a obra amb un determinat grau de voluntat estrictament lexicogràfica, allò ben cert és que el *Liber* no és –ni pretén ser-ho– una obra lexicogràfica *del català*.

El fet és que, com resulta bastant evident i va constatar amb claredat, ja el 1960, F. de B. Moll,[26] el *Liber* té com a finalitat exclusiva l'ensenyament *del llatí*. D'aquesta finalitat pedagògica, o més precisament escolar, i dirigida al llatí, en deixa constàn-

abast d'aquestes activitats i les seues engrescadores, i sovint desitjades, implicacions: «¿Cómo se enlaza el sueño grandioso de toda una civilización con un pormenor de sintaxis, con la ortografía de un diptongo, con una errata salvada? Es obvio que ni las *Elegantiae*, ni las clases de Guarino, ni las múltiples *emendationes in Livium* contenían recetas para ir más allá de cada una de las cuestiones que específicamente trataban. En la raíz de esos libros y esos trabajos, no obstante, sí había una actitud que invitaba a franquear las fronteras de la lengua y la literatura e invadir territorios aun más vastos. [...] Incluso una menuda operación de crítica textual supone cobrar conciencia del fluir de la historia. En esa dirección va sin duda el logro máximo de los *studia humanitatis*, [...] haber descubierto que nuestra dimensión es la historia, que el hombre vive en la historia, o sea en la variación, en la diversidad de entornos y experiencias, en el relativismo. Pero, por ahí, también en la esperanza [...] : implica que es posible cambiar la vida, que la restitución de la cultura antigua abre perspectivas nuevas, que el mundo puede corregirse como se corrige un texto o un estilo...»

(7) «Me maravilla lo poco que sabemos de estas cosas, indispensables para valorizar en su conjunto la cultura de una época» (Rubió i Balaguer, J. 1955 (1990: 177)). Ell mateix ja havia dedicat un primerenc article als textos gramaticals medievals (Rubió i Balaguer, J. 1926).

(8) Rubió i Balaguer, J. (1973(1990:219)).

(9) Casas Homs J. Mª (1950, 1952, 1954, 1955, 1964, 1971,1972, 1973).

(10) Solà, J. (1979).

cia el mateix autor en el prefaci dedicat al seu amic, el metge valencià Ferrer Torrella:

> Quos [auctores] inter legendum, non nulla ymo plurima conspiciebam sinonima luculentasque orationes, ita Latine, sic proprie ad cotidianum sermonem nostrum accomodatas, presertim in his que in ludis gramatice in didasculorum discipulorumque ore tractantur, dicantur Latine.[a1v°]

Tot això explica que hom haja destacat la 'preponderància' d'aquesta llengua al llarg de tota l'obra, demostrada repetidament: en el fet freqüent que és en llatí que es donen nombrosos sinònims o equivalències d'un sol mot o expressió en català; en el fet que siga en la part referida al llatí, i en aquesta llengua, on s'ofereixen totes les variades precisions gràfiques, morfològiques, sintàctiques o semàntiques que conté l'obra; en el fet que de vegades, inclús, siga el llatí, i no el català, el que encapçala les entrades; en el fet que siga des del llatí com a llengua de partida que es tradueix al català en la majoria de les entrades, com denoten la sintaxi i el lèxic de la part catalana, llatinitzants o més deficients.

En realitat, no podia sobtar gens aquesta focalització en *la llengua* per antonomàsia, en un llibre que, a finals del segle XV, manlleva el títol del famós *Elegantiarum linguae Latinae libri sex*[27] de Lorenzo Valla (1407-1457), estendard de la llatinitat renovellada. Molt més estrany sembla suposar, a les nostres terres, una ressonància del debat sobre el vulgar que els italians mantenien des del 1435, com a mínim, i que ja havia menat Leon Battista Alberti (1404-1472) a redactar una *grammatichetta*[28] del vulgar toscà. Per tot el que hem pogut comprovar, el nostre *Liber* es manté ben lluny d'aquestes preocupacions, dins l'àmbit d'un *humanisme llatí* ortodox, i amb unes intencions no gaire diferents de les que aconsellaren un tal Nebrija a publicar (Salamanca, 1486)[29] una edició amb traducció al vulgar de les seues *Introductiones*. No té gaire sentit, per tant, sorprendre's que «faltan en el *Liber Elegantiarum* por lo menos el 50 por ciento de las voces catalanas más usuales de aquel tiempo».[30] Caldria preguntar-se quina utilitat podien tenir, per a un usuari del llatí, i en la majoria d'ocasions en què havia d'emprar aquesta llengua, gran part d'aqueix 50% de mots que suposadament falten.

Aquesta finalitat pedagògica del *Liber*, amb precedents i implicacions encara no estudiats a fons, queda, però, previsiblement entrebancada, com ha estat repetidament comentat, per diverses *deficiències*. D'una banda, per les innombrables errades tipogràfiques, sintàctiques i d'altra mena, en principi involuntàries.[31] D'una altra banda, per una sèrie de característiques que no s'ajusten a allò que podríem esperar d'una obra amb pretensions *lexicogràfiques*. En primer lloc, una ordenació alfabètica bastant irregular,[32] complicada amb les vacil·lacions ortogràfiques, tant en llatí com en català, pròpies de l'època. En segon lloc, el fet que gran part de les entrades del 'vocabulari' són en realitat frases –si no fragments narratius sencers–, amb la dificultat consegüent

(11) Solà, J. (1989a, 1989b, 1991).

(12) Soberanas, A.-J. (1977, 1978, 1981, 1983).

(13) Soberanas, A.-J./Colon, G. (1984) i Colon, G./ Soberanas, A.-J. (1979, 1986). Vegeu així mateix Colon G. (1983, 1987, 1988).

(14) Rico, F. (1978, 1979, 1981, 1983, 1984, 1993).

(15) Vilallonga, M. (1987, 1993). Vegeu també Pau, J. (1986).

(16) Són perfectament traslladables al català les apreciacions de W. Keith Percival (1975:232) en el sentit que, a banda de la impossibilitat encara de perioditzacions generals, «a much more serious problem affects the study of Renaissance linguistics, namely our relative ignorance of the primary source material. An enormous amount of grammatical literature is known to have been produced between 1350 and 1600, but so far very little of this literature has been examined by historians of linguistics, and very few grammatical works have been critically edited».

(17) Rubió i Balaguer, J. (1934 (1990:357)): «És en el regnat de Joan II i de Ferran el Catòlic quan podríem parlar d'humanistes en la història de la cultura catalana, sense incórrer en exageració».

(18) Vegeu Nebrija E.A. (1951, 1981).

(19) Com el *Dictionarius* llatí-francés de Le Ver (1420-1440), o els repertoris plurilingües del XVI com els *Introductio... sive vocabularius quatuor linguarum* (1510), el *Vocabularium* llatí-francés-alemany de 1514, o els famosos *Calepinus* (amb el francés a partir de 1545).

(20) El *Vocabulista* de Luigi Pulci (1432-1484) (Vegeu Oli-

de trobar-hi el mot concret o expressió desitjats, en principi en català i, per tant, en l'equivalència llatina. En tercer lloc, el fet que, en moltes ocasions, el mot que encapçala l'entrada és un mot gramatical irrellevant –repetit de vegades fins a l'extenuació[33]– i gens indicatiu dels mots nous o més originals que apareixen dins l'entrada. Finalment, cal destacar un fet, no gaire comentat, i que considerem de summa importància: la gran diversitat estructural de la part llatina –això que potser abusivament podríem anomenar la microestructura– de les entrades, independentment del text català que les encapçala. Així –i sense voler ser exhaustius–, trobem mots o frases catalans traduïts simplement amb un sol mot o frase equivalent. Altres, per una sèrie més o menys llarga d'equivalències, sinònimes en grau divers.[34] Altres entrades incorporen a la traducció llatina comentaris, d'extensió i contingut variables, que precisen la grafia, el règim o el significat de mots o d'expressions, sovint amb el suport de cites d'escriptors llatins, sobretot clàssics.

Totes les característiques comentades, que han estat repetidament interpretades com a deficiències o com a resultat mecànic d'unes *fonts* massa heterogènies –com les assenyalades per F. de B. Moll[35] o J. Gulsoy–[36] arbitràriament utilitzades, al nostre parer mereixen explicacions més satisfactòries, que assagen de comprendre la funció i el lloc del *Liber* en un context, justament el de l'*humanisme*, poc tingut en compte. Els retrets esmentats, si bé poden suggerir una escassa utilitat pràctica del *Liber*, insinuada per Colon/Soberanas,[37] no deixen d'impugnar l'enquadrament d'aquesta obra dins una tradició simplement lexicogràfica, i menys encara referida exclusivament a la llengua catalana.

És evident, de tota manera, que, per a qualsevol avanç en el coneixement del *Liber* resulta imprescindible disposar d'una edició crítica,[38] amb la finalitat de poder trobar anotades les nombrosíssimes errades que s'han escolat en l'incunable,[39] i que en dificulten notablement la comprensió (en especial del llatí) i l'aprofitament lexicogràfic.[40] Alhora, hom ha reclamat l'ordenació de tots els mots interns de les frases en índexs que els fessen directament accessibles.[41]

És aquesta la tasca que, després d'alguns anys de feina, tenim enllestida i que donarem a conèixer pròximament.[42] L'edició, convenientment anotada, ha suposat la comparació de tots els exemplars existents, la fixació del text i la introducció en ordinador i tractament informatitzat d'aquest.[43] Aquest procés ha permés, d'una banda, una exhaustiva correcció, i de l'altra l'obtenció de diversos llistats, fonamentalment dels índexs generals de mots catalans i de mots llatins. En els fulls que segueixen només pretenem d'oferir una petita mostra dels resultats i una aplicació de la utilitat que pot aportar aquesta edició crítica i els seus índexs.[44]

En el procés de fixació i anotació del text de *Liber elegantiarum*, ens hem hagut d'enfrontar amb incomptables errades de tota mena, de les quals donen testimoni milers de notes. Una, si més no, d'aquestes errades la podem trobar a l'entrada 6817:[45]

vieri, O. 1942:87-92) o el vocabulari italià-llatí (circa 1470-1475) de Nicodemo Tranchedino (Vegeu Pfister 1990:1845), encara inèdit. El primer vocabulari imprés, i sensiblement elaborat, sembla ser el de Nicola Valla, datat del 1500 (Rossebastiano Bart, A. 1986:134).

(21) Moll, F. de B. (1960, 1977, 1982).

(22) Moll, F. de B. (1980, 1982).

(23) Colon, G. 1988).

(24) Colon/Soberanas (1986:48-50).

(25) Cf. Moll, F. de B. (1960 (1982:259), 1977 (1982: 286), 1980). «Sens dubte, l'interés primordial del *Liber elegantiarum* rau en el fet que el corpus en romanç recollit pertany tot a la modalitat valenciana» (Colon/ Soberanas 1986:48).

(26) «El *Liber Elegantiarum* no va destinado a enseñar el catalán, sino el latín» (Moll, F. de B. 1960 (1986:253)).

(27) Aparegut devers 1444.

(28) *Grammatica* o *Regole della lingua toscana*, devers 1437-1441 (Nadal J. M. 1992:77-99), anterior, doncs, a la de Nebrija (Rico, F. 1981:13), però molt per darrere d'aquesta.

(29) Cf. Ridruejo, E. (1979: 59-60). L'opció d'Esteve –i la de Nebrija– s'expliquen perfectament si fem cas de les freqüents queixes que denuncien el deficient domini del llatí per part dels hispànics. Rubió i Balaguer (1973 (1990:217-218)) recorda diversos i eloqüents testimonis d'aquesta tara, que considera «una constant en el nivell de la cultura hispànica». El nostre Esteve sembla ser ben conscient d'aquesta mala fama, ja que és per això que ordena les seues notes:

> Que, nisi opinio me fallit, aliquid adiumenti erunt allatura illis qui insulsa barba-

6817 Meréxer.
1 Merere et mereri. Et inde meritorius (-a, -um), res que pro labore aut dignitate sua aliquid promeretur. Et venit a mereor. Ex hinc meretrices dicte que pro suo labore aliquid merentur. Et ob id legimus meritoriam tabernam diversorum atque hospitium mercenarium, ubicunque introire licet danti mercedem. 2 Promereri. 3 Commereri. 4 Obmereri; vide Sapontinum.[46]

A part de certs mots llatins realment inusuals, com ara *obmereri*,[47] resulta evidentment estrany el mot *Sapontinum*, en aquest cas absolutament desconegut. La clau per al seu desxiframent havíem de trobar-la, tanmateix, arran d'una recerca ben distinta. El *Liber*, a l'entrada 7297, diu:

7297 *Monte Barbaro*, en lo realme.
1 Mons Gaurus.

L'anomenat *Monte Barbaro* és, en efecte, el nom actual –almenys des del segle xv, segons veiem– del *Mons Gaurus*, ben conegut i situat, segons totes les fonts, a la Campània, a l'est de Cumes.[48] Ja Ciceró l'esmenta, en *De lege agraria, 2, 36*. Plini, en la *Naturalis historia, 3, 60*, en dóna un adjectiu derivat, *Gauranus*. El cas és que aquesta recerca ens va posar en contacte amb altres possibles termes topogràfics, d'altra banda bastant freqüents al *Liber*. És així com vam anar a raure devora un curiós volum del Boccaccio, el *De montibus, sylvis, fontibus, lacubus, fluminibus...liber* (Venècia, Vindelinus de Spira, 1 de gener de 1473),[49] testimoni precoç de la fecunda tafaneria de l'*humanisme*, que abasta, i no de forma secundària, també la geografia.[50] L'autor de la *Genealogia deorum gentilium* ens parla així d'un

Garganus Apuliae mons est sinistrorum ab Apoenino in Adriaticum veniens mare: cuius in radicibus si Pontum [*sic!*] civitas olim a Diomede montis victore condita [...][51]

Malgrat el lapsus de la grafia *si Pontum*,[52] s'hi pot reconéixer el nom vertader d'aquesta antiga *civitas* de la Pulla: *Sipontum*, que el Boccacio, com cal, situa als peus del mont Gargano,[53] destruïda per un terratrémol el 1223 i reconstruïda una mica més lluny amb el nom de *Manfredonia*. Per tant, el *Sapontinum* de l'entrada 6817 pot ser entès perfectament com un lapsus en comptes d'un *Sipontinum* referit a aquesta ciutat, ja esmentada per Ciceró.

Sipontinus, en efecte, fou el títol honorífic que va rebre sovint l'arquebisbe de Manfredonia i distingit humanista Niccolò Perotti, a qui l'autor del *Liber* al·ludeix, sens dubte, amb l'enigmàtic '*vide Sapontinum*'. El mateix Esteve, d'una forma indirecta, gairebé en codi, com en altres casos,[54] deixa caure, en un altre moment, una nova pista sobre el seu inspirador

raque oratione loquuntur, ut, cum ad exteros litteras demus, nos omnino litterarum inscios esse putent. [a] v°]

Certament, no és la primera vegada que hom constata l'escassa brillantor de la llatinitat –que és tant com dir la cultura– local. Vegeu també Rico, F. (1978 i 1981).

(30) Moll, F. de B. (1960 (1982:255)), argument repetit per Colon/Soberanas (1986:46). Tot i això, les dades amb què fonamenta Moll la seua afirmació s'han de revisar, com sospiten Colon/Soberanas, ja que, a partir dels nostres índexs (cf. infra), hem comprovat com molts termes no trobats per Moll en l'ordre alfabètic previsible es troben en realitat dins les frases: *bacinet, banda, barret, bast, basta, baina*.

(31) Molt probablement com a conseqüència de la seua publicació a Venècia, i en condicions poc favorables, com tindré ocasió d'il·lustrar pròximament.

(32) Aquest fet no hauria d'haver suposat un greu desavantatge, almenys en termes relatius, ja que és compartit per molts diccionaris medievals. Vegeu Miethaner-Vent, K. (1986) i Rossebastiano Bart, A. (1986: 130-132).

(33) Així, el pronom personal *yo*, batent tots els rècords, encapçala 612 entrades de les 12158 del *Liber*. Les formes *que/què*, al seu torn, unes 157, etc..

(34) També ací la desproporció és evident, entre les nombroses entrades amb una sola equivalència llatina, i les 72 frases contingudes sota l'epígraf *Prechs* (entrada 8971).

(35) Moll, F. de B. (1959, 1960, 1977, 1980, 1982).

(36) Gulsoy, J. (1964:113-118).

(37) Com quan diuen que «l'aprenent de llatinista d'ales-

12012 Yo he rebud una tua letra.

1 Accepi tuas litteras. 2 Accepi abs te litteras. 3 Reddite mihi fuerunt abs te littere. 4 Reddidit mihi peregrinus litteras tuas. 5 Accepi quas ad me Helio Perotto dedisti litteras. 6 Accepi epistolam quam ad me scripsisti. 7 E Tusculano reddita est mihi epistola tua. 8 Attulit mihi Franciscus epistolam tuam.

Helio Perotti, de fet, és, a banda d'un possible familiar del famós Niccolò, el nom que aquest empra sovint per exemplificar els preceptes de la seua obra més significativa, els *Rudimenta grammatices*.[55] I no pot sorprendre'ns aquesta remissió del *Liber* a l'obra del notable gramàtic italià –tot i que Esteve no és gens procliu a declarar les seues innombrables fonts–:[56] el deute al sipontí és més que considerable, com veurem, i allò realment xocant és que fins ara ningú no haja ni tan sols insinuat aquestes influències.

Tot fa pensar que la persona i l'obra de Niccolò Perotti (1429-1480) han rebut entre nosaltres una escassa atenció,[57] i això a pesar de la seua importància dins l'evolució de l'*humanisme* en general i en especial a casa nostra. Nascut a Sassoferrato,[58] a la regió de les Marques, es va formar amb els mestres humanistes Vittorino da Feltre i Guarino da Verona, renovadors destacats dels *studia humanitatis*. En la *Casa Giocosa*, l'establiment educatiu que el primer sostenia a Màntua, va coincidir amb el també estudiant Lorenzo Valla, amb els fills de Guarino Guarini i de Francesco Filelfo,[59] i amb els col·laboradors de Vittorino, Teodor Gaza i Jordi de Trebisonda, que expliquen el seu domini del grec. Ja el 1455 fou nomenat secretari apostòlic, i el 1458 arquebisbe de Manfredonia (*Sipontum*). A banda, fou governador papal de Viterbo, Spoleto i Perugia, i emissari diplomàtic en repetides ocasions. A Bolonya, actuant com a secretari del cardenal Bessarió, el 1453, elabora la seua *Metrica*, el primer tractat modern de prosòdia llatina. Justament entre les seues primeres obres, i les més influents, hi ha els *Rudimenta grammatices* 'inspiradors' de Joan Esteve. El 1473 imprimeix a Roma una recensió de Plini el vell. Traduí del grec, entre altres, Polibi (1454) i Epictet. Deixà sense publicar la seua magna *Cornucopiae sive Latinae linguae commentariorum opus*,[60] amb edicions comentades de Marcial i Plini, Varró, Sext Pompeu i Noni Marcel.[61]

Però l'obra que va fer famós Perotti fou els *Rudimenta grammatices*, acabada el 1468, impresa el 1473, reconeguda per tots com una fita en l'evolució dels estudis de llatinitat, amb un notable èxit en la seua època i apreciada encara per Erasme, el qual la considera «el manual més complet que existeix en aquests moments».[62] És la primera gramàtica humanística completa, que inclou tres parts: a) definicions de les parts de la oració; b) la morfologia elemental, amb els paradigmes verbals i nominals i, la part central de tractat, una acurada sintaxi verbal; c) un tractat d'estil epistolar –considerat una innovació dins un manual de gramàtica– anomenat 'De componendis epistolis'. Del que diem es dedueix que, a diferència de les *Elegantiae* de Valla

hores es degué veure massa sovint decebut, si és veritat que algun altre que l'autor ha utilitzat el *Liber elegantiarum* amb un afany pràctic: el fet, tan poc comú, que encara restin força exemplars d'un llibre escolar com volia ésser aquest, ens confirma aquella sospita» (Colon/Soberanas 1986:46). Malgrat aquests dubtes, Rubió i Balaguer (1973 (1990:212)) deixa entreveure que el retard en la publicació a València, el 1533 i en castellà, del *Vocabularium* de Nebrija és possiblement degut a l'àmplia utilització de la nostra obra. No hi ha realment cap notícia que ens avale aquesta suposició.

(38) Així, F. de B. Moll (1977:306): «Convindria fer una edició facsímil del *Liber Elegantiarum*, molt abundant de notes en què es fessin notar les nombroses errades de transcripció, les fallides de mètode i les característiques tècniques del llibre». J. Gulsoy, ja n'anuncia una edició crítica que no ha vist la llum (1964:115). Colon i Soberanas (1986:50) s'expressen en el mateix sentit: «És urgent de preparar una edició anastàtica del *Liber elegantiarum*. Aquesta futura edició hauria d'anar acompanyada d'una extensa anotació, on fossin indicades les fonts clàssiques i italianes del Renaixement on Esteve trobà els textos llatins. [...] En aquesta futura i difícil tasca, un dels inconvenients més greus als quals hauria de fer front l'editor seria, en les notes, esmenar les múltiples errades tipogràfiques i indicar la recta separació de les paraules».

(39) Molt probablement com a conseqüència de la seua publicació a Venècia, i en condicions poc favorables, com tindré ocasió d'il·lustrar pròximament.

(40) Existeixen dues edicions facsímils, però que no reso-

–inspiradores de la solució adoptada al *Liber* d'Esteve–, en els *Rudimenta* de Perotti no se segueix un ordre alfabètic, dins el qual, sota l'encapçalament d'un mot o grup de mots,[63] es tracten les més diverses qüestions gramaticals. Perotti, en canvi, manté l'estructura sistemàtica típica d'una gramàtica, incorporant alhora una tècnica catequètica pregunta-resposta tot al llarg del seu manual. Així, comença demanant l'alfabet ('Da litteras: a, b,...'),[64] l'avemaria ('Da salutationem beate Virginis: Ave Maria, gratia...'), el parenostre ('Da orationem dominicam: Pater noster, qui...'), el credo ('Da symbolum: Credo in...') i continua aclarint els principis pedagògics que l'inspiren ('Quare optima a principio docenda sunt? Quia tenatius haerent quae nudis animis percipiuntur...', etc.) per iniciar poc després, amb el mateix mètode, la descripció de la gramàtica ('Quid est grammatice? [...] Quot sunt partes gramatices? [...] Quid est vox?', etc.).

A pesar d'haver estat redactats després de les *Elegantiae* (publicades a mitjan dels anys 1440), els *Rudimenta* no es posicionen obertament enfront de la gramàtica medieval, tal com havia fet amb contundència Valla.[65] Com ha estat remarcat, l'obra de Perotti, semblantment a les *Regulae grammaticales* (*ca.* 1418) del seu mestre Guarino da Verona, era «an expurgated version of late mediaeval grammatical theory, not a radical departure from it».[66] És cert que fa algunes innovacions. Per exemple, disposa en esquemes amb columnes i línies els paradigmes flexius, fet desconegut en les gramàtiques medievals.[67] Es basa en gramàtics antics, com Donat o Priscià, però també en gramàtiques molt posteriors, com la *Ianua*,[68] un pseudo-*Donat* especialment popular a la Itàlia tardomedieval. Empra nombroses citacions dels autors clàssics, com fa Valla, però també inventa exemples artificials, com feien els gramàtics de l'edat mitjana, inclòs Guarino. Vol donar un to més clàssic a les seues frases (com *Pyrrhus amat Penelopem*, enfront del simple *ego amo Petrum* de Guarino), però continua la tradició de col·locar el verb enmig de la frase. En definitiva, la seua obra, tot barrejant tradició i renovació, se situa, amb Guarino, en un segon graó en l'evolució des dels models medievals (representats encara a finals del s. XIV per Francesco da Buti) cap a una gramàtica plenament humanística, representada per Lorenzo Valla i pels gramàtics, més pràctics, de la generació posterior, com Giovanni Sulpizio, Pomponio Leto o Antonio Mancinelli.[69]

Un fet destacable, encara que no totalment original, representa la utilització del vulgar en els *Rudimenta* de Perotti. El recurs a l'explicació o paràfrasi en vulgar del terme llatí té antecedents en les obres lexicogràfiques medievals i és ja habitual en les italianes des de mitjan segle XIV.[70] Entre les obres pròpiament gramaticals, la *Ianua* i les *Regulae*[71] ja incloïen breus glosses, com es pot llegir, per exemple, en el bell exemplar il·luminat d'aquesta obra de Guarino, a la Biblioteca Universitària de València:

len els problemes textuals que hem anat descabdellant. La primera, sense data, realitzada per University Microfilms, Inc., Ann Arbor-Londres; la segona (Esteve, J. 1989), amb estudi preliminar de G. Colon. J. Rubió i Balaguer (1961 (1990:198)) ja ironitzava sobre la relativa inutilitat, per al coneixement globalitzat de la història de la cultura i de l'educació, de les simples edicions facsimilars: «Para su estudio no basta con exhumar de los archivos documentos y reglamentaciones, sino que es necesario acudir a los mismos textos gramaticales, impresos y manuscritos, inventariarlos y establecer su carácter y filiación. [...] La discutida gramática de B. Mates ha sido reproducida en facsímil en Barcelona (¡tres veces!), aunque sólo con el deseo de proporcionar elementos a la historia de la imprenta».

(41) F. de B. Moll (1977: 306). També Colon/Soberanas (1986:50), els quals afigen: «Potser si hom recorria a ordinadors es podria formar també un índex de mots llatins, el qual fóra realment benvingut».

(42) Constitueix la part essencial de la meua tesi doctoral, dirigida pel Dr. Antoni Ferrando. Per a *més precisions* sobre tot el que comentaré al respecte, remet a la meua tesi.

(43) Aquesta tasca, portada a terme al *Servei de Tractament Informatitzat de Textos Catalans* de la Universitat de Barcelona, ha comptat amb la direcció del Dr. Joaquim Rafel i Fontanals, i amb l'assessorament i la col·laboració en la part informàtica del Sr. Valentí Ibáñez i de la Sra. Dolors Pulido.

(44) Per a la diversitat dels índexs elaborats automàticament i els comentaris sobre les dades, remet a la meua tesi. Vegeu en Wittlin, C.J. (1993) interessants

comentaris sobre els resultats i la utilitat de la introducció en ordinador de les obres de Corella. Només precisarem que, pel que fa al *Liber*, hem obtingut les següents dades globals: un total de 193.649 mots –ocurrències lèxiques– (catalans i llatins), dels quals 72.996 (37,70%) corresponen al català i 120.653 (62,30%) al llatí. Si parlem no de mots, sinó de formes diferenciades –comptant-hi cadascuna de les variacions gràfiques i morfològiques–, n'hi ha 62.210, de les quals 20.612 (33,13%) corresponen al català i 41.598 (66,87%) al llatí. D'una banda es pot concloure l'evident predomini quantitatiu del llatí. De l'altra, i aparentment, també hi ha una major riquesa lèxica d'aquesta llengua, ja que és superior la *ratio* de formes diferents per mots totals. Ara bé, no hem d'oblidar que aquesta superioritat pot estar simplement determinada, si no absolutament sí en bona part, per la varietat de desinències casuals de la declinació llatina.

(45) En la nostra edició hem numerat el *Liber* en un total 12.158 entrades, que són les que utilitzem bàsicament per a la referenciació dels mots, a part el *pròleg* inicial i l'*epíleg* amb unes *regulae* finals.

(46) Donem ací una transcripció semblant a la que oferim en la nostra edició. No respectem, però, la cursiva de les abreviatures ni el tipus i cos de la numeració de les entrades llatines.

(47) Només hem vist documentat *obmeritus*, 'el qui ha servit bé algú', en inscripcions d'Algèria (Renier 1855, *446*. Cf. Gaffiot, F. 1934).

(48) Així doncs, aquest *realme* on es troba el *Monte Barbaro* és evidentment el regne de Nàpols. Vegeu Wissowa, G./ Kroll, W. (eds.) (1910, VII, 1: 878).

Amo	as	}	
Diligo	is	}	*per amare*
Çelo	as	}	
Gero	is	}	
Fero	rs	}	*per portare*
Porto	as	}	
Lego	is		*per legere*
Perlego	is		*per legere perfetamente*
Voco	as		*per chiamare*[72]

Aquesta tendència es consolidà i es generalitzà en la segona meitat del segle xv, particularment a partir del *Donatus melior* (1487) i el *Donato al senno* (1492) d'Antonio Mancinelli, o de les successives edicions de les *Introductiones Latinae* (1981) d'Elio Antonio de Nebrija.[73]

Els *Rudimenta grammatices* de Perotti, tanmateix, marquen una fita, en estendre aquesta presència del vulgar a l'exemplificació sintàctica i fraseològica, amb un protagonisme fins aleshores desconegut. El recurs al vulgar comença a ser evident en el capítol 'De constructione orationis', dedicat a la sintaxi verbal, on segueix els mateixos principis que havien inspirat les *Regulae*, dins la tradició de les gramàtiques del tres-cents.[74] Tots els verbs, ordenats segons els règims verbals, apareixen acompanyats de les principals marques flexives i de llur traducció al vulgar:[75]

Diligo	gis	xi	ctum	
Amo	as	avi	atum	*per amare*
Audio	dis	vi	tum	*per odire*
Exaudio	dis	vi	tum	*per exaudire*
Fastidio	dis	vi	tum	*per havere in fastidio*
Tango	gis	tigi	ctum	*per tocare*
Colo	lis	ui	ultum	*per amare, ornare, coltivare, honorare et habitare*. [f5,v°]

Després d'aquesta llarga secció, el mateix sistema se segueix en els apartats següents 'De verbis impersonalibus', 'De infinitis', 'De supinis verborum'. A partir de la secció intitulada 'De participio' [i5r°], l'exemplificació en vulgar comprén ja nombroses frases senceres. Torna a escassejar el vulgar italià en les seccions que segueixen: 'De nominibus verbalibus', 'De relativis', 'De comparativis', 'De adverbiis', 'De nominibus neutralibus', 'De figuris', 'De soloecismo', 'De metaplasmo', 'De schematibus lexeos', 'De tropo', o 'De punctis quibus oratio distinguitur', excepte en l'apartat 'De comparativis' [k8v°-l2v°], on és freqüent l'italià de bell nou. Finalment, dins el petit tractat 'De componendis epistolis' [m6v°-r3v°][76] la presència del vulgar

és no sols habitual, sinó que té una funció molt precisa: la frase en vulgar italià introdueix la frase equivalent en llatí, i a partir d'aquesta hom va comentant diferents aspectes gramaticals i sobretot lèxics i semàntics, amb una finalitat semblant als *Carmina differentialia* finals de l'obra de Guarino, però amb un contingut molt més elaborat. El vulgar deixa de ser una glossa per encapçalar, en primer lloc la traducció llatina, i després tota una sèrie de precisions lexicogràfiques, morfològiques o sintàctiques. Es tracta, sens dubte, d'un pas important envers el sistema d'organització de la informació que trobem al *Liber elegantiarum*.

Ja hem dit que els *Rudimenta* van tenir una difusió considerable. Se'n coneixen al voltant de seixanta edicions incunables. En dates ben primerenques ja se'n troben adaptacions, com una d'alemanya amb un títol simptomàtic –*Grammatica nova* (Passau, *ca.* 1479)–, a càrrec de Bernard Perger, professor a la Universitat de Viena. En l'àrea catalanoparlant disposem d'una impressió particularment prematura, la de Barcelona –curiosament la primera datada en aquesta ciutat– de 1475. Però no ens hem pas de fer il·lusions, ja que, segons sembla, fou el resultat d'una casualitat: l'original va ser trobat entre el botí d'uns corsaris i per sort arribà a mans de gent docta (Joan Peyró, protonotari de la Corona d'Aragó, «ac alii quidam litterati homines»), que s'hi interessaren i en curaren de l'edició.[77] Sembla, en tot cas, que aquesta estampació té el mèrit d'haver estat la primera a emprar tipus grecs a la península ibèrica, molt abans que a França o la resta de l'Europa nòrdica, que havien d'esperar fins al s. XVI[78]

L'èxit de l'edició degué ser molt gran,[79] ja que dos anys després, el 1477, els *Rudimenta* de Perotti es reimprimeixen a Tortosa, ara als obradors de Pere Brun i Nicolau Spindeler.[80] Tant en aquesta impressió com en l'anterior, es mantenen les glosses en vulgar italià, sense fer-hi cap adaptació al català. És probable que pertanguen a aquesta edició tortosina els *xxvij volums Règules del Perotto* que apareixen consignats en l'inventari pòstum (1490) dels llibres de l'editor alemany, instal·lat a València, Joan Rix de Chur,[81] precisament soci del mateix Spindeler en la primera impressió del *Tirant lo Blanc* en aquesta ciutat. Siga així o no,[82] l'inventari esmentat evidencia el coneixement a València dels *Rudimenta* del Perotti, igual com el de tants altres llibres que sens dubte van servir a Joan Esteve per confegir el seu caleidoscòpic *Liber*. Moltes de les obres que romanien als fons del comerciant alemany –i alhora pràcticament segur coeditor del *Liber*–[83] són, de fet, *fonts* demostrades o més que probables del *Liber elegantiarum*: entre altres hi ha *trenta volums Règules del Garino* (les *Regulae* de Guarino), *nou volums Elegancie Laurenti Valla, deu volums Cathalicon vocabulista, huyt volums de les Epístoles de Fileufi* (el *Liber epistolarum* de Francesco Filelfo), *set volums de Facecia Pogi* (el *Liber facetiarum* de Poggio Bracciolini), o encara *quatorze volums de Ystòria de Rodes* (la *Obsidionis Rodiae descriptio* de Guillaume Caoursin).[84]

Segons podrem comprovar tot seguit, d'entre tots aquests autors, no hi ha dubte que, un dels majors deutes, el té contret Joan Esteve amb l'arquebisbe de Sipont. Com

(49) En concret hem consultat l'incunable 74 de la Biblioteca Universitària de Salamanca. Vegeu Riesco Bravo, F. (1949).

(50) F. Rico (1993:69) fa veure que «los humanistas, por conveniencias pedagógicas y por exigencia intelectual, sentían la necesidad de situar los nombres y las cosas, de la Antigüedad y del presente, no solo en el tiempo, sino también en el espacio que les era propio, y por ahí, dieron alas a los estudios geográficos, en forma de repertorios, comentarios, mapas y nuevos textos». Des de la *Geografia* de Ptolomeu, traduïda per Manuel Crisoloras i Giacopo Angeli, al *De fluminibus et montibus Hispaniarum libellus* de Jeroni Pau (1471; cf. Pau, J. 1986:209), passant per l'*Isagogicon cosmographiae* de Nebrija, pràcticament contemporani (1487- 1490) del *Liber*, nombrosos texts en donen prova. En aquest sentit, el *Liber* aporta una mostra més, fins ara no gaire tinguda en compte, del seu incardinament, potser maldestre però decidit, en una altra tradició il·lustre de l'*humanisme*. Segurament algunes altres perplexitats quedarien dissoltes amb una mica més de contextualització.

(51) Respectem la puntuació, la separació de mots i les majúscules de l'incunable.

(52) Lapsus potser tipogràfic, o potser una falsa etimologia de l'autor, a la recerca d'un *Pontum* més egregi.

(53) En efecte, com diu l'*Enciclopedia Italiana* (cf. Bartolini, D. (ed.) 1949): «**Siponto** (Sipontum).- Città della Daunia [...]. Pochi chilometri a occidente del lago Salso, alle streme propaggini del *Gargano* {la cursiva es nostra} [...], fu messo alla luce un abitato [...] forse il primo nucleo dove si svolse la *Siponto* daunia. Un terremoto la distrusse

hem dit, ben aviat el tractat gramatical de Perotti fou no sols imprés sinó també adaptat a altres països, fet que implicava la traducció a la llengua local dels abundants fragments en vulgar. El *Liber*, amb precocitat i sens dubte amb un punt d'originalitat, fa aquest paper d'adaptació, tot i no reconéixer-ho, a una llengua diferent a la de l'original. No fou, evidentment, la darrera.[85] Serà interessant comprovar el paral·lelisme de les solucions del *Liber* amb les d'una altra adaptació, francesa i bastant posterior –de 1501–[86] que volem presentar, allà on serà possible, al costat de la redacció original de Perotti[87] i de la versió d'Esteve.

Podem dir, sense por a exagerar, que el *Liber* reelabora, o millor, reordena una gran –la major?– part del contingut dels *Rudimenta*. Voldríem, a continuació, il·lustrar l'exhaustiva utilització que Esteve fa de l'obra de Perotti. La primera part dels *Rudimenta*, que arriba fins a la secció anomenada 'De coniunctione' [f 4 r°], dedicada a la morfologia i on el vulgar pràcticament no es deixa veure, és poc aprofitada pel *Liber*. És la segona part ('De constructione orationis'), dedicada a la sintaxi, particularment la verbal [f4v°-m6v°], i on el vulgar té una presència creixent, la que en gran part trobem reflectida, de vegades literalment, en les pàgines de l'obra del notari valencià. En la primera secció –la més àmplia i elaborada– d'aquesta part, Niccolò dóna, en primer lloc, llistes de verbs, en blocs de règims anàlegs, amb els trets flexius i la traducció vulgar; tot seguit en comenta els més problemàtics, sobretot posant en relació els aspectes gràfics, morfològics i sintàctics amb diferències de significat. El resultat s'acosta, doncs, a les anomenades *differentiae*, gènere gramatical de tradició medieval però àmpliament conreat pels humanistes.[88] El cas és que Esteve habitualment recicla, no pas les llistes de verbs amb traducció vulgar, sinó les *differentiae*, afegint-hi, és clar, un encapçalament propi en català, en forma de mot o frase, i sovint també altres *synonyma* de collita pròpia o pouats d'altres bandes. Vegem només una petita mostra d'aquests paral·lelismes:[89]

N. Perotti, *Rudimenta grammatices*

[f7r°]

Quomodo differunt inter se diligo: colo: et amo. Diligimus leniter amamus vehementer. colimus cum veneratione.

[f7r°]

Ferro quot significationes habet: quinque. ferre. portare. ferre dicere. ferre: optare: ut fert animus: ferre producere. ut arbor fert bonos fructus: ferre pati.

J. Esteve, *Liber elegantiarum*

524. Amar.

1 Amare. 2 Diligere. 3 Colere. Tamen differunt quia amamus vehementer; diligimus leniter; colimus cum veneratione. 4 Amore complecti. 5 Benivolentia prosequi.

8872. Portar.

1 Ferre. 2 Portare. 3 Advehere. 4 Ducere. 5 Optare, ut: Fert animus. 6 Producere, ut: Arbor fert bono[s] fructus, id est, producit. 7 Ferre, pati.

nel marzo 1223». Pel que fa a la font possible d'aquests termes geogràfics del *Liber* –o, més probablement, del text d'on Esteve els pugui haver trets–, potser és més que una casualitat que en la mateixa obra de Ciceró ja esmentada més amunt, *De lege agraria*, apareguen, i a no gaire distància, els noms de *Sipontum* (*2, 71*) i el de *Gaurus* (*2, 36*). El mateix ocorre amb la *Naturalis historia* de Plini (*3, 103* i *3, 60* respectivament).

(54) Com quan esmenta, d'una revolada, el seu innegable inspirador Lorenzo Valla i confessa dues cites, de les moltes que n'extrau, de les *Eleganciae* (IV, 27 i I, 8)

(55) Vegeu més endavant.

(56) No esmenta pràcticament ni un dels autors detectats per Moll o Gulsoy. En això, fins i tot, no és tampoc original. Com diu J. Rubió i Balaguer (1948:71-72) «Trobarem una llista de plagiaris formada per noms de primer rengle. [...] En el nostre segle xv, tot i la transformació experimentada en la vida literària, gràcies al Renaixement, encara perdura una mica l'antiga descurança per la individualitat de l'escriptor en prosa i coexisteix l'orgull, o si es vol el goig, de la pròpia obra, amb un sentiment d'anònima i generosa col·laboració en la manera de realitzar-la». Esteve n'és un exemple clar, en el camp de l'*humanisme* gramatical.

(57) Si n'excloem les repetides crides d'atenció de Rubió i Balaguer (1964 (1990: 42); 1973 (1990:211, 218)).

(58) Per a la vida i obres, cf. Sandys, J.E. (1906-8:71) i Grendler, P.F. (1989:173-174).

(59) Es tracta de Giammario o Iohannes Marius, autor també d'un conegut manual epistolar.

(60) Impresa a càrrec del

[f7r°-v°]

Consulo quot significationes habet: Tres. Consulere enim cum accusativo est primi ordinis activorum et significat petere consilium: ut consule iurisperitos: id est pete consilium a iurisperitis Consulere cum dativo septimi ordinis activorum est dare consilium ut consulant tibi iurisconsulti id est dent tibi consilium [...]. Unde consultor quamvis proprie dicatur: qui consilium ab alio querit: significat tamen aetiam eum qui consulit. [...].

9454. Qui demana consella a altri.

1 Consultor, et etiam qui consulit. Consulo, id est, consilium peto, ut: Consule iurisperitos, id est, pete consilium a iurisperitis. Consulo com dativo, id est, dare consilium, ut: Consulant tibi iurisconsulti, id est, dent tibi consilium.

[f7v°]

Occido quantam habet penultimam: longam: quando activum est primi ordinis et significat interficio. Nam quando penultimam brevem habet: neutrum est absolutum: et significat mori quanquam dicatur etiam de sole occidit cum a conspectu nostro terre interposicione aufertur: et occasus solis quasi mors ita enim potest dici ortus hominis et occasus sicut ortus solis et occasus.

6614. Matar.

1 Occido, quando habet penultimam longam significat interficio; quando penultimam brevem h[abet] neutrum absolutum et significat mori, quamquam dicatur etiam de sole, occidit, cum conspectu nostro terre interpositione aufertur et occasus solis quasi mors; ita potest dici ortus hominis et occasus sicut ortus solis et occasus. 2 Interimere. 3 Via privare. 4 Trucidare. 5 Occidere. 6 Necare. 7 Interficere. 8 Enecare. 9 Vita spoliare. 10 Extinguere. 11 Obtruncare. 12 Interire. 13 Perimere. 14 Neci dare. 15 Perdere.

[f7v°]

Timeo et metuo cum primi ordinis sunt et accusativum habent significant formidare: ut discipulus timet preceptorem quando autem habent accusativum sunt septimi ordinis et significant vereri ne quod mali alicui accidat: ut timeo tibi: timeo michi: timeo. amico.

4741. Haver pahor.

1 Timeo. 2 Metuo. Differunt, ut cum primi ordinis sunt et accusativum habent significat formidare, ut: Discipulus timet preceptorem. Quando autem habent dativum sunt septimi ordinis et significat vereri ne quid mali alicui accidat; ut: Timeo tibi, timeo mihi, timeo amico. 3 Pavitare. 4 Expavere. 5 Timere. 6 Exterrere. 7 Metuere. 8 Pavere. 9 Horrere. 10 Trepidare. Virgilius, libro XI: «Dum trepidant id, hasta tego per tempus utrumque». 11 Extimescere. 12 Pertimescere. 13 Formidare. 14 Vereri. 15 Metu affici. 16 Exorrere.

Els exemples anteriors, extrets de paràgrafs consecutius del llibre de Perotti demostren fins a quin punt la còpia d'Esteve és sistemàtica i fidel. Podem parlar, pràcticament, d'adaptació total, almenys d'aquesta secció, ja que la 'fidelitat' als *Rudimenta* es manté

seu nebot el 1489 (Venècia), i amb un mínim de vint-i-tres edicions fins al 1536.

(61) Els tres darrers autors almenys en les edicions a partir de 1513-26 (cf. Sandys, J.E. 1906-8:71).

(62) Sandys, J.E. (1906-8: 71).

(63) Fet que explica algunes de les parelles sinonímiques imperfectes del *Liber* d'Esteve, que no cal interpretar, doncs, més que com a *tiols* d'un apartat gramatical.

(64) Seguim acf el text de l'incunable que especificarem més endavant (cf. la nota 75), però no amb els mateixos criteris, ja que ara regularitzem la puntuació.

(65) Vegeu Percival, W.K. (1976:78-82). Malgrat les diferències de plantejament i de temperament, i malgrat les discussions sobre aspectes gramaticals, sembla haver-hi hagut una autèntica estima entre tots dos humanistes, com demostren alguns fragments de la correspondència intercanviada: «Quem enim habeo inter omnes homines te cariorem?» li escriu Valla el novembre de 1453 (cf. Davies, M.C. 1984: 139, 143).

(66) Percival, W.K. (1976: 86).

(67) En això, com en quasi tot, només fa que ampliar el sistema emprat per Guarino da Verona.

(68) A la qual deu, potser, el recurs a la tècnica catequètica de preguntes-respostes (cf. Grendler, P.F. 1989:174-182).

(69) Per a més detalls vegeu Percival, W.K. (1975:238-240, 1976). Com clarament

(70) Cf. Rossebastiano Bart, A. (1986:117-124), i Solà (1979: 69). En l'àmbit català, l'aparició de glosses vulgars en les gramàtiques llatines data aproxima-

dament de la mateixa època (Colon/Soberanas 1986:23-36), però seria interessant comprovar si no es tracta, una vegada més, de l'adaptació d'obres italianes, com passa amb les obres posteriors de Giovanni Sulpizio, Mancinelli i altres. Potser n'és també deutor el *Compendium grammatice* del castellà Juan de Pastrana (cf. Ridruejo, E. 1979:54-57).

(71) Grendler, P.F. (1989: 174-183)

(72) Còdex 832 (Gutiérrez del Caño, 1078): Guarinus Veronensis, *Grammatice Regule*. Procedent de la biblioteca de Sant Miquel dels Reis. Vegeu-ne el fol. 7 r° i v°.

(73) Grendler, P.F. (1989: 182-188); Ridruejo (1979).

(74) Percival W.K. (1983: 314-317)

(75) Donem així la lliçó de l'edició de Tortosa (Pere Brun i Nicolau Spindeler, 16 de juny de 1477 [Biblioteca de Catalunya, 11-VI-14]; Haebler 543, Vindel I, 5), amb adaptacions mínimes: regularització de majúscules i minúscules, de u/v, i/j, però no de la puntuació.

(76) Tot i que no ho hem vist precisat, sembla evident que en l'exemplar que manegem [BC, 11-VII-14] han estat arrancats els (tres o quatre) darrers fulls: el text anterior a la *peroratio* final queda escapçat, i hi falta tot un fragment que sí que apareix en altres edicions que tenim davant, com la francesa de 1501 [sense lloc ni impressor; Biblioteca de Catalunya, Res. 3-12^{m}]. «De componendis epistolis» fou molt preat per Erasme, justament perquè apareix en «llibres de gramàtica, no de retòrica» (cf. Henderson, J.R. 1983:338).

(77) A càrrec de Joan de Salzburg i Pau (Hurus) de Constança, 14 de desembre de 1475 (cf. Haebler, K., 1903-17, II:151,

durant tot el capítol dedicat a la sintaxi verbal, fins i tot en els errors en les citacions dels texts clàssics, com en el fragment següent:

[g8r°]

pitisso quid proprie significat: parce vinum gusto quasi tentandi gratia. Terentius. Pitissando multum vini absumpsisti hodie: tale est verbum quo Plautus utitur cyathisso. quamquam sexti potius ordinis sit: ut cyathisso apud te quando poto. tale est etiam grecisso

4588. Glopejar.

1 Sorbillare. 2 Pitissare est paros vinum gustare, quasi tentandi gratia. Terentius: «Pitissando multum vini, absiunsisti hodie».

En el text anterior de Terenci (*Heautontimorumenos 457*) citat per Esteve es mantenen les deficiències del de Perotti, enfront de la lliçó habitual en les edicions modernes: «pytissando modo mihi quid vini absumsit 'sic hoc' dicens». Cal dir, però, que en altres casos la cita llatina ha estat alterada, de vegades en sentit positiu:

[g8r°]

Pulsare proprie est percutere: ut pulsat pugnis pectora: Antiqui pulto dicebant. unde fit ut significet eciam canere sive ludere: ut pulsat cytheram. Nec potest dici campana pulsat: sed pulsatur: nec campanam sono: sed pulso. possumus tamen dicere sono campana: sicut sono cythera: ablativi casus. ut Virgilius Cythera crimitus hiopas personat aurata. possumus aetiam dicere campana sonuit tertiam et quartam horam: et tercia hora pulsata est: et quarta hora pulsata est.

1186. Batre.

1 Pulsare est proprie percutere; ut: Pulsat pugnis pectora. Antiqui pulto dicebant. Unde fit ut significet etiam canere sive ludere, ut: Pulsat citharam. Nec potest dici: Campana pulsat, sed pulsatur; nec, campanam sono, sed pulso; possumus dicere: Sono campane, sicut sono cithara, ablativus casus. Ut Virgilius: «Cithara crinitus Hiopas personat aurata». Possumus etiam dicere: Campana sonuit terciam et quartam horam, et tercia hora pulsata est, et quarta hora.

Hi podem constatar com el text de Virgili (*Eneida I, 740*) apareix en Esteve una mica més pròxim a la lliçó crítica: «Cithara crinitus Iopas personat aurata». De vegades, en canvi, l'alteració ha estat en sentit negatiu, com en copiar Esteve una cita de Terenci (*Adelphoe 391*: «Fratri' me quidem pudet pigetque») dins el fragment següent:

[i3r°]

Pudet et piget quomodo differunt: pudet: ad dedecus refertur: unde pudor. Piget ad dolorem animi Terentius: fratris me quidem pudet pigetque: hoc est verecundor et doleo.

12105. Yo he vergonya, e·m dolch.

1 Pudet. 2 Piget. Differunt; pudet ad dedecus refertur, unde pudor; piget, ad dolorem animi. Terentius: «Fratris quidem pudet pigetque», hoc est, verecundor et doleo.

En altres casos trobem les dues possibilitats, el manteniment de la lliçó –en aquest cas allunyada de la reconstruïda críticament (Terenci, *Heautontimorumenos 1026*: «ut memineris atque inopi' nunc te miserescat mei»)– o l'empitjorament (Virgili,

Eneida 2, 145: «his lacrimis vitam damus et miserescimus ultro») respecte del text de Perotti:

[i3r°]
Miserescit aetiam reperitur huius ordinis. ut Terentius atque inopis te miserescat mei. et Virgilius his lachrymis vitam damus et miserescimus ultro.

4807. Haver compassió o misericòrdia.
1 Miserescit; ut Terentius: «Atque inopis te miserescat mei». Et Virgilius: «His lacrimis vita damus et miserescimus ultro».

Hem vist com el vulgar no sol apréixer en aquesta secció del Perotti (excepte en l'explicitació sistemàtica del significat de les llistes de verbs). Però quan ho fa, Esteve opta per adaptar-lo, amb diferents possibilitats, i en diferents parts del *Liber*:

[h8r°-v°]
Ratiocinor interdum significat per rationes demonstro. unde ratiocinari dicitur: que per syllogismos nititur aliquid probare: interdum ratiocinari est: quod vernacula lingua dicimus *far conto*. unde ratiocinator dicitur *lo abichista*. Cicero optimus ratiocinator: que addendo et deducendo. Unde videt quae reliqui summa sit:

4312. Fer compte o donar compte.
1 Rationor (-ris).

6154. Lo mestre que mostra lo compte d'abba.
1 Rationator. Cicero optimus rationator qui addendo et deducendo videt que reliqui summa sit.

Finalment, resulta interessant comprovar com en algun cas Esteve sembla aprofitar les llistes de verbs amb la traducció vulgar:

[i1v°]
Interest [...]
Refert [...] *per apertenerè*

8325. Pertànyer
1 Actinere. 2 Interest. 3 Refert.

De vegades Esteve aprofita llistes de diferents tipus de verbs per compondre una sola entrada:

[i1v°]
Convenit [...]
Competit [...] *per convenire*
[...]
Expedit [...] *per essere utile*

[i2r°]
Oportet [...] *per bisognare*
Decet [...] *per convenirse*
[...] Decet apud Terentium et Plautum: sepe cum dativo reperit ut nobis decet esse bonis.

1645. Cové.
1 Expedit. 2 Oportet. 3 Decet. 4 Convenit. 5 Decet. Apud Terentium et Plautum sepe cum dativo reperitur, ut: «Nobis decet esse bonis».

núm. 542 (8)). No n'hi ha exemplars a les biblioteques espanyoles. Cf. Garcia Craviotto, F. *et alii* 1989-90. Vegeu també Bohigas, P. (1933: 68-72), Rico, F. (1978:36) i Sanchis Guarner, M. (1979:49).

(78) Els texts en grec encara apareixen transcrits en alfabet llatí, per exemple, en la impressió francesa de 1501 esmentada a la nota 76.

(79) Segons Rubió i Balaguer, «a partir de l'estampació del Perotti a Barcelona (1475) notem certa preferència per les edicions de mestres italians, però continua predominant la publicació i la venda del *Doctrinale* [d'Alexandre de Villadei] fins vers 1508" (1973 (1990:211)).

(80) Reproduïm ací la descripció que en dóna el fitxer de la Biblioteca de Catalunya:

PEROTTUS, Nicolau: *Rudimenta grammaticae*.

Tortosa, Pere Brun i Nicolau Spindeler, 1477, juny 16.

Fol. 138 fols. s.n. *sign.* a^{10}, b-e^{8}, f^{10}, g-p^{8}, q^{10}, r^{4}. G. Espais en blanc per a les caplletres. Perg.

Haebler, 543; Vindel, I, p. 24, núm. 5.

Tipus: 1:106.

Variants: (Fol. s.n., r., sign. a2, r. 2:) PEROTTUM...|...*RUDIMENTA*l.

B.C. 11-VII-14

(81) Vegeu Serrano Morales, J.E. (1898-99:496).

(82) K. Haebler (1906:49) dubta que es tracte en aquest cas de l'edició de Tortosa, atenent al fet, poc concloent, que el títol citat, *regules*, correspondria més aviat a l'usual en edicions italianes posteriors a 1477. No sembla tampoc improbable aquesta hipòtesi d'edicions importades, atenent a l'intens comerç llibrari amb Itàlia mantingut per Rix de Chur.

(83) Segons demostraré pròximament amb noves dades de

El vulgar italià comença a ésser usual dins l'apartat de la sintaxi verbal dedicat a 'De participio', com a exemples de construccions prèviament explicades en llatí. Esteve aprofita, traduïdes al català, algunes d'aquestes exemplificacions i les equivalències llatines corresponents:

[i4v°]

Conciosa cosa chel mio maestro me exhorta: et insegna ogni certa mente io debbo deventare docto. Exhortante ac erudiente me quotidie preceptore debeo equidem fieri doctus.

1936. Com sia cosa que mon mestre me exhorta e ensenya, yo deig ésser docte.

1 Exortante ac erudiente me cotidie preceptore, debeo fieri doctus.

La còpia és quasi total en els fulls i6v° i i7r°, ja que Esteve els repodueix gairebé sencers i, a més, en entrades consecutives, ja que tradueix sistemàticament l'italià *havendo* pel mot-clau català *havent*:

[i6v°]

Havendo tu a navigare in asia: et andare in diversi paesi donde hai a tornare rico: va con bono animo. Navigaturus in Asiam: et profecturus in diversas regiones: unde redituras es dives: id est bono animo. Utimur aetiam verbo copulativo sum es est cum nominativo eiusdem participii: ut cum tu sis navigaturus in Asiam: et profecturus in diversas regiones.

4751. Havent tu a navegar en Àsia e anar en diverses regions d'on tens a tornar rich, vés ab bon cor.

1 Navigaturus in Asiam et profecturus in diversas regiones unde redituras es dives, ii bono animo; vel, cum tu sis navigaturus in Asiam et profecturus in diversas regiones.

[i6v°]

Havendo tu a stare a viterbo: vive a modo viterbese. Cum tu commoraturus sis viterbii: vive moribus viterbiensibus: vel more viterbiensium.

4752. Havent tu a estar en Viterbo, diu a la manera del viterbessos.

1 Cum tu commoraturus sis Viterbii, vive moribus Viterbiensium.

[i6v°]

Havendo mio zeo a caminare in frantia me lasso molte facende. Profecturus patruus meus in Galliam multa michi negotia reliquit.

4753. Havent mon oncle a caminar en França, me ha lexat moltes fahenes.

1 Profecturus patruus meus in Galliam, multa mihi negocia reliquit.

[i6v°]

Havendome tu adessere scolaro: et havendo te io a giovare assai: de impara volentire. Cum tu sis michi futurus discipulus: ego vero tibi plurimum profuturus: disce queso libenter.

4754. Havent tu ésser escolà o dexeble meu e havent-te yo a·profitar molt, yo·t dich que tu aprengues volenterosament.

1 Cum tu sis mihi futurus discipulus, ego tibi plurimum profuturus disce queso libenter.

primera mà (cf. la meua tesi).

(84) Konrad Haebler (1905-1906: 49) explica i precisa així la identificació d'aquesta obra (sobre la qual pròximament donaré més precisions dins la meua tesi) en el darrer inventari de Rix de Chur (1490): «es chocante el número de ejemplares, 14, de una *Historia de Rodas* (que será quizá la *Obsidionis Rodiae descriptio* de Caorsín), tanto más cuanto que de esta obra había en el inventario de 1485 hasta 44 ejemplares. Manifiestamente se debe esto á que para la defensa de Rodas también en suelo español se desarrolló un activo comercio de indulgencias, de lo que dan testimonio las muchas cartas de indulgencias impresas en el mismo país». I també –afegirem– les nombroses referències al tema en el *Liber*. Per a una edició facsímil, amb estudi preliminar, de l'obra de G. Caoursin a partir de l'incunable barceloní de 1481 (curiosament pels mateixos impressors –Joan de Salzburg i Pau Hurus de Constança– i amb els mateixos tipus que els *Rudimenta* de Perotti), vegeu López Serrano, M. (1947).

(85) Potser escau de recordar ací el fet curiós que un dels *vocabolarietti* tardomedievals més famosos, l'anomenat *Vocabolario latino-volgare* confegit pel mateix Leonardo da Vinci entre 1494 i 1497, sembla que té com a font evident els *Rudimenta* del Perotti, que Leonardo emprà, ja gran, per aprendre el llatí (cf. Rossebastiano Bart, A. 1986: 121).

(86) Per a aquesta impressió, vegeu la nota 76. Aquesta edició francesa sembla incorporar dues obres del mateix autor, sovint impreses conjuntament amb els *Rudimenta*: l'*Artis metrices opusculum* i el *De ratione carmi-*

[i6v°]

Havendo io ad insegnarte con diligentia: non tardaro. Cum ego te sim diligenter eruditurus: minime cessabo.

4755. Havent yo a ensenyar ab diligència, no·m tardaré.

1 Cum ego te sim diligenter eruditurus, minime cessabo.

[i7r°]

Havendose a legere virgilio dal maestro: et havendo ad essere imparato da noi: se vole udirlo con diligentia. Cum legendus a praeceptore et a nobis audiendus sit virgilius audiendus est diligenter.

4756. Havent-se a legir Virgili del mestre e havent-se a·pendre de nosaltres, se vol hoir ab diligència.

1 Cum legendus a preceptore et a nobis audiendus sit Virgilius, audiendus est diligenter.

[i7r°]

Havendose ad udire da te molte cose: se vora elegere le megliore ea quelle acostarse. Cum abs te audienda sint multa digenda erunt potiora illisque erit inhaerendum.

4757. Havent-se a hoir de tu moltes coses, se voldria elegir les millors e a aquelles acostar-se.

1 Cum abs te audienda sint multa, eligenda erunt potiora illisque erit inherendum.

[i7r°]

Havendo costui adessere tormentato e poi strangulato deveria temere. Cum puniendus hic ac postea strangulandus sit: deberet formidare.

4758. Havent aquell ésser turmentat e aprés offogat, deuria haver por.

1 Cum puniendus hic ac postea transgulandus sit, deberet formidare.

[i7r°]

Havendo tu adessere aiuto e favorito da li amici non temere. Cum tu ab amicis iuvandus: tibique amici fauti sint: ne timeas.

4759. Havent tu ésser ajudat e favorit dels amichs, no hages por.

1 Cum tu ab amicis iuvandus tibique amici fauturi sint, ne timeas.

[i7r°]

Havendose ad imparare virgilio io usaria piu diligentia. Si ediscendus mihi esset virgilius maiori uterer diligentia.

4760. Havent-se a·pendre Virgili, yo usaria més diligència.

1 Si discendus mihi esser Virgilius, maiori uterer diligentia.

[i7r°]

Havendo tu in questo facto ad esserne lodato dachi ben vive attendeglie con diligentia. Cum tu in hac re laudandus sis a beneviventibus da operam diligenter.

4761. Havent tu en aquest fet a ésser llohat dels qui bé viuen, treballa ab diligència.

1 Cum tu in hac re laudandus sis a bene viventibus, da operam diligenter.

[i7r°]

Havendo io trovato uno homo el quale de esser amato et honorato dame penso que parole

4762. Havent yo trobat home lo qual deu ésser amat e honrat de mi, pense quines paraules se han de usar.

num quibus Horatius et Severinus Boethius usi sunt.

(87) A partir de l'edició de Tortosa, 1477. La data de la primera edició italiana (1473) i de les primeres en terres catalanes (Barcelona 1475, Tortosa 1477) ens podrien fer pensar en un error en la datació (5 de juny de 1772) de la dedicatòria-pròleg del *Liber*. Cal tenir en compte, tanmateix, que sovint aquestes cartes proemials són bastant anteriors a la darrera versió del text. Vegeu-ne un cas en Rubió i Balaguer, J. (1973 (1990:218)).

(88) Així, se sap, per exemple, que Coluccio Salutati disposava de còpies dels pseudo-ciceronians, i de fet medievals, *Synonyma* i *Differentiae* (Percival W.K. 1976:76). Guarino da Verona va afegir al seu manual els *Versus differentiales*, i Valla redacta gran part de les *Elegantiae* seguint una tècnica semblant.

(89) Com hem precisat anteriorment, pel que fa als *Rudimenta* de Perotti seguim la lliçó de l'edició de Tortosa, 1477. Respectem ací la puntuació i l'ús de majúscules i minúscules. Regularitzem només l'ús de u/v i i/j, i desenvolupem les abreviatures. Pel que fa al *Liber*, seguesc totalment els criteris de la meua edició, al·ludits anteriorment. En línies generals, regularitze u/v i i/j, la puntuació i l'ús de majúscules i minúscules; desenvolupe les abreviatures, però no corregesc els errors. Numere les entrades catalanes i les subentrades llatines. Per a més detalls, i per a la referenciació de les entrades, remet a la meua tesi doctoral (on s'anoten les errades).

se habiano adusare. Nactus hominem mihi amandum colendumque cogito quibus verbis utendum sit.

1 Nactus hominem mihi amandum colendumque, cogito quibus verbis utendum sit.

Altres frases d'aquest apartat, intercalades o no entre les anteriors, han estat també aprofitades per Esteve en diferents llocs del *Liber*, segons l'ordre alfabètic del primer mot. Així:

[i6r°]
Intesa la casione le informita piu facile mente se curano. Intellecta causa morbi facilius curantur.

3500. Entesa la causa de la infirmitat, pus fàcilment se cura.
1 Intellecta causa morbi facilius curaturum.

[i6v°]
Io te ho a dire alcune cose. Sum tibi quaedam dicturus.

11577. Yo tinch a dir algunes coses.
1 Sum tibi quedam dicturus.

Segueixen algunes seccions del Perotti amb una menor presència del vulgar, i que han estat menys aprofitades per Esteve, que tanmateix manlleva ça i lla algunes precisions purament gramaticals en llatí:

[k2v°-k3r°]
Semel. bis. ter. quater. quinquies. sexies. septies. octies. nonies. decies. undecies. tredecies. quattouordecies. quindecies. sexdecies. decies septies. decies octies. decies nonies. vigecies. Semel et vigeties. bis et vigecies. ter et vigecies. etcetera.

11480. Una vegada.
1 Semel. 2 Bis. 3 Ter. 4 Quater. 5 Quinquies. 6 Sexies. 7 Septies. 8 Octies. 9 Nonies. 10 Decies. 11 Undecies. 12 Duodecies. 13 Terdecies. 14 Quartodecies. 15 Quintodecies. 16 Sexdecies. 17 Deciesocties. 18 Deciesnonies. 19 Vigesies. 20 Semel et vigesies. 21 Bis et vigesies. 22 Ter et vigesies.

De vegades, fins i tot, es respecta el llatí en els encapçalaments de les entrades del *Liber*, habitualment en català:

[k5r°]
Hic: haec: hoc. iste: ista: istud. ille: illa: illud. quomodo differunt: Hic significat hominem vel rem proximam loquenti. iste proximam audienti. ille remotam ab utroque. Quemadmodum et adverbia eorum. Hic significat locum proximum loquenti vel scribenti. istic locum proximum audienti: vel ei ad quem sermo aut litterae diriguntur. illic locum remotum ab utrique. iste tamen aliquando ponitur pro

4841. *Hic, hec, hoc; iste, ista, istud; ille, illa, illud.*
1 Quomodo differunt? Nam hic, hominem vel rem proximam loquenti. Iste, proximam audienti. Ille, remotam. Quemadmodum et adverbia eorum: hic significat locum proximum loquenti vel ei ad quem sermo vel littere diriguntur. Illic locum remotum ab utroque. Iste aliquando ponitur pro hic; Cicero: «Cum isto tempore stent cum gladiis

hic. Cicero cum isto tempore stent cum gladiis. armati. ille quoque nonnunquam per dignitatem quandam atque eminentiam accipitur: indicans esse quod omnes nosse debeant: ut Alexander ille magnus: Architas ille tarentinus

armati». Ille quoque non nunquam per dignitatem quandam et eminentiam accipitur, indicans esse quod omnes nosse debeant, ut: Alexander ille magnus; Architas ille Tarentinus.

És en la secció 'De comparativis' on el vulgar reapareix en diversos exemples, que Esteve no deixa desaprofitar:

[l2r°]
Fa al meglio: e al piu presto che tu poi. Fac quam optime et quam celerrime potes.

4313. Fes lo millor o al pus prest que puxes.
1 Fac quam optime et quam celerrime potes.

[l2v°]
Io so asai piu grande de tutti li viterbesi: che sonne menori de me e anche sonne menori de quelle che sonne magiori de me. Ego sum maximus omnium viterbiensium minorum me: et omnibus maioribus me.

12008. Yo só molt pus gran de tots los valencians que són menors, de aquells que són majors de mi.
1 Ego sum maximus omnium Valentinensium minorum me et omnibus maioribus me.

[l2v°]
Essendo io nato a Roma soa [sic] *magiore de tutti quelli che sonno minore de me: e minori de quelli che sonno magiori de me.* Ego cum natus sim Romae: sum maior omnibus minoribus me: et maioribus me.

3861. Essent yo nat en Roma, só major de tots aquells qui són menors de mi.
1 Ego cum natus sim Rome, sum maior omnibus minoribus me et maioribus me.

[l2v°]
Io so piu indocto de quelli che sonno piu docti de me e piu docti de quelli che sonno piu indocti de me. Ego sum indoctior omnibus doctioribus me: et omnibus indoctioribus me

12009. Yo só pus docte de aquells qui són pus doctes, de aquells qui són més doctes de mi.
1 Ego sum doctior omnibus doctioribus me et omnibus indoctioribus me.

[l2v°]
Io son minore de tutti quelli che sonno minori de me: e anche sonno magiori de quelli che sonno minori de me. Ego sum minor omnibus maioribus me: et omnibus minoribus me

12010. Yo só menor de tots aquells qui són menors de mi e encara són majors de aquells qui són menors de mi.
1 Ego sum minor omnibus maioribus me et omnibus minoribus me.

[l2v°]
Io ho dui deti in le mano li quali sonno e piu longhi de lialtri: e doi orechie in capo de

12011. Yo h[e] en les mans dos dits los quals he pus lonchs dels altres e dues orelles en lo cap, de les quals una és major.

le quale luna e magiore. Ego habeo duos digitos in manibus caeterorum longissimos: et duas aures in capite: quarum altera est maior.

1 Ego habeo duos digitos in manibus ceterorum longissimos et duas aures in capite quarum altera est maior.

En les seccions següents ('De figuris', 'De tropo', 'De soloecismo', etc.), la presència del vulgar és pràcticament nul·la, i també sembla ser mínima l'atenció que aquestes han suscitat en Esteve. És en la tercera i última part del llibre, 'De componendis epistolis', on es fa una utilització més sistemàtica i continuada del vulgar, i d'on Joan Esteve, a partir del mateix començament, fa un aprofitament més regular del treball de Niccolò Perotti. De vegades, tal com ja hem vist en algun cas, repartint el text original en entrades diferents:

[m6v°]

Epistola grecum plane vocabulum est diciturque απο τον επιρρελλειν, hoc est, a mittendo: quod ad absentes mittatur: unde aetiam απο τον επορελλειν, quod similiter significat mittere: dicuntur apostoli. T. Livius apostolos suos fraegit in Senatu: hoc est epistolas et nunc libelli qui a iudicibus a quibus provocatum est ad magistratus mittuntur. dicuntur apostoli cum sit instar epistolarum. Latino autem vocabulo epistolas litteras dicimus: duntaxat in numero plurali. nam in singulari numero littera significat elementum: ut .a. vel .b. significat aeciam manum scribentis. ut Cicero ad Atticum: nam Alexidis manum amabam quod tam prope accedebat ad similitudinem tuae litterae.

5833. Letra.

1 Epistola. 2 Littere in plurali numero significant epistolam. Epistola Grecum plane vocabulum est diciturque [...], hoc est, a mittendo, quod ad absentes mittatur. Latino autem vocabulo epistolas litteras dicimus, duntaxat in numero plurali. Nam in singulari numero littera significat elementum, ut: A vel B; significat etiam manum scribentis. Cicero, Ad Acticum: «Nam Alexidis manum amabam, que tam prope accedebat ad similitudinem tue littere».

6024. Libells judiciaris.

1 Apostoli seu libelli, [qui a] iudicibus a quibus provocatum est, ad magnificatos mittuntur; dicuntur apostoli cum si[n]t instar epistolarum. Titus Livius: «Apostolos suos fregit in senatu», hoc est, epistolas.

És curiós comprovar com el fragment anterior dels *Rudimenta* manté semblances substancials amb un altre de les *Elegantiae* de Lorenzo Valla *(III, 6)*: «Littera in singulari numero significat elementum ipsum: ut A, & B: vel manum scribentis, ut ad Atticum Cicero. Nam Alexidis manum amabam: quo tam prope accedebat ad similitudinem tuae litterae. In plurali vero epistolam: praeter quam apud poetas: qui pro epistola versus gratia in singulari semper utuntur». Segurament altres exemples anàlegs podrien ser fàcilment adduïts. Una mostra de la interconnexió entre les produccions humanistes italianes, i no italianes, i sobretot potser un avís sobre el deute, encara no avaluat i ni tan sols insinuat, de Perotti amb la producció, d'altra banda anterior, del Valla. Cal recordar que encara no disposem de cap edició crítica d'ambdues obres d'aquests dos grans humanistes.

Algunes observacions i regles que Perotti proposa en aquesta part dels *Rudimenta* serveixen per explicar no sols l'origen de fragments sencers del *Liber*, sinó també moltes de les convencions o normes que Esteve segueix en la seua redacció llatina. Per exemple, la regla de Perotti

> Cuius nomen preponitur: scribentisne: an eius ad quem scribitur: Scribentis: aeciam si ad pontificem maximum sive regem aut imperatorem scribat homo infimus.

és seguida al peu de la lletra per Esteve, a diferència del que proposaven les *ars dictandi* medievals,[90] en l'encapçalament de la seua lletra proemial dirigida al famós metge Ferrer Torrella:

> Iohannes Stephanus Ferario Torella, medecine
> professori eximio, salutem plurimam dicit.

En aquesta dedicatòria, veiem que Esteve també segueix dos altres preceptes ben cars al nou *ars epistolandi* humanístic: l'austera salutació *salutem plurimam dicit*, i la postposició del títol o càrrec al nom del destinatari,[91] com Perotti mateix recorda, adduint com a suprema autoritat l'ús dels clàssics i menystenint l'ús medieval:

> Cavendum preterea est ne unquam dominum honoris causa nominibus propriis preponamus. ut domino pyrrho: et domino nicolao: barbara est enim ea locutio. et nuper inventa. Non hoc latini fecerunt: non graeci veteres fecerunt Potest tamen addi nomen dignitatis sive magistratus post proprium nomen.

Una altra regla, l'ús del singular (*tu, ego*) en comptes del plural (*vos, nos*) tradicional, no sols és adoptada per Esteve, sinó que dedica a aquesta qüestió una de les còpies més extenses extretes dels *rudiments* de Perotti [m8r°-m8v°], tot fent-la precedir, com és habitual, d'una frase en català –ací traducció de la primera frase llatina–, la qual funciona molt més com a títol d'un apartat que com a capçalera d'entrada lexicogràfica:

> 8272. Parlant de nosaltres mateixos, per què usam de plural, ara de singular, com sia cosa bàrbara e grossera, scrivint a hu, usem de pluralitat?
>
> 1 Cur de nobis ipsis loquendo singulari plurativum numerum usurpamus dicentes nos pro ego. et quo mirabilius est in eodem loco, modo singularem, modo pluralem numerum adhibentes, [...] In secunda vero persona nemo unquam doctus ad unum dirigens sermonem pluraliter locutus est. Cuius rei hec videtur ratio fuisse, quod decet homines de se ipsis modeste et, ut ita dicam, humiliter loqui. De aliis vero honorifice potius et cum dignitate convenit habere sermonem. Minueremus vero quoddam modo dignitatem alterius, si eum in rebus gestis alium quasi socium adiungeremus. [...]

(90) Ço és, la precedència del nom del destinatari sobre el de l'expedidor. Cf. Henderson, J.R. (1983:341).

(91) Com Henderson, J.R. (1983:341-2) fa veure, aquestes normes continuaran sent divulgades fins ben entrat el segle XVI.

Tot seguit, però, els *Rudimenta* comencen a presentar les normes d'art epistolar d'una manera que mantindran bastant sistemàticament durant tota aquesta tercera part. Cada apartat s'inicia introduint un text en vulgar, que és traduït al més sovint amb diverses versions més o menys sinònimes (les *variationes* o *elegantiae* –com a gènere– que tant d'èxit havien de tenir). Tot seguit, i a propòsit dels termes i frases apareguts en les versions llatines, es fan, en els paràgrafs següents, diverses precisions de tota mena: gràfiques, morfològiques i sintàctiques, lèxiques i semàntiques. Pertot arreu sovintegen les cites rigorosament clàssiques. Ocasionalment algun precepte o recomanació també s'exemplifica en vulgar italià.

Esteve aprofita habitualment no sols els fragments en vulgar, sinó tota mena de comentaris, digressions, precisions o preceptes, tot fent-hi precedir una frase o mot, més o menys il·lustradors del que segueix, en català. Així, una de les primeres seqüències vulgar-versions, de la qual ja hem vist l'adaptació del *Liber* en l'entrada 12012 (vegeu abans), apareix en l'obra de Perotti i en l'adaptació francesa de 1501 de la següent manera:

Rudimenta (Tortosa 1477)	*Grammatica Nicolai Perotti* (1501)
[n1r°] Quomodo eleganter dicemus. *Io ho receuuta la tua littera*: Multis id modis dici potest. Accepi litteras tuas. accepi abs te litteras. Redditae mihi fuerunt litterae tuae. reddite mihi fuerunt abs te litterae. reddidit mihi Hélius perottus litteras tuas. accepi quas ad me Helio perotto dedisti litteras. Accaepi epistolam quam ad me scripsisti. e tusculano reddita michi est epistola tua. Atulit mihi Helius perottus epistolam tuam.	[*fol.* lxi v°] Quomodo eleganter dicemus. *Jay recu ta lettre*. Multis is modis dici potest. [*etc.*]

A partir d'aquestes frases inicials, els comentaris s'introdueixen, pel que fa a aquesta primera secció, de la manera següent:

[n1r°]

a) Quid in his notandum est: Animadvertendum primo est quod [...]
[n1v°]

b) Quid est inter litteras et epistolam: Significatio eadem est Differunt in elegantia. [...]

c) Cur potius dicimus accaepi litteras abs te quam ab te: [...]

d) Cur non ita dicimus retulit mihi epistolam tuam sicut attulit mihi epistolam tuam: quia afferre et referre differunt. afferre enim est aliquid ad aliquem ferre. ut attulit mihi litteras: attulit librum. Tempus multa affert nobis [...]

e) Differtne aliquid cum dicimus retulit mihi et retulit ad me. et retulit Senatui et in Senatu: et ad Senatum: Differt sane. [...]

Podem comprovar, així mateix, com Esteve aprofita, tot adaptant-lo, gran part del paràgraf *d)*, com veiem en aquesta entrada del *Liber*:

752. Aportar a algú alguna cosa.
1 Afferre. 2 Refferre. Differunt: afferre est aliquid ad aliquem ferre, ut: Attulit mihi litteras; attulit librum; tempus multa affert nobis. Referre est aliquid retro ferre, ut si mitteres litteras quas accepi. Ita dicerem: Retulit tibi Iohannes quas mihi abs te attulerat. In quo notandum est retulit dicendum esse et non...

El mateix aprofitament el podem constatar en una quantitat innombrable de fragments llatins, com podem veure en els següents exemples:

[n5v°]
Quid interest inter esse et fore: esse presentis temporis significationem habet. fore neutro futuri. Idemque est fore quod futurum esse. licet forem fores foret idem sit quod essem esses esset

3937. *Esse et fore.*
1 Differunt: esse presentis temporis significationem habet; fore vero futuri. Idem est fore quod futurum esse, licet forem, fores, foret idem sit quod essem, esses, esset.

[o5v°-o6r°]
Apud et penes quomodo differunt: apud minus est quam penes. Nam apud te est: qualitercunque res tenetur. penes te est quod quodammodo possidetur. Festus vero Pompeius dicit apud et penes in hoc differre quod apud personam cum loco significat. ut apud Platonem id est in loco in quo est Plato. et apud templum. Penes vero personam et dominium ac potestatem quod trahi dicit a penitus. Ut penes te est salus et vita mea:

3676. En la tua mà stà la mia vida.
1 Penes te est salus et vita mea. Et nota quod penes et apud in hoc differunt: apud minus est quam penes. Nam apud te est qualitercunque res tenetur, penes te est quod quodamodo possidetur. Festus Pompeius dicit: «Apud et penes in hoc differunt: quod apud personam cum loco significat»; ut: Apud Platonem, id est, in loco in quo est Plato, et apud templum. Penes vero personam, dominium et potestatem.

És tanmateix a partir dels fragments en vulgar d'on Esteve poua més directament les entrades del seu vocabulari, tan pel que fa a la part catalana, traducció directa de l'italià, com, de manera no menys important, quant a les equivalències llatines i, si s'escau, les precisions gramaticals que les acompanyen. Bé caldrà, doncs, donar-ne algunes mostres rellevants:[92]

(92) Per raons de brevetat, reproduirem ací només les equivalències italiana i catalana, amb les primeres frases llatines o, si més no, aquelles més significatives. Pel que fa a l'edició francesa de 1501, seguim les mateixes normes de transcripció que per a l'incunable tortosí, i donem tan sols la part corresponent al vulgar francés, atés que la resta, en línies generals, coincideix amb l'edició de Tortosa, 1477.

[n3v°]

De la quale littera io ho preso gran piacere: Id quoque multis modis exprimimus: quae magnam mihi voluptatem attulerunt:

[lxiii r°]

De laquelle lettre iay prins grant plaisir.

2658. De la qual letra yo he pres gran plaer.

1 Que magnam mihi voluptatem attulerunt.

[n5r°]

Quomodo eleganter dicemus: *Per che da la dicta littera io ho facilmente compreso e che tu sei sano: e che tu non solamente me tu voi bene ma me ami grandemente.* Ex his enim facile perspexi te et valere: et non modo me diligere: sed aetiam vehementer amare.

[lxiiii r°]

Par laquelle iay facillement comprins et que tu es sain: et que non pas seullement tu me ayes chier: mais que tu me ayes grandement.

8435. Perquè de la tua dita letra yo he fàcilment comprés e que tu est sans e que tu no solament me vols bé, mas que m'ames.

1 Ex hiis facile perspexi te et valere et non modo me diligere, sed etiam vehementer amare.

[n5r°]

Quid hic in primis notandum est: Quod ea quae per subiunctivum verbum cum coniunctione .quod. dici possunt longe elegantius sine quod per infinitivum dicuntur. verbi gratia. *Io se che tu leggi.* Scio quod tu legis. Scio te legere.

[lxiiii r°]

Ie scay que tu lis.

12013. Yo sé que tu ligs.

1 Scio quod tu legis. 2 Scio te legere. Et nota que ea que per subiunctivum verbum cum coniunctione quod dici possunt longe elegantius sine quod per infinitivum dicuntur, ut supra.

[n5r°]

Io ho conosuito che tu me ame. perspexi quod tu amas me perspexi te amare me vel me amari abs te.

[lxiiii r°]

Ie cognois que tu maymes.

12014. Yo he conegut que tu m'ames.

1 Perspexi quod tu amas me. 2 Perspexi te amare me vel me amari abs te.

[n5r°]

Certa cosa e che kste cose se deveriano scriveri non in carta ma in marmor evero in metallo. Certum est quod haec non in menbranis scribi deberent. sed vel in marmore vel in aes.

[lxiii v°]

Il est certain que ceste chose ne ce doibt pas escripre non pas en parchemin mais en marbre ou en metal.

1564. Certa cosa és que aquestes coses se deurien scriure no en carta mas en marbre o ver en metall.

1 Certum est quod hec non in membranis scribi deberent sed in marmore vel in es.

Un fet curiós del *Liber* que no he vist comentat fins ara és l'existència d'interpolacions en català dins el text de la part llatina. Hem pogut comprovar com la presència de mots llatins en la part catalana podia ser explicada, almenys en part, per la possible dificultat d'Esteve a trobar un encapçalament satisfactori que donés idea del text copiat immediatament després.[93] En el cas contrari, en canvi, es pot constatar que, bàsicament, Joan Esteve es limita a traslladar un fenomen que ja es trobava en els *Rudimenta*. Sens dubte aquesta comprovació resta molt de l'interés, la gràcia i l'originalitat que podríem haver atribuït a l'autor del *Liber*. Vegem-ne un exemple:

[n6r°]

Do fidem quid significat: Dare fidem non est adhibere fidem ut fere omnes loquuntur. Des fidem verbis illius: id est credas: et non est danda fidem verbis illius: id est non est credendum illi. Immo soleo ego per iocum vernacula lingua dicere contrarium: et cum video aliquem infidum atque mendacem asserere: *Acostui se vole dare fide*, et querentibus *per che*: Respondere: *per che non ha niente*. Est ergo dare fidem aliquid sancte promittere, quemadmodum vernacula lingua dicimus: *Io te prometto sopra la mia fede*. Virgilius Accipe da fidem, hoc est accipe sanctam promissionem a me, et da mihi vicissim tuam. Quod autem vernacula lingua dicimus: *Dare fede ad altri*: latine dicimus habere fidem. Quintilianus Fidem habes hominibus quos mentiri alius affirmat. Illud quoque notandum quod a fides fit perfidus penultima brevi: hoc est is qui fidem violat. A fido vero verbo fit infidus penultima longa: hoc est cui non est fidendum.

[lxiiii v°]

Veulx tu donner foy a cestuy. [...] *Pourquoy. Responde pource quil nen a point.* [...] *Ie te prometz par ma foy.* [...] *Donner foy a aultruy.*

12097. Yo·t do la fe o per la mia fe.

1 Do tibi fidem. Dare fidem non est achibere fidem; ut fere omnes loquuntur: Des fidem verbis illius; id est, non est danda fides verbis illius, id est, non est credendum illi. Ymo soleo ego per iocum vernacula lingua dicere contrarium et, cum video aliquem infidum atque medacem, asserere: *A d'aquest se vol donar fe*. Et querentibus: *Per què? Respondré: Perquè no té res*. Est ergo dare fidem aliquid sancte promittere, quemadmodum vernacula lingua dicimus: *Yo t'o promet sobre la mia fe*. Virgilius: «Accipe daque fidem», hoc est, accipe sanctam promissionem a me et da mihi vicissim tuam. Quod autem vernacula lingua dicimus: *Donar fe a altri*; dicimus habere fidem. Quintilianus: «Fidem habes hominibus quos mentiri alius affirmat». Illud quoque notandum, quod a fidus fit perfidus, penultima brevi, hoc est, is qui fidem violat. A fido verbo fit infidus, penultima longa, hoc est, cui non est fidendum.

(93) Vegeu més amunt els casos de *hic, haec, hoc; iste*, etc. o de *esse et fore*.

El fenomen es repeteix al *Liber* en alguns altres casos, sempre prenent com a model el text del Sipontí. Per exemple, les entrades 4170 i 9669 comparteixen la mateixa part catalana, tot invertint-ne els termes (*Fer gràcies o regraciar*, i *Regraciar o fer gràcies*, respectivament), però es reparteixen fragments successius dels *Rudimenta* ([q4v°]).

Hi ha tanmateix un cas en què el *Liber* introdueix dins el text català un llatinisme, possiblement habitual llavors en l'argot escolar,[94] que no apareix en les versions italiana i francesa dels *Rudimenta*:

[n6v°] Item *el maestro me ha data licentia de andare. a fare mio dextro.* Praeceptor meus indulsit mihi ut eaam ad curandum corpus.	[lxv r°] Item *le maistre ma donne licende de aller curer mon corps.*	3262. El mestre me ha dat licència de anar a *spaciatum.* / 6159. Lo mestre me ha donat licència de anar a *espaciatum.* 1 Preceptor meus indulsit mihi ut eam ad curandum corpus.

No és aquest l'únic fragment amb referències al món educatiu o dels estudis. Apareix molt a prop, tant als *Rudimenta* com al *Liber*:

[n8v°] *El se vole con ogni studio attendere a le littere: per che apena tutta la aeta del homo basta aquesto.* Summo studio incumbendum est litteris: et vix omnis humana aetas ad id suffiicit.	[lxvii v°] *Souverainement convient estudier les lettres: et a grant peine tout le age de lomme y suffist.*	3263. Ell se vol ab tot studi entendre a les letres perquè envides la edat de l'home basta a açò. 1 Summo studio incumbendum est litteris et vix omnes humana etas ad id sufficit.
[o4v°] *Prima va el maestro. da poi li scholari vanno derieto al maestro a uno overo luno depo laltro.* Primo it ludi magister. postea discipuli eum deinceps vel subinde sequuntur.	[lix r°] *Premierement va le maistre: et puis les disciples en apres lensuivent*	8980. Primer va lo mestre, aprés los escolans o dexebles van darere lo mestre a hu a hu o la hu aprés l'altre. 1 Primo it ludi magister, postea discipuli eum deinceps vel subinde sequuntur.

(94) Curiosament aquesta entrada apareix repetida (núms. 3262 i 6159), però el text català, i només el català –inclòs el llatinisme–, traduït presenta algunes diferències entre ambdues entrades.

El mateix fragment apareix repetit en una altra entrada del *Liber*, però ara dins el text llatí, al costat de precisions gramaticals llatines que el precedeixen immediatament als *Rudimenta*, amb certes diferències en la traducció del vulgar i amb un encapçalament molt diferent:

[o4v°]

Subinde aliquando significat statim post. Ut Horatius. Si dicet recte primum gaudere: subinde. Preceptum auriculis hoc instillare memento. [...] Deinde vero significat dehinc vel deinceps: quanquam deinceps significat etiam gradatim. Cicero: quos video deinceps tribunos plebis per triennium fore: hoc est unum post alium. In qua significatione capitur aliquando etiam subinde. *Prima va...*

3502. En aprés.

1 Subinde; ut Horatius: «Si licet recte, primum gaudere, subinde preceptum auriculis hoc instillare memento». 2 Deinde vero significat dehinc vel deinceps, quamquam deinceps significat etiam gradatim. Cicero: «Quos video deinceps tribunos plebis per triennium fore», hoc est, unum post alium, in qua significatione capitur aliquando etiam subinde, ut: *Primer va lo mestre, aprés los scolans van detràs al mestre a hu a hu, o verament lo hu aprés l'altre*; primo id ludi magister, postea dicipuli, cum deinceps verl subinde sequuntur.

Però altres referències al món educatiu, i que ens ambienten en un context escolar més real i quotidià, no semblen tenir el mateix to:

[o4r°]

Per la prima volta che nisiuno de mei scolari se partira senza mia licentia glie daro una spalmata con la brachetta. La seconda volta con la scoriata el battero tutto. Si quis primum e discipulis meis iniussu meo e ludo discesserit: virga manum percutiam: si secundo id faecerit: loro totum caedam.

[lviii v°]

La seconde. Se premierement aucum de mes escoliers contre mon commandement se dispart du ieu: ie le batray la main de la verge. se la seconde fois il fait: ie lescorcheray tout.

8438. Per la primera volta que nengú de mos scolans se partiran sense licència mia yo·ls daré una palmatoriada, la segona volta yo l'açotaré tot nuu.

1 Si quis primum e discipulis meis iniussu meo e ludo discesserit, ferula manum percutiam. Si secundo id fecerit, loro totum cedam.

Una part important de les frases en vulgar traduïdes correspon, com és normal en un manual d'art epistolar, a les referències a la salut del corresponsal o a les expressions d'afecte:

[o3r°]

Si tu stai bene: overo si tu sei sano: la cosa sta bene. Si vales bene est.

[lxviii r°]

Si tu es sain la chose est bien.

10120. Si tu estàs bé o si tu est sans, la cosa està bé.

1 Si vales bene est.

[o3r°]
Quod modis possumus dicere. *Io te amo summa mente:* Amo te multum amo te valde. amo te plurimum. [...] Amo te mirum in modum.

[lxviii r°]
Ie te ayme souvereinement.

11576. Yo t'ame summament.
1 Amo te multum. 2 Amo te valde. 3 Amo te plurimum. [...] 22 Amo te mirum im modum.

Tot sovint trobem lleugeres adaptacions a l'entorn humà de Joan Esteve, com quan substitueix el nom de *Pyrrhus* –a qui Perotti dedica els *Rudimenta*– o el mot *villa*, per *Johan* o pel mot *alqueria*:

[o3v°]
Quomodo eleganter dicemus. *Io ancora Pyrrho mio te rendo el cambio del bene che tu me voi. et hotte caro commo la vita mia propria: et parme ce io sia senza el mezo de lanima mia quando tu non me sei apresso. Che si non fosse che io ho respecto a la dignita mia: lo me ne veria volando in testa tui villa: edariame piacere in sieme con testi toi campetelli e giardinetti: e pecorelle.* Ego quoque mi Pyrrhe amo te: teque non secus ac vitam propriam carum habeo: et cum sine te sum dimidio anime meae carere videor. Quod nisi dignitatis meae rationem haberem: advolarem mox in suburbanum tuum: meque una tecum cum prediolis tuis: et pomariolis: et oviculis oblectarem.

[lxviii r°]
Quomodo eleganter dicimus. *Ie te ayme comme ma propre vie er se ie navoye regard a ma dignite ie iroye legierement avec toy prendre plaisir a tes iardins et ton bestial.*

12017. Yo encara, Johan meu, te torne lo cambi del bé que tu·m vols e tinch-te car com la mia vida pròpi[a]; e par-me que yo sia sense lo migà de la mia vida, com tu no est prop de mi, car si no fos que yo he esguart a la dignitat mia yo me n'iria volant en aquexa alqueria tua e donar-m'ia plaer ensemps ab aquexos teus camps e jardins e ovelletes.
1 Ego quoque, mi Iohannes, amo te teque non secus [...] oblectarem.

Aquests fragments llargs, sense *variatio* possible, i amb expressions d'extrema efusivitat o d'un bucolisme lleugerament afectat, semblen tenir una certa continuïtat:

[p2r°]

Quomodo eleganter dicetur. *Coglieria con teco de le herbette: toglieria de luva. Recoglieria de pomi seria presente a la vindemia: veria a vedere el torchio: Gustaria el vino novo del canale ne me guardaria da quelle cose che sole fare communamente ogniomo in questo tempo*: Legescem [*sic?*] tecum oluscula decerperem uvas: colligerem poma: adessem vindemiae: inviserem torculum: mustum de lacu degustarem: nec a caeteris quae agere fere omnes hoc tempore consueverunt abstinerem.

[lxxii r°]

Quomodo eleganter dicitur. *Ie cuilleroye voulentiers des herbettes avec toy des grappettes des pommes. feroye voulentiers present la vendange Ie iroye veoir le pressouer: gauter du moust et feroye comme les autres* Legerem tecum oluscula [...] abstinerem.

1937. Culleria ab tu de les herbetes, plegaria de les pomes, seria present al venemar, vendria a veure lo trull, tastaria lo {lo} vi novell, no·n guardaria de aquelles coses que solen fer comunament tothom en aquests temps.

1 Legerem tecum oluscula, decerperem uvas, colligerem [...] consueverunt abstinerem.

[p5r°]

Quomodo latine diceretur et eleganter. *Io giocaria ancora alcune volte con teco a giochi piaceveli: non in campo a saltare o a la palla o a scrimire: o ad altri giochi che sogliono a fatigare o straccare li corpi nostri ma caminando con te co per le selve e colli: e valle: e boschi: et portando le toi operette in seno commoveria ancora le muse a giocare con nui: nel qual loco non seria alcuno che te reprehendesse: de troppo liberta e si alcuno che fosse: nui cescusaressemo per essere in loco solitario*: Luderem aetiam interim tecum ludis non iniocundis non scilicet. in campo saltu: aut pila: aut

[lxxiiii r°]

Quomodo latine et eleganter diceretur. *Ie iroye volentiers encores une fois avec toy en ioieulx ieux: non pas en ceulx qui ont acoustume lasser et travailler le corps. Mais alant avec toy par les forestz. montaignes: landes: et boys ie inciteroye les muses a iouer la nul homme ne nous reprendroit de trop grande liberte. et se aucun le faisoit la solicitude* [sic] *nous excuseroit.*

12020. Yo jugaria encara ab tu algunes coses a jochs plaents, no en la plaça a saltar o a la pilota o a esgremir o a altres jochs que solen cançar o fatigar los cossos nostres, mas, com vaig ab tu per les silves e cabeços e valls e boschs portant les tues obretes en lo si, commoura encara les Muses a jugar ab nosaltres, en lo qual joch no seria nengú que·t reprengués de massa libertat; si algú hi fos, nosaltres recusaríem per ésser en joch solitari.

1 Luderem etiam interim tecum ludis [...] soli[t]udinem excusaremus.

gladiatoriis ludis sive aliis [...]. et si. quis esset facile ipsam solitudinem excusaremus.

La gran quantitat i la diversitat de texts transcrits –i moltíssims altres que podríem adduir– no deixen lloc a dubtes quant a la filiació d'una gran part –potser la major– de la redacció del *Liber elegantiarum* de Joan Esteve. Si de cas, podria quedar encara algun dubte quant al text concret que va consultar directament el notari valencià. Hi ha alguns elements, tanmateix, que ens fan creure que devia ser el mateix, o tenir la mateixa font, que l'edició tortosina de 1477. Així, com hem vist, hi ha en general coincidència en els errors, no sols en els gramaticals, sinó fins i tot en altres com els onomàstics (*Transmienum* per *Transimenum*), que no apareixen en altres edicions com la francesa de 1501:

[p7v°]
Convallis vero quae introitum duntaxat habet arctum et difficilem: qualis est introitus ad lacum transmienum venientibus ex Thuscia: quem locum per methaphoram fauces dicimus.

[lxxv v°]
Convallis vero que introitum dumtaxat habet artum et difficilem. qualis introitus ad lacum transimenum venientibus ex Tuscia quem locum per metaphoram fauces dicimus.

5718. La entrada estreta e diffícil de qualque vall entre muntanyes.
1 Convallis est que introitum duntaxat habet actum et difficilem, qualis est introitus ad latum Transmienum venientibus ex Tuscia, quem [...] fauces dicimus.

La dependència d'una bona proporció del *Liber* respecte dels *Rudimenta* podria exemplificar-se indefinidament. Creiem, però, que amb les mostres aportades pot quedar demostrada a bastament. Em sembla, tanmateix, que no seria lícit quedar-nos, una vegada més, en la mera constatació d'unes anomenades *fonts*. Tot el que hem vist ens permet i ens obliga a anar una mica més enllà i a formular algunes conclusions a distints nivells.

En primer lloc, la comparació amb l'obra de Niccolò Perotti[95] ens explica moltes de les característiques del *Liber*. Evidencia la tècnica, poc sistemàtica però no maldestra, de Joan Esteve a l'hora de recompondre una informació de caire molt divers –i tampoc no gaire ben estructurada en els *Rudimenta*. A despit de les crítiques que sovint el *Liber* ha rebut quant a l'ordenació del material lingüístic, podríem quasibé assegurar que significa un avanç davant la barreja indiscriminada i l'ordre impredictible de llatí i vulgar, de *variationes* i *differentiae*, de precisions gràfiques i sintàctiques que dels *rudiments* sipontins –i en particular el tractadet epistolar– ens ofereixen. En el *Liber*, almenys –i en general–, el vulgar precedeix regularment la versió o versions llatines, sobre la qual es fan la resta de comentaris, si cal. Que la necessitat de localitzar

(95) Comparació que l'edició crítica i la informatització dels índexs facilita enormement.

la informació en els grans repertoris gramaticals humanístics era vivament sentida, ho demostra el fet que les edicions –des de les *Elegantiae* a la *Cornucopiae* del mateix Perotti– de finals de segle xv endavant van normalment acompanyades d'uns complets índexs de vocables.[96] En aqueix moment el *Liber* perdé gran part del seu modest avantatge.

Malgrat la reorganització macroestructural que els *Rudimenta* sofreixen en mans d'Esteve, aquest deixa escolar-se, ocasionalment, alguns dels trets que denuncien la tècnica catequètica o la particular introducció dels comentaris. No són altra cosa els escadussers *quomodo dicimus, estne differentia inter..., differunt, nota quod* o *notandum quod, interdum...interdum, animadvertendum est quod, quid interest inter...* del *Liber*. Tampoc Esteve no ha estat gaire curós d'esborrar l'empremta italiana de les seues traduccions del vulgar, molt literals i amb alguns girs o mots toscans.

La dependència del *Liber* respecte del Perotti ens explica també moltes de les cites clàssiques o de les referències al grec –ni que siga deixant buit el lloc a omplir amb el terme corresponent–, la qual cosa restreny encara més l'originalitat i el suposat mèrit com a humanista que hauríem atribuït a aquest notari de València. A més, veiem que tampoc no suposa cap innovació la presència –i la freqüència– del vulgar, precedint fins i tot la part llatina, bé que Esteve en generalitza el sistema –i l'aplica a altres fragments de molt diversa procedència–, i en el benentés que és amb finalitats pràctiques i que l'objectiu és sempre el llatí.

En segon lloc, i a la vista d'aquestes constatacions, caldria tornar a preguntar-se pel sentit i la funció del *Liber*. Potser l'actitud més enraonada no és ni la perplexitat ni el recurs expeditiu que l'elaboració del *Liber* consisteix en una imperfecta adjunció de materials heterogenis i que no té cap altra explicació ni interés.[97] Caldrà, en tot cas, replantejar la seua comprensió en un context més ampli que no l'habitualment considerat. Si una simple enumeració o *descoberta* de *fonts* pot portar a conclusions poc definides, en canvi la connexió, a partir d'aquestes, amb les tendències i les realitzacions de la tradició medieval i de l'*humanisme* filològic hi pot projectar molta més llum.

Per començar, ens hauríem de preguntar, per exemple, si és convenient continuar catalogant el *Liber elegantiarum*, tal com ha succeït habitualment, com una simple obra lexicogràfica, per suposat en el marc cultural i gramatical on fou concebut i havia de funcionar, i no des de la perspectiva actual. O, més enllà, caldria demanar-se quin devia ser el paradigma del que podríem anomenar *gèneres gramaticals* al segle xv i si té realment sentit parlar d'obres lexicogràfiques.[98] Ací és necessari reconéixer uns dèficits de partida: no disposem encara d'una classificació prou consistent, no sols pel que fa als continguts, sinó particularment pel que fa a la presentació d'aquests,[99] dels innombrables productes gramaticals i retòrics de l'*humanisme filològic*, sobretot en connexió amb els precedents medievals. No és aliena a aquest fet la «relative ignorance of the primary source material» que destacava W. Keith Percival.[100]

(96) Sense voler forçar equiparacions, és clar, interessa recordar que justament Erasme va dedicar-se a preparar «an alphabetically arranged summary of the *Elegantiae* of Lorenzo Valla (*Epitome in elegantiarum libros Laurentii Vallae*)» (Percival, W. K. 1975:241).

(97) Fora de servir per a la simple constatació d'alguns mots catalans curiosos.

(98) També C. Buridant (1986:10) considera que la classificació de gèneres a l'edat mitjana «était restée tributaire, jusqu'à une époque récente, de catégories et de distinctions modernes qui apparaissent anachroniques à l'analyse», alhora que reivindica «recherches portant sur la typologie de la lexicographie médiévale, si l'on entend par typologie autre chose qu'un simple classement pratique, mais une classification raisonnée sur des critères de délimitation précis et enregistrant les renouvellements et les permanences à travers les époques».

(99) En aquest sentit, també C. Buridant (1986:10) diferencia entre «typologie des ouvrages lexicographiques» i «histoire des développements de la lexicographie».

(100) Percival, W.K. (1975: 232). Claude Buridant ofereix una il·luminadora classificació de les produccions gramaticals, i especialment lexicogràfiques, medievals, en part aplicables a l'*humanisme*, tot i que no deixa de reconéixer que «malgré des monographies précieuses, des observations ponctuelles, et l'amorce d'études consacrées aux premières éditions imprimées, le passage du xve au xvie siècle dans le domaine de la lexicographie reste relativement inexploré» (1986: 33).

Sense voler ni poder, per tant, donar per resolt el tema, sí que ens sembla permés de deixar constància d'un fet bastant contrastable: el caràcter ni exclusivament ni fonamentalment lexicogràfic –en el sentit actual del terme–[101] i en canvi considerablement híbrid del *Liber elegantiarum*. Mirat des de la perspectiva dels *Rudimenta grammatices* de Niccolò Perotti, el *Liber* es pot percebre com una nova forma de presentar els mateixos continguts gramaticals i retòrics, és a dir, com una gramàtica, o una retòrica, amb ordenació alfabètica. Per tant, amb trets i funcions bastant allunyats, almenys en part, dels de la tradició més estrictament lexicogràfica. En aquest sentit es poden constatar diversos fets simptomàtics. D'una banda, les entrades del *Liber* ocupades per sols un mot constitueixen una minoria; és més, moltes d'aquestes entrades ofereixen una part llatina que consisteix en *synonyma*, o en precisions –*distinctiones*– no únicament semàntiques, sinó sovint gràfiques, morfològiques o sintàctiques. A més, en reaprofitar la secció dels *Rudimenta* dedicada a la sintaxi verbal, hem comprovat com el *Liber* prefereix habitualment aquelles informacions sintàctico-semàntiques (relacionades amb l'estructura argumental dels verbs) més que no les simples llistes de verbs amb les versions al vulgar corresponents.

D'altra banda i com hem vist, el *Liber* ha optat per integrar en una mateixa obra, i sense més distincions que les alfabètiques, materials procedents de les seccions més estrictament gramaticals dels *Rudimenta*, juntament amb aquells més retòrics provinents de la tercera part ('De componendis epistolis'). Però aquesta no és l'única explicació de l'hibridisme del *Liber*, que es constata, a més, en la diversitat de la microstructura de les entrades llatines. Aquestes, segons els casos –i com hem pogut il·lustrar a partir dels *Rudimenta* de Perotti–, adopten la forma de diversos *gèneres gramaticals* que compten amb notables antecedents medievals, i amb plena funcionalitat en el currículum llatí de l'època, com ara les *differentiae* o *distinctiones*, els *synonyma*, les *variationes* o encara els *colloquia*.[102] Ara bé, no podem oblidar que tant en Perotti, com en tot l'*humanisme* filològic –de Guarino a Valla, Sulpizio, Mancinelli, Dati, Nebrija, Manuzio–[103] i encara en gran part de la tradició medieval, ja són presents moltes d'aquestes característiques: la superposició d'ensenyaments gramaticals i retòrics,[104] la juxtaposició de continguts diversos, la varietat de tècniques en la presentació d'aquests... En aquest sentit, Joan Esteve no fa altra cosa, una vegada més, que continuar i aprofundir unes tendències que constatem en els autors que pren com a models.[105] Així, per exemple, la llargada –i l'heterogeneïtat– dels exemples en vulgar de Perotti, o de les cites clàssiques en aquest i en Valla, poden explicar a bastament que el mateix Esteve haja jutjat perfectament admissible d'ampliar-ne el repertori a partir d'una tria personal de fragments anàlegs, narratius o epistolars, com els ja identificats de les *Facetiae* de Poggio Bracciolini, de l'epistolari de Francesco Filelfo o de l'*Obsidionis Rhodiae urbis descriptio* de Caoursin. En definitiva, el tipus de tractament que els *Rudimenta* han sofert en mans d'Esteve permet d'explicar-nos, no sols les preferències i objectius de l'autor, sinó també els principis i la mecànica

(101) Això si no és que acceptem, és clar, com a vocabulari qualsevol obra amb ordenació alfabètica, i/o amb continguts gramaticals de tota mena.

(102) Vegeu les referències a alguns d'aquests *gèneres gramaticals* en relació amb la lexicografia a l'edat mitjana en Buridant, C. (1986:17-19, 22-23).

(103) Malgrat les semblances i connexions entre les obres gramaticals i retòriques de molts d'aquests autors, i encara de les de molts altres posteriors, em sembla aventurat de parlar indiscriminadament d'un *gènere* retòric anomenat *elegàncies*, «que no eren sinó frasaris bilingües» (Solà, J. 1991:16), a partir de la simple semblança en els títols de les obres. Hi ha, en efecte, una gran diferència de contingut i formulació entre les *Elegantiae* de Valla, el *Liber elegantiarum* d'Esteve, les *Elegantiolae* de Dati o les *Eleganze* de Manuzio, per no parlar d'altres autors que hom tendiria també fàcilment a incloure-hi.

(104) Pel que fa a l'encavallament i el conflicte entre gramàtica i retòrica en la tradició *medieval i humanística*, vegeu Percival, W.K. (1983:324-330).

(105) Sense excloure aquells trets que poden ser criticables. W. Keith Percival, per exemple, no s'està de dir que «the *Elegantiae* is singularly lacking in organization and fails to cover many topics which were considered integral parts of grammar at that time» (1975:256).

que ell potser va interioritzar i va intentar d'aplicar a la manipulació d'altres texts.

Finalment, i més enllà del microcosmos filològic, les constatacions anteriors susciten de nou reflexions més generals sobre el caràcter de l'anomenat *humanisme català*. En realitat semblen confirmar un bon cabal de les lúcides intuïcions de J. Rubió i Balaguer. Que una obra tan original, a la seua manera i dins el nostre context, com el *Liber elegantiarum* siga deutora d'alguns dels més insignes humanistes italians del moment no pot sorprendre. Tothom ha assumit l'axioma de Rubió i Balaguer que l'humanisme, ací, és el fruit d'una importació.[106] Ara bé, el fet que algunes, moltes de les qualitats més atraients del *Liber* (posició precedent i destacada del vulgar, remissions nombroses als millors autors clàssics, al·lusions al grec, referències directes a Itàlia, amplis i rigorosos coneixements retòrics i gramaticals) i que haurien permés de parlar d'un humanisme filològic ben encaminat, que aquests atributs hagen de quedar finalment transferits a les diverses obres inspiradores –entre les quals especialment els *Rudimenta*–, té una lectura més negativa. No sols pel plagi, sinó per l'extensió d'aquest i per la manera com es produeix. Amb indicis que l'assimilació del nou esperit de la *humanitas* era encara incompleta, sense coherència. Esteve, per exemple, al costat de totes les cites manllevades a Perotti o a Valla, no té empatx de citar Papias o sant Isidor. Tampoc no s'adona que, en una obra que invoca les *Elegantiae linguae latinae* del Valla, deixa entrar a sac alguns dels seus més insignes contradictors, com el mateix Perotti, i no cal dir Poggio, o encara algun altre, per no parlar de mostres de llatinitat dubtosa, com l'obra de Caoursin. Amb la seua pruïja diletant presumeix, en el pròleg, d'haver consultat

> nunc Maronem, nunc Terentium, nunc Ciceronem, modo Aulum Gelium, tunc Macrobium, nunc Servium ceterosque eloquentissimos codices [a1v°]

mentre veiem que la majoria de les cites són plagiades i sense reparar que alguns d'aquests autors són precisament alguns dels més blasmats per Valla al llibre VI de les mateixes *Elegantiae*.[107] Si, com feia J. Rubió i Balaguer,[108] cal distingir entre simples gramàtics i llatinistes renovadors, el nostre Joan Esteve pertany sense gaires dubtes a la categoria dels primers. Com a màxim, com a Martí Ivarra divulgador de Nebrija, se li pot reconéixer «un neguit que el podia salvar en l'ambient [...] del seu temps».[109] Un membre com tants dels «cercles de notaris lletraferits»[110] que, com els de Barcelona, es deixaven influir pels mestres italians ambulants o les últimes novetats bibliogràfiques arribades d'ultramar. Potser a diferència dels «hispanos vinculados à la curia pontificia», i tal com sintetitza diàfanament Francisco Rico,[111] els curials com Joan Peyró, protonotari de la Corona d'Aragó i curador de l'edició barcelonina dels *Rudimenta*, o com Joan Ramon Ferrer, escrivà i imitador de Valla, o com el notari valencià Joan Esteve «ilustran bien las debilidades de la tradición intelectual de los curiales. Capaces de sentir una afición verdadera por la cultura de los *studia huma-*

(106) Rubió i Balaguer, J. (1973 (1990:208)): «L'Humanisme es definia per influències exercides damunt de persones de receptivitat diferent, i situades a nivells molt diversos de la societat.»

(107) Percival, W.K. (1975: 255): «Valla was chiefly interested in that section in attacking the late classical grammarians, such as Nonius Marcellus, Servius, Macrobius, and Aulus Gellius, and the jurists (Justinian and the authors of the *Pandects*)».

(108) Rubió i Balaguer, J. (1973 (1990:206-7)): «Hem de distingir [...] aquelles figures que excel·liren com a comentaristes de la gramàtica llatina, [...] com a glossadors del pensament antic, d'aquells altres escriptors que, tot i tenir present la tècnica dels grans mestres del llatí, la divulgaven posant-hi una inquietud personal. Per exemple, Lorenzo Valla i Antonio de Nebrija».

(109) Rubió i Balaguer, J. (1973 (1990:207)).

(110) Rubió i Balaguer, J. (1973 (1990:209)).

(111) Rico, F. (1979:35-9).

nitatis: no de apropiársela profundamente; capaces de estimular un cierto clima favorable en los concejos, en las cortes o en palacio: no de satisfacer adecuadamente, por sí mismos, ese interés. De Bernat Metge a Juan de Mena, Alonso de Palencia o Pere Miquel Carbonell, los curiales pueden librar escaramuzas sueltas contra los españoles «qui insulsa basbaraque oratione loquuntur»,[112] pero no pueden asestar el golpe mortal a la barbarie. Ni pueden ni saben. Juristas mayormente, [...] cuando olfatean los nuevos caminos que arrancan de Italia, llevan ya irremediables vicios de formación».

La cultura en llengua catalana, i l'*humanisme* que s'hi pot relacionar, semblen haver arrossegat aquest estat de coses durant més temps. Per exemple, la tendència a dependre de traduccions o adaptacions encobertes d'altres llengües vulgars, en comptes de connectar directament amb les obres llatines originals, es pot constatar en diverses altres produccions del Renaixement. Així, la traducció del *Llibre de Job* per Jeroni Conques depén de la francesa de Robert Estienne;[113] Jeroni Amiguet adapta el Fieschi; Palmireno sembla ser deutor de C. Gesner;[114] ja al s. XVII fra Miquel Agustí continua plagiant Charles Estienne mentre es presenta com a lector dels clàssics.[115] Dins la producció lexicogràfica, el *Comprehensorium* del s. XV, el *Vocabulari català-alemany* del 1502, o les diferents adaptacions dels vocabularis de Nebrija[116] no fan sinó confirmar aquesta impressió. El *Liber*, ja ho veiem, no n'és una excepció. No sé si aquestes relatives febleses poden ser tan sols atribuïbles a l'escassesa, o a la ineficàcia ja comentada, de les estructures acadèmiques (decadència de l'Estudi de Lleida, enfrontaments al de València). Alguna cosa hi devien tenir a veure, tanmateix, les estructures socials i polítiques del país. Si, en gran part, la renovació humanista pot ser explicada per la necessitat d'accés als instruments culturals per part de nous sectors socials emergents,[117] hom no pot descartar en absolut, en els fets que comentem, el paper determinant de les mancances de la pròpia societat. Això demanaria, sens dubte, un altre –uns altres articles. Podem assajar d'esbossar-ho breument, tanmateix, amb les paraules suggestives de Joan Fuster:[118]

> Alguna volta he pensat, en un joc de comparacions il·lusòries i per passar l'estona, que una de les claus de la societat valenciana del XV seria la modèstia econòmica de la classe dominant. Burgesos o nobles, o burgesos i nobles, tots eren ben poca cosa. [...] La Florència medicea era una ciutat de les dimensions demogràfiques de València, dalt o baix, però la quantitat i la qualitat de la 'riquesa', i de la cultura que en procedia, eren diferents en l'una ciutat i en l'altra. La màxima 'tertúlia' valenciana es produïa a casa de Berenguer Mercader [...]. Els Cosimo, Lorenzo, Pietro, i els seus rivals, tan 'mercaders' com el Mercader de València, eren un impuls distint. Encara en som paràsits.

LLUÍS B. POLANCO ROIG
Universitat de València

(112) Rico, F. (1979:38) cita ací, justament, el pròleg del *Liber elegantiarum*.

(113) Conques, J. (1976).

(114) Lépinette, B. (1990).

(115) Colon, G. (1993)

(116) Colon / Soberanas (1985).

(117) González y González, E. (1987:7-9), per exemple, constata que «El pensamiento político de los humanistas y el de sus antecesores los profesores medievales de elocuencia tuvo como trasfondo obligado las turbulentas luchas que se libraban en sus ciudades y en las que con frecuencia también tomaban parte activa», per concloure que l'*humanisme* ha de ser entés com el «movimiento intelectual que aspiró a una educación política del hombre a partir de los estudia humanitatis». En una línia semblant, Rossebastiano Bart, A. (1986: 119) interpreta els primers desenvolupaments de la lexicografia bilingüe llatina-vulgar com a «nuovi strumenti d'uso pratico, richiesti dalla società borghese emergente dei mercanti e degli artigiani, che intendono sottrarre al mondo dei chierici il privilegio della cultura, almeno a livello elementare». Les aclaparadores dades proporcionades per Grendler, P.F. (1989) no fan sinó confirmar-ho.

(118) Fuster, J. (1985).

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

BARTOLINI, D. (ed.) (1949) *Enciclopedia italiana di scienze, lettere ed arti.* Istituto della Enciclopedia Italiana, Roma.

BOHIGAS, P. (1933) *Resum d'història del llibre.* Barcino, Barcelona.

BURIDANT, C. (1986) «Lexicographie et glossographie médiévales. Esquisse de bilan et perspectives de recherche», dins Buridant, C. (ed.) (1986), pp. 9-46.

— (ed.) (1986): «La lexicographie au Moyen Age», *Lexique,* vol. 4, Presses Universitaires de Lille, Villeneuve d'Ascq.

CASAS HOMS, J. Mª (1950) «Sobre la gramàtica de Mates», *BRABLB*, vol. XXIII, pp. 117-136.

— (1952) «Codex 140. Un glosario latino inédito», *Scrinium*, núm. 7, Barcelona, pp. 1-5.

— (1954) «Vocabulari trilingüe del segle XI». *Misc. Bíblica B. Ubach*, Montserrat, pp. 449-458.

— (1955) «Glossari llatí-català medieval», dins *Miscelánea filológica dedicada a Mons. A. Griera*, vol. I, Barcelona, CSIC, Instituto Cervantes-Instituto de Estudios Pirenaicos, pp. 137-158.

— (1964) «Una gramàtica inèdita d'Usuard». *Analecta Montserratensia*, vol. X, Abadia de Montserrat, pp. 77-129.

— (1971) *Ambient gramatical a Barcelona durant el segle XV*, Reial Acadèmia de Bones Lletres, Barcelona.

— (1972) «Notes sobre l'ensenyament de la gramàtica als monestirs catalans» dins *II Col·loqui d'història del monaquisme català* (Sant Joan de les Abadesses, 1970), vol. I («Aspectes generals»), Abadia de Poblet, Monestir de Poblet, pp. 199-204.

— (1973) «Biblioteca d'un catedràtic de llengües clàssiques al segle XVI», *VIII CHCA*, vol. II («La Corona de Aragón en el siglo XVI», I), pp. 107-116.

CILLC IV (1977) *Actes del IV Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Basilea, 22-27 març de 1976)*, Barcelona. Colon, G. (ed.).

CILLC VI (1983) *Actes del sisè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Roma, 28 setembre-2 octubre de 1982)*, Barcelona.

CILLC VIII (1989) *Actes del vuitè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Tolosa de Llenguadoc, 12-17 de setembre de 1988)*, Barcelona.

CILLC IX (1993) *Actes del novè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalana, (Alacant-Elx, 9-14 de setembre de 1991)*, Barcelona.

COLON, G. (1983) «Precisions sobre el 'Comprehensorium'» *L'Espill* 17/18 (primavera/estiu 1983), pp. 27-32.

— (1984) «Vocabularis i vocables valencians» [Discurs llegit a la cerimònia d'investidura com a 'doctor honoris causa' per la Universitat de València], dins Colon, G. 1987:XI-XXI.

COLON, G. (1987) *Problemes de la llengua a València i als seus voltants*, València, Universitat de València.
— (1988) «Estudi preliminar», dins Esteve, J. (1988), pp. 9-34.).
— (1993) «'La gàbia gran no fa millor lo aucell'. Postil·la als 'Secrets' del Prior Agustí», dins *MJF*, vol. VI, pp. 117-128.
COLON, G./SOBERANAS, A. J. (1979) «Estudio preliminar», dins Nebrija, E.A. de (1979: 9-39).
— (1986) *Panorama de la lexicografia catalana. De les glosses medievals a Pompeu Fabra*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana.
— (1987) «Estudio preliminar», dins Nebrija, E.A. de/Busa, G. (1987), pp. 11-106.
CONQUES, J. (1976) *Llibre de Job. Versió del segle XVI*, ed. Jaume Riera i Sans, Barcelona, IEC.
DAVIES, MARTIN C. (1984) «Niccolò Perotti and Lorenzo Valla: four new letters» *Rinascimento. Rivista dell'Istituto Nazionale di Studi sul Rinascimento*, vol. XXIV, Leo S. Olschki, pp. 125-147.
DUALDE SERRANO, M. (1952) «Inventario de la documentación notarial del Archivo Municipal de Valencia (Siglos XIV y XV)», *ACCV*, XIII.
EMSG (1984) *Estudis en memòria del professor Manuel Sanchis Guarner*, València, Universitat de València.
ESTEVE, J. (1988) *Liber elegantiarum (Venècia, Paganinus de Paganinis, 1489)*, Castelló de la Plana, Inculca, (Estudi preliminar per Colon, G.).
FUSTER, J. (1985) «Una nota al marge», dins Fuster, J. et alii (1985), pp. s/n.
FUSTER, J./et alii (1985) *Imatge i paraula als segles XIV-XV*, València, Diputació Provincial de València.
GAFFIOT, F. (1934) *Dictionnaire illustré latin-français*. París, Librairie Hachette.
GALLINA, A. (1959) *Contributi alla storia della lessicografia italo-spagnola dei secoli XVI e XVII*, Florencia, Leo S. Olschki.
GARCÍA CRAVIOTTO, F. et alii (1989-90) *Catálogo general de incunables existentes en bibliotecas españolas*, Madrid, Ministerio de Cultura.
GONZÁLEZ Y GONZÁLEZ, E. (1987) *Joan Lluís Vives. De la Escolástica al Humanismo*, València, Comissió per al Vé Centenari del Descobriment d'Amèrica, Generalitat Valenciana.
GRENDLER, PAUL, F. (1989) *Schooling in Renaissance Italy. Literacy and Learning, 1300-1600*, Baltimore-Londres, The Johns Hopkins University Press.
HAEBLER, K. (1903-17) *Bibliografía ibérica del siglo XV*, La Haia-Leipzig, Martinus Nijhoff.
— (1905-1906) «Juan Rix de Chur, un librero alemán en Valencia en el siglo XV», *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos*, vol.13, 14 , (juliol-setembre 1905, gener-juny 1906) , pp. 383-401, 42-64.

HAUSMANN, F. J. et alii (eds.) (1989-90) *Wörterbücher/Dictionaries/Dictionnaires,* Berlín-Nova York, Walter de Gruyter.

HENDERSON, J. R. (1983) «Erasmus on the Art of Letter-Writing», dins Murphy, J.J. (1983:331-355).

HOLTUS, G. /METZELTIN, M. / SCHMITT, CH. (eds.) (1991) *Lexikon der Romanistischen Linguistik (LRL),* Tübingen, Max Niemeyer.

LÉPINETTE, B. (1990) «Les sources européennes d'une oeuvre lexicographique à visée didactique: el 'Vocabulario del Humanista' de L. Palmireno (1569, Valencia)», *MJF,* vol II.

LÓPEZ SERRANO, M. (1947) *Incunables españoles. «Obsidionis Rhodie descriptio», de Guillermo Caoursin,* C.S.I.C., Madrid.

M. COLÓN (1989) *La Corona de Aragón y las lenguas románicas. Miscelánea de homenaje para Germán Colón.* Tübingen, Holtus, G., Lüdi, G. i Metzeltin, M. (eds.).

MIETHANER-VENT, K. (1986) «Das Alphabet in der mittelalterlichen Lexikographie. Verwendungswein, Formen und Entwicklung des alphabetischen Anordnungsprinzips», dins Buridant, C. (1986:83-110).

MJF (1989-1993) *Miscel·lània Joan Fuster. Estudis de llengua i literatura,* Barcelona, P.A.M., Ferrando, A. i Hauf, A., (eds.).

MOLL, F. de B. (1959) «Les sources du Liber elegantiarum», *Actas e memórias do VII Congresso de Linguistica Românica,* Lisboa.

— (1960) *El «Liber elegantiarum». Lección profesada el día 9 de abril de 1959 en la Cátedra Milá y Fontanals,* Barcelona, Universidad de Barcelona, Facultad de Filosofía y Letras, (reed. en id. 1982:247-280).

— (1977) «Entorn del lèxic del 'Liber elegantiarum'», *CILLC IV,* pp. 117-140. (reed. en id. 1982:281-306).

— (1980) «Els sons i les formes en el 'Liber Elegantiarum'», dins (1980) *Romanica Europaea et Americana. Festschrift für Harri Meier,* Bouvier Verlag Herbert Grundmann, Bonn, pp. 307-315., (reed. en id. 1982: 307-315).

— (1982) *Textos i estudis medievals,* Montserrat, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

MORENO MALDONADO, J. (1888) *Biblioteca Colombina. Catálogo de sus libros impresos,* Sevilla, Sobrinos de Izquierdo.

MURPHY, J.J. (ed.) (1983) *Renaissance eloquence,* Berkeley-Los Angeles-Londres, University of California Press.

NADAL, J., M. (1992) *Llengua escrita i llengua nacional,* Barcelona, Quaderns Crema.

NEBRIJA, E. A. de (1951) *Vocabulario español-latino (Salamanca ¿1495?),* Madrid, Real Academia Española, reimp. facsímil.

— (1979) *Diccionario latino-español (Salamanca 1492),* Barcelona, Puvill.

NEBRIJA, E. A. de (1981) *Vocabulario de romance en latín,* Madrid, Castalia, (transc. crítica i introd., G. J. Macdonald).

NEBRIJA, E.A. DE / BUSA, G. (1987) *Diccionario latín-catalán y catalán-latín (Barcelona, Carles Amorós, 1507),* Barcelona, Puvill.

NORTON, F. J. (1978) *A Descriptive Catalogue of Printing in Spain and Portugal 1501-1520,* Cambridge, Cambridge University Press.

OLIVAR, M. (1936) «Notes entorn de la influència de l''ars dictandi' sobre la prosa catalana de cancilleria de finals del segle XIV», *Estudis Universitaris Catalans* XXII, pp. 631-653.

OLIVIERI, O. (1942) «I primi vocabolari italiani fino alla prima edizione della Crusca», *Studi di Filologia Italiana,* vol. VI, pp. 64-192.

PAU, J., (1986): *Obres*, Barcelona, Curial, (ed. Mariàngela Vilallonga).

PERCIVAL, W. K. (1975) «The Grammatical Tradition and the Rise of the Vernaculars», dins Sebeok, T. A. (1975), vol. I , pp. 231-275.

— (1976) «Renaissance Grammar: Rebellion or Evolution?», dins Tarugi, G. (1976), vol. II, pp. 73-90.

— (1983) «Grammar and Rhetoric in the Renaissance», dins Murphy, J.J. (1983), pp. 303-330.

PFISTER, M. (1990) «Die italianische Lexicographie von den Anfängen bis 1900», dins Hausmann, F.J. et alii (eds.) (1990:1844-1863).

REDONDO, A. (ed.) (1979) *L'humanisme dans les lettres espagnoles*, París, Librairie philosophique J. Vrin.

RICO, A./SOLÀ, J. (1991) «Gramaticografía y lexicografía. b) Lexicografía», dins Holtus,G./Metzeltin,M./Schmitt,Ch. (1991:281-310).

RICO, F. (1978) *Nebrija frente a los bárbaros. El canon de gramáticos nefastos en las polémicas del humanismo,* Salamanca, Universidad de Salamanca.

— (1979) «'Laudes litterarum': Humanisme et dignité de l'homme dans l'Espagne de la renaissance», dins Redondo, A. (ed.) (1979), pp. 31-50.

— (1981) «Lección y herencia de Elio Antonio de Nebrija», dins Rico, F./Soberanas, A.-J. (1981) pp. 9-17.

— (1983) «Petrarca y el 'humanismo catalán'», *CILLC VI*, pp. 257-291.

— (1984) «Antoni Canals y Petrarca. Para la fecha y las fuentes de 'Scipió e Aníbal'», *EMSG*, vol. I, pp. 285-288.

— (1993) *El sueño del humanismo. De Petrarca a Erasmo*, Madrid, Alianza Editorial.

RICO, F./SOBERANAS, A.-J. (1981) *Nebrija a Catalunya,* Barcelona, Biblioteca de Catalunya/U.A.B.

RIDRUEJO, E. (1979) «Notas romances en gramáticas latino-españolas del siglo XV», *RFE,* vol. LIX, pp. 47-80.

RIESCO BRAVO, F. (1949) *Incunables de la Biblioteca Universitaria de Salamanca*, Madrid, Cuerpo facultativo de archiveros, bibliotecarios y arqueólogos.
RIQUER, M. de (1969) «Medievalismo y humanismo en la Corona de Aragón a fines del siglo XIV», *VIII CHCA*, vol. I , II, pp. 221-235.
— (ed.) (1980) *Història de la literatura catalana*, vol. II, (2ª ed.) Ariel.
ROSSEBASTIANO BART, A. (1986) «Alle origini della lessicografia italiana», dins Buridant, C. (1986:113-156.).
RUBIÓ I BALAGUER, J. (1926) «Els textos de gramàtica a les escoles catalanes medievals», *La revista dels llibres*, 13, vol. II, (maig 1926), pp. 67-71.
— (1973) «Humanisme i Renaixement (segle XVI)», *VIII CHCA*, vol. II («La corona de Aragón en el siglo XVI»), pp. 9-36. (Reeditat dins id. 1990).
— (1979) *De l'Edat mitjana al Renaixement. Figures literàries de Catalunya i València*, Barcelona, Teide.
— (1990) *Humanisme i Renaixement*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
RUIZ I CALONJA, J. (1956) «Valor literario de los preámbulos de la cancillería real catalano-aragonesa en el siglo XV», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, XXVI, (1954-56), pp. 205-234
SANCHIS GUARNER, M. (1979) *Les Trobes en lahors de la Verge Maria. Estudi preliminar i transcripció*, València, Vicent García Editores.
SANDYS, J. E. (1906-8) *A History of Classical Scholarship*, vols. I, II, Cambridge, Cambridge, U.P.
SEBEOK, T.A. (ed.) (1975) *Historiography of Linguistics*, La Haia, Mouton.
SERRANO MORALES, J. E. (1898-1899) *Reseña histórica en forma de diccionario de las imprentas que han existido en Valencia*. València.
SOBERANAS, A. J. (1977) «Les edicions catalanes del Diccionari de Nebrija», *CILLC IV*, pp. 141-203.
— (1978) «Una companyia per regir les escoles de gramàtica i lògica de Cervera el curs 1440-1441», *BRABLB*, vol. XXXVII, (1977-1978), pp. 169-175.
— (1981) «Las 'Introductiones Latinae' de Nebrija en Cataluña. Guía bibliográfica», dins Rico, F./Soberanas, A.-J. (1981:19-62).
— (1983) «La edición barcelonesa de 1511 de las 'Introductiones Latinae' de Nebrija», dins *H. Blecua*, 1983:547-515.
SOBERANAS, A.-J./COLON, G. (1984) «El 'Thesaurus puerilis' d'Onofre Pou», *EMSG*, vol. I, pp. 357-360.
SOLÀ, J. (1979) «Sobre el llatí a l'ensenyament medieval», *Randa* 9, pp. 65-71.
— (1989a) «L'adaptació catalana (¿1645?) de les «Eleganze» d'Aldo Manuzio, el jove», dins (1989a) *M. Colon*, pp. 151-162.
— (1989b) «El català a les gramàtiques i els diccionaris llatins dels segles XVII-XVIII», *CILLC* VIII, vol. II, pp. 7-28. (Reed. en id. 1991).

— (1991a) *Episodis d'història de la llengua catalana*, Barcelona, Empúries.

TARUGI, G. (ed.) (1976) *Interrogativi dell'Umanesimo. Atti del X Convegno internazionale del Centro di studi umanistici montepulciano*, Florència, Leo S. Olschki.

VIII CHCA (1969) *VIII Congreso de Historia de la Corona de Aragón. (Valencia, 1 a 8 de octubre de 1967).* València.

VILALLONGA, M. (1993) *La literatura llatina a Catalunya al segle XV*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat-Curial.

— (1987) «Uns llibres de la biblioteca de Jeroni Pau», *SHPMR*, vol. II, pp. 221-234.

WISSOWA, G.,/KROLL, W. (eds.) (1910) *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft,* Stuttgart, Alfred Druckenmüller Verlag.

WITTLIN, C., J. (1993a): «Joan Roís de Corella. Introducció a una concordança de les seves obres», *ACILLC* IX, pp. -366.

FRANCISCO M. GIMENO BLAY

EL MANUSCRIT II-3096 (OLIM 2. LI.1) DE LA BIBLIOTECA DEL PALACIO REAL

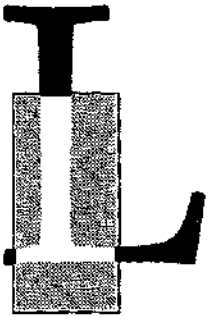

es notes que tot seguit exposem tenen la finalitat d'explicar l'estat actual del manuscrit miscel·lani II-3096 (*olim* 2.LI.1), custodiat a la Biblioteca del Palacio Real de PMadrid. Com es veurà a continuació, aquest manuscrit consta de dos miscel·lanis anteriors, diferenciats entre si –quant a la cronologia de còpia– per una mica més de mig segle.

Del manuscrit en qüestió, se n'han ocupat diversos autors des que al segle XIX el descrigué Jaume Massó i Torrents (Massó i Torrents 1888: 34-37; Round 1974-1979: 195; Blüher 1983: 126-128; Jorgensen Concheff 1985: 53, 108, 131 i 138; Martínez Romero 1985: 136-138). Encara que Massó el data al segle XIV, convé proposar com a mínim una doble datació: d'una banda, la darreria del segle XIV o la primeria del XV; de l'altra, la segona meitat d'aquest darrer segle.

L'estat actual del manuscrit és el resultat d'una incorrecta enquadernació realitzada a l'època de Ferran VII.[1] Segons la composició actual, el manuscrit presenta, entre d'altres obres completes i fragmentàries, el contingut següent:

[1] *Tragèdies de Sèneca*, (fulls 2 r.-32 v.). El títol que apareix al full 1r. el va assignar al segle XVIII el notari valencià Josep Marià Ortiz, que anotà en aquest manuscrit: *Tragedia de Hercules y Medea por M(osse)n Antoni de Vilaragud dedicada al rey D(o)n Juan el 1.*[2]

(1) Segons el que em van indicar les bibliotecàries, i pel tipus de ferros utilitzats, pertany a la primera meitat del segle XIX, més concretament al regnat de Ferran VII. De la mateixa època deu ser l'enquadernació del manuscrit 552 (*olim* 2.F.4), en el qual les pàgines de les rúbriques apareixen a la part final del llibre (en l'actualitat, fulls 199-209), per bé que, d'acord amb el costum medieval, haurien d'anar al principi.

(2) Posteriorment, algú va anotar en el mateix full: *Letra de d(o)n José Mariano Ortiz. Ms. del siglo XIV.*

[2] *Varia. regiment de sent Bernat en qual manera de ésser regida la casa e companya de bon hom que féu a son amich lo cavaller del Castell Ambròs* (fulls, 33 r-34 v);
[3] *Prefacio a les Profecies* (full 35 r); *Reconten les ystòries teutòniques...* (full 35 v);
[4] *Mestre Arnau de Vilanova. Profecies* (36 r-39 v);
[5] *Mossèn Ramon Servera* (fulls 40 r-49 r);
[6] *Regles de amor y parlament de un hom y una fembra fetes per M(ossè)n Domingo Marco* [sic] *a requesta de la Carrosa, dama del rey D(o)n Juan el 1 y carta amorosa de esta al rey y sa resposta* (fulls 50 r-100 r). Com en el cas de les *Tragèdies* de Sèneca, també ací el títol és de Josep Marià Ortiz, posseïdor, com es veurà, d'aquesta part del manuscrit.[3]

L'estructura textual, quant a la disposició, no aclareix res sobre el procés de formació d'aquest manuscrit. Una mirada atenta revela, com he dit més amunt, que ens trobem davant dos manuscrits miscel·lanis copiats amb mig segle o més de diferència i que, malgrat això, al segle XIX van ser units formant-ne un de sol. Els dos manuscrits miscel·lanis contenien:

1) L'**A** (darreria del XIV-primeria del XV), *Sèneca* i les *Regles d'amor*, és a dir, les obres que actualment es presenten amb els números **1 i 6**.
2) El **B** (segona meitat del XV), les obres que han estat senyalades amb els números **2, 3, 4 i 5**.

En tots dos casos sembla evident que els dos manuscrits es van concebre com a miscel·lanis de bon començament, atès que la seua escriptura és uniforme. Dues persones, separades en el temps, copien ambdós miscel·lanis, **A** i **B**.

La reivindicació de la importància d'aquest fet no es basa solament en l'actual estructura codicològica, sinó en el fet que l'enquadernació del XIX, a més d'aplegar dos manuscrits distints, va dislocar la presentació originària de l'**A**.

Una anàlisi detinguda del miscel·lani **A** demostra, tal com ja s'ha indicat, que l'estructura originària va quedar desfigurada, entre altres raons, perquè ja a principis del segle XIX aquest manuscrit estava desenquadernat, tal com indicava V. Salvà: «It is rather singular that both these manuscripts should have fallen into my hand, as they are bound separately», (Salvà, 1826: 135). Aquest autor afirma seguidament que per la semblança gràfica i per la numeració de les *Tragèdies* i les *Regles d'amor*, totes dues devien formar un únic manuscrit, i proporciona en la descripció l'ordre de l'original del miscel·lani **A**, de primer les *Regles d'amor* i després les *Tragèdies* de Sèneca. Així s'explica que aquestes darreres es presenten actualment d'una manera incompleta.

És difícil saber, però, si el manuscrit estava ja desenquadernat al segle XVIII, quan va pertànyer a la biblioteca privada de Josep Marià Ortiz. L'únic esment conegut que n'ofereix Ortiz no dóna cap llum sobre el particular: «A estos precedió Don Domingo

(3) Una anotació posterior, al marge dret del full 50 r., aclareix l'autoria del títol en aquests termes: *Letra de d(o)n José Mariano Ortiz. Ms. del siglo XIV.*

Mascó, consejero del señor Don Juan el I de Aragón, autor de la *Tragèdia de Hom enamorat y la fembra satisfeta*, alusiva al amor que profesaba el rey Don Juan a Doña Carroza, Dama de la Reyna, que se representó en el Real de Valencia el abril de 1394, la que original con varias notas de la misma letra posee el Informante...» (Ortiz, 1782: 39).

Efectivament, les *Tragèdies* i les *Regles d'amor* constituïen un únic manuscrit, actualment incomplet en allò que fa a la part de les *Tragèdies*, tal com és conservat en el II-3096 del Palacio, i es presentava amb un ordre distint de l'actual: en primer lloc, hi havia les *Regles d'amor*, i en segon lloc, les *Tragèdies de Sèneca*, manuscrit incomplet, que finalitza amb el començament de la tragèdia d'*Agamèmnon.*

La reconstrucció del manuscrit original, sobre la base de la numeració antiga i segons la correspondència actual, és aquesta:

Foliació antiga (darreria s. XIV)	Foliació moderna (s. XIX)	Foliació antiga (darreria s. XIV)	Foliació moderna (s. XIX)
II?	50	XXIX	64
III?	51	XXX	65
IV?	52	XXXI	66
V?	53	XXXII	67
VI?	54	XXXII	68
VII?	55	XXXIIII	69
VIII?	56	XXXV	70
IX?	57	XXXVI	71
X?	58	XXXVII	85
XI	59	XXXVIII	86
XII	72	XXXIX	87
XIII	73	XL	88
XIV	74	XLI	89
XV	75	XLII	90
XVI	76	XLIII	91
XVII	77	XXXXIIII	92
XVIII	78	XLV	93
XIX	79	XLVI	94
XX	80	XLVII	95
XXI	81	XLVIII	96
XXII	82	XLVIIII	97
XXIII	83	L	98
XXIV	84	LI	99
XXV	60	LII	100
XXVI	61	LIII	101
XXVII	62	LIV	1
XXVIII	63	LV	2

Foliació antiga (darreria s. XIV)	Foliació moderna (s. XIX)	Foliació antiga (darreria s. XIV)	Foliació moderna (s. XIX)
LVI	3	LXXIII	(*falta*)
LVII	4	LXXIIII	19
LVIII	5	LXXV	20
LIX	6	LXXVI	21
LX	7	LXXVII	22
LXI	8	LXXVIII	23
LXII	9	LXXIX	24
LXIII	10	LXXX	(*falta*)
LXIV	11	LXXXI	25
LXV	12	LXXXII	26
LXVI	13	LXXXIII	27
LXVII	14	LXXXIV	28
LXVIII	15	LXXXV	29
LXIX	16	LXXXVI	30
LXX	17	LXXXVII	31
LXXI	18	LXXXVIII	32
LXXII	(*falta*)		

La reconstrucció proposada queda corroborada, a més, pels reclams, que apareixen en les pàgines següents:

1) Full XII v (72 v): *(l)a tua.*
   A la qual fembra respon [full XIII r (73 r)] la tua bella...
2) Full XXIIII v (84 v): *fembres.*
   ... una companya de vils [full XXXVII r (85 r)] fembres, mas eren...
3) Full XXXVI v (71 v): *ne fahia.*
   ... que si altra persona [full XXXVII r (85 r)] ne fahia mil...
4) Full XLVIII v (96 v): *les sues.*
   ... lo porter córrech tost pendre [full XLVIII r (full 97 r)] les sues armes...
5) Full LXXVIII v (23 v): *se'n tornà.*
   ... en lo fluix com [full LXXIX r (24 r)] se'n tornà...

Tal com es desprèn d'això, l'enquadernació del segle XIX no solament va canviar l'ordre original de les dues obres del miscel·lani A, sinó que, en el cas de les *Regles d'amor*, va capgirar, a més, l'ordre dels quaderns: col·locà en segon lloc el tercer quadern i va posar aquest en el lloc d'aquell. Un altre element que crida l'atenció és que, mentre que els quatre primers quaderns tenen dotze fulls, el cinquè en té trenta, i que, del sisè, només se'n conserven deu actualment.

Per acabar, faltaria traçar succintament la història del miscel·lani **A**, tot abordant els dubtes que sorgeixen sobre el temps i el lloc de redacció. Els autors que han comentat el manuscrit, en proporcionen datacions diverses: Massó el situa al segle XIV, mentre que Gutiérrez del Caño, en editar les *Tragèdies*, proposa el segle XV. La inconcreció d'ambdues datacions ha permès que alguns autors presentaren aquestes dues hipòtesis com a irreconciliables (Round 1974-1979: 195). El fet que no hi ha un colofó i que l'escriptura emprada s'utilitzara a la Corona d'Aragó durant els anys finals del segle XIV i els primers del XV, reconcilien totes dues posicions, d'antuvi allunyades. Siga com siga, hi ha un terme *a quo* de còpia del miscel·lani **A**, i és la data de la traducció de les *Regles d'amor*, que, segons A. Pagès, pot ser entre el 1387 i el 1389 (Pagès, 1930: XV). Si la traducció es va fer durant aquests anys, fóra ben possible que aquestes *Regles d'amor* s'hagueren representat al «Real de Valencia el abril de 1394», segons que informa J.M. Ortiz (Ortiz, 1782: 39).

Més dificultosa és la resolució de l'interrogant sobre el centre de còpia. Tot sembla indicar que va ser la Cancelleria Reial. Així ho sembla confirmar l'autor de la traducció –Domènec Mascó– i la dedicatòria a Joan I. També l'escriptura i la forma de presentació del text en cadascuna de les pàgines recorda els registres de la Cancelleria i els manuscrits que amb format de llibre-registre transmeteren la literatura en les llengües vulgars (Gimeno Blay, 1991: 229 i s.).

Atès que el manuscrit va poder ser copiat entre el 1389 i el primer quart del segle XV, quina n'ha estat la història fins a l'actualitat? No disposem de notícies certes fins al segle XVIII. Josep Marià Ortiz en proporciona la primera quan designa les *Regles d'amor* com la tragèdia d'«Hom enamorat y la fembra satisfeta, alusiva al amor que profesaba el rey Don Juan a Doña Cararroza...» (Ortiz, 1782: 39). L'afirmació que aquest autor fa de posseir un manuscrit que conté aquest text («... la que original con varias notas de la misma letra posee el Informante...»; (Ortiz, 1782: 39), i l'anotació autògrafa d'Ortiz que apareix en el manuscrit II-3096 de la Biblioteca de Palacio, permeten identificar aquest darrer amb el que va posseir Ortiz a València el segle XVIII.

El 1826, V. Salvà, des d'Anglaterra, en el seu catàleg de llibres espanyols i portuguesos, enregistra un manuscrit amb el número 1345 que sens dubte és el mateix miscel·lani **A** inclòs en el II-3096. A més, amb tota seguretat és el mateix que va posseir J.M. Ortiz fins a la seua mort el 1799. El 1826 apareixen citades per primera vegada les dues obres que integren el miscel·lani **A**, i de forma separada, és a dir, formant dos volums manuscrits (Salvà, 1826: 135).

Igualment es pot afirmar que els manuscrits a què es refereix J. Pastor Fuster (1827, I: 11) són els mateixos que van pertànyer a J.M. Ortiz, i això es desprèn dels fets següents:

1) De la descripció que proporciona d'un manuscrit, per a ell del segle XV, que contenia les *Tragèdies de Sèneca*, i que «solo he visto y tenido la primera que

es de: Ercules y Medea». Sense que se'n puga saber per quina raó, J. Pastor Fuster afirma que aquest «códice contenía las nueve restantes Tragedias, porque además del argumento de dicha primera tragedia (...) sigue el argumento de la segunda...». A més, sobre el començament del manuscrit informa que «empieza sin la primera letra inicial: «a primera Tragèdia conté la gran furor de Ercules»» (Fuster, 1827, I: 11 i Schiff, 1905: 130) (Facs. 1), inici que es correspon amb l'actual full r. del manuscrit II-1096 de la Biblioteca del Palacio Real.

2) En tractar de Domènec Mascó, copia el mateix títol que amb lletra de Josep Marià Ortiz apareix al manuscrit II-3096. Fuster, a més, diu d'aquesta obra que l'ha tinguda en el seu poder i que és inclosa en un manuscrit de 52 fulls (Fuster, 1827, I: 19). Actualment, les *Regles d'amor* ocupen del full 50 r. al 100 r. al manuscrit del Palacio.

Ara bé, Fuster degué veure el manuscrit miscel·lani **A** ja desenquadernat abans del 1826, data d'impressió del catàleg de V. Salvà. Certament, el manuscrit es va trobar a mans de Josep Marià Ortiz fins a la seua mort, l'any 1779. Per a Barrera Leirado, «perdióse este códice a la muerte de su poseedor, acaecida en 1779» (Barrera y Leirado, 1860: 239). Fa la impressió, però, que, incorrectament crec, Barrera converteix J.M. Ortiz en propietari de dos manuscrits que contenien les *Regles d'amor*, quan en realitat només n'és un. L'indueixen a aquesta confusió les fonts d'informació que utilitza i el fet que, possiblement, ell mai no va veure el manuscrit original. Vegem-ne per què:

1) En primer lloc, basant-se en Josep Marià Ortiz i referint-se a Domènec Mascó, afirma: «Escribió una tragedia titulada: «L'hom enamorat y la fembra satisfeta», alusiva al amor que profesaba el Rey don Juan a doña Carroza, dama de la Reina. El original de este drama, que se representó en el Real de Valencia por abril de 1394, formaba un precioso códice, que con anotaciones de la misma letra, poseía en 1782 (...) don Mariano José Ortiz...» (Barrera y Leyrado, 1860: 238-239). Aquest manuscrit és el que es degué perdre, a parer de Barrera, amb la mort d'Ortiz el 1799.
2) En segon lloc, utilitzant com a font informativa el catàleg de V. Salvà, afirma: «Otra obra de mosen Domingo Mascó, intitulada: 'Regles de amor y parlament de un hom y una fembra' se conservaba en otro códice, también del siglo XIV, que fue del mismo Ortiz, y don Vicente Salvà anunció existente en su librería de Londres, año 1826» (Barrera y Leyrado, 1860, 239).

Barrera y Leirado caigué en l'error induït pel fet que J. M. Ortiz es refereix en l'informe a les *Regles d'amor* amb el títol d'"Hom enamorat y la fembra satisfeta",

el tenor del qual no és igual que el que el mateix Ortiz anotà en el manuscrit original i que va copiar textualment Salvà.

Finalment, el miscel·lani **A**, segons Gutiérrez del Caño (1914: XXVIII), degué entrar a formar part de la Biblioteca Real entre el 1826 i el 1829. Incorporat també a aquesta, s'hi va afegir el miscel·lani **B**, i, enquadernats conjuntament, formaren el manuscrit **2.LI.1**, actual **II-3096**.

FRANCISCO M. GIMENO BLAY
Universitat de València

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

BARRERA Y LEIRADO, C. A. de la (1860) *Catálogo bibliográfico y biográfico del teatro antiguo español desde sus orígenes hasta mediados del siglo XVIII,* Madrid, Imprenta de Rivadeneyra.

BLÜHER, K.A. (1983) *Séneca en España. Investigaciones sobre la recepción de Séneca en España desde el siglo XII hasta el siglo XVIII*, Madrid, Editorial Gredos.

FUSTER, J.P. (1827) *Biblioteca Valenciana,* València.

GIMENO BLAY, F.M. (1991) «A propósito del manuscrito vulgar del Trescientos: El escurialense K.I.6 y la minúscula cursiva libraria de la Corona de Aragón», *Scrittura e Civiltà,* 15, Florència, L.S. Olschki, pp. 205-245.

GUTIÉRREZ DEL CAÑO, M. (1914) *Producción dramática valenciana,* València.

JORGENSEN CONCHEFF, B. (1985) *Bibliography of Old Catalan Texts,* Madison, The Hispanic Seminary of Medieval Studies.

MARTÍNEZ ROMERO, T. (1985) «Sobre l'autoria de la traducció catalana de les Tragèdies de Sèneca». *Estudis de llengua i literatura catalanes. XI. Miscel·lània Antoni Badia i Margarit, 3,* Montserrat, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

MASSÓ TORRENTS, J. (1888) *Manuscritos catalanes de la biblioteca de S.M. Noticias para un catálogo razonado por...*, Barcelona.

ORTIZ, J.M. (1782) *Descubrimiento de las leyes palatinas... que V.M. tiene como a Rey de Aragón en vuestro Palacio,* Madrid, Imprenta y Librería de Andrés de Sotos.

PAGÈS, A. (1930) *Andreae Capellani regii francorum De Amore Libri tres. Text llatí amb la traducció catalana del segle XVI*, Castelló de la Plana, Societat Castellonenca de Cultura.

ROUND, N.G. (1974-1979) «Las traducciones medievales catalanas y castellanas de las tragedias de Séneca», *Anuario de Estudios Medievales,* 9, Barcelona, Consejo Superior de Investigaciones Científicas.

SALVÀ, V. (1826) *A Catalogue of Spanish and Portuguese Books, with occasional literary and biographical remarks,* Londres.

SCHIFF, M. (1905) *La bibliothèque du Marquis de Santillane,* París.

a primera tragedia conte la gran furor de Ercules
la qual pres en lo sacrifici qui feu de lit9 qui per se
guia sa muller Megera E perco que aquesta trage
dia sia pus facilment entesa devem en loch de argument
presuposar que Ercules fon fill de almena en altra manera
dita alcimena muller del Rey amphitrion dela qual segons
fenexen los poetes Jupiter deu del Cel fill de Saturnus hac
aquest fill co es Ercules lo qual Juno dessa germana e
muller del dit deu Jupiter com hagues per malvolencia en
veiat e lassat per grans treballs manali que anas als
inferns ab Teseu perco que moris alli la qual anada Er
cules accepta ab gran esfors E com hagues lo dit Ercules
presa per muller a Megera filla del Rey Creon dela qual
hague molts fills ell stant en linfern lit9 lo qual Ercules
havia exellat pres per impugnacio la Ciutat de Tebes e
ocis lo Rey Creon pare de Megera e los germans de aquella
E napres demana per muller a Megera la qual com aco deve
gas totalment lit9 li proposa la mort de ella e de sos fills sino
volie consentir a son voler E napres Ercules retornant dels
inferns ab gran victoria de tots los perills que alli eren in
format de co que lit9 havia comes mata a elle a tots los seus
E com Ercules fes sacrifici de lit9 apres quel hac mort e fes
oracio a Jupiter apres lo dit sacrifici Juno la dita dessa haver
gran enveia e desplaer del retornament de Ercules deu in
ferns feu venir a aquell fahent la dita oracio tants de furor
que ocis sa muller Megera e tots sos fills de que Ercules
retornat en si mateix se dolgue molt tristament Altres dic
que Ercules absent sos fills cometeren adulteri ab lur mare
Megera Ercules retornat e sabuda la malvestat de aquells
ocis los de que indignada fon convencida enca segons posa
Ovidi en lo seten libre Mathamorfoseos

1) Biblioteca del Palacio Real, ms. II-3096, full 2 r.

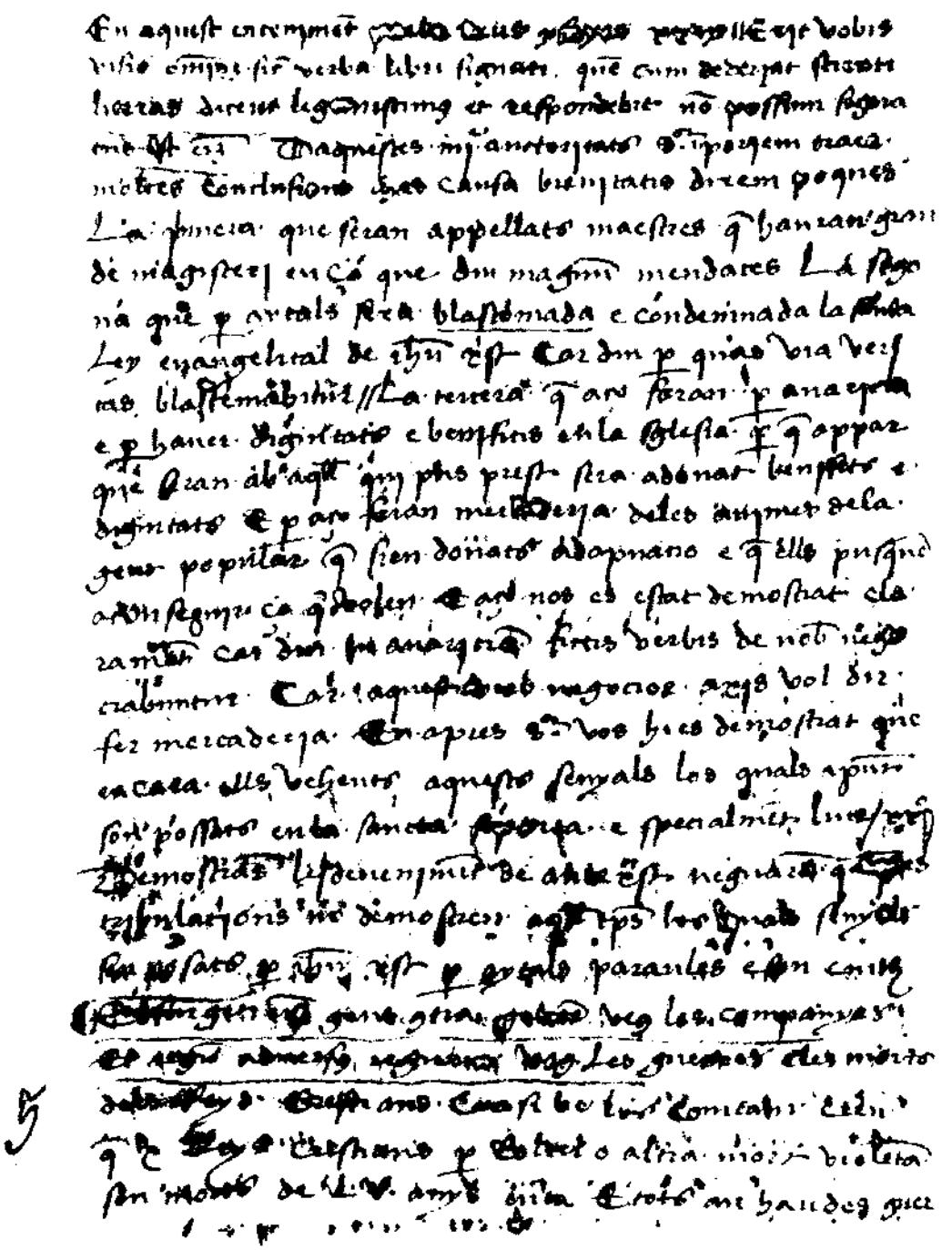

2) Biblioteca del Palacio Real, ms. II-3096, full 46 v.

naix gran fellonia e mill temps nos poden concordar doches
aquestes coses axi breument auos dites he les altres mane
res finals damor auos les leix que les conegats car not
volem perdonar algun vegar nit volem fort carregar
de treball

Si lamor finida pod tornar en sa vida

Mas aci pories demanar si lamor finida pod tornar
en sa vida e si deffalliment damor ve per ignorancia de
fet sens dupte fer se pot si empero vinga per deffalliment
del amant o deffalliment dela natura daquell dich que no
pod tornar en sa vida mas empero no es impossible cosa
car refahiment de natura hi pod socorrer mas si denguna
vegada ses deuinga de colpa damduy no crehem que puxa
tornar en son estament mas tot hom deu desemparar ay
tal amor que depuix que haia prouada vnamor tots temps
li deu portar honor Car penssar se pod quen deu esser oblidos
si vna fembra ha fet adulteri abell car qual cosa seria pijor
ahom que si ho feya hom assa muller si empero la fembra
es segura duna amor tots treballs ne sofferra mas atart
es que pus vnamor sia partida que torne en lo primer
punct in estament

[illegible] a com vnamor es
partida es difficil cosa
que jamas torne en
lo punct primer

Dela conexenssa de cambiada mor

Aquestes coses nos he axi demostrades assats ab breu pa
raula la qual vos ajuste al sobiran tractat dela conexen
ssa dela cambiada mor la qual cosa es profitosa a tots amans
e necessaria Car nenguna cosa es tan necessaria en amor
com conexer no duptosament qual sia lo voler e lo atalen
tament damor car son aquesta part sia enganat algu de
alguna error daytal amor non reben gran amor e non po

3) Biblioteca del Palacio Real, ms. II-3096, full 89 r. (numeració antiga XLI).

«Enfre la vinya e·l fenollar»? La composició del «Llibre d'amic e Amat» i l'experiència mística de Ramon Llull
«Enfre la vinya e·l fenollar»? The composition of the *Llibre d'amic e Amat* and Ramon Llull's mystical experience
Albert Soler

The essay's main purpose is to eradicate the topic that the *Blaquerna* is in fact Llull's autobiography and that the LAA reflects in a direct way R. Llull's mystical experience. While the LAA fits perfectly the general structure of the *Blaquerna* and could very well have originally been conceived as a part of this novel, the evidence so far available seems to indicate that the LAA never existed as an independent text.

De la Forest Gasta *al* Lignum crucis. *Edició d'un poema anònim del segle XIV*
From the *Forest gasta* to the *Lignum crucis*. Edition of an anonimous poem from the 14 th century
Josep Pujol

The text edited is an extant fragment, copied by the end of the XIVc and now kept in the Library of the monastery of Montserrat, of a medieval *Cançoner* written in the occitan-catalan language normally used by Catalan poets of the period. This rare sample shows the transference to poems written in the vernacular, of the symbolism related to the Cross, otherwise characteristic of Latin medieval hymnology. The author traces some parallellism with a poem by Peire Cardenal.

El cos, el sexe i la dona en el Recull d'eximplis
The body, sex and women, in the *Recull d'eximplis*
J.A. Ysern i Lagarda

The collection of *exempla* edited by Marià Aguiló in 1881, samples materials related to all kinds of subjects, not excluding some –like those explored in this article– of an humorous or rather misogynous nature, related to sexual behaviour, where women are presented as a mischivious source of moral danger.

La terminologia de l'armament a la versió catalana del segle xiv de l'«Epitoma rei militaris» de Flavi Vegeci Renat
Words related to armament in the 14 th century. Catalan Version of the *Epitoma rei militaris* by Flavius Vegetius
Antoni I. Alomar i Canyelles

This is a classified inventary, as well as an etymological and comparative study, of lexemes related to the semantic field of armament to be found in the 14 th century Catalan version of the famous*Epitoma rei militaris* by Flavius Vegetius.

El jo literari i les noves rimades de Pere March
The literary «I» in Pere March's «noves rimades»
Lluís Cabré

This article first surveys the use of the first person in medieval writing, showing its literary worth, and establishing the validity of this approach to Catalan literature. Secondly, it is suggested that Catalan fourteenth-century *noves rimades* are a genre in which a substantial amount of creativity and empirical circumstance were virtually unavoidable, at least when written in a courtly environment. Both these general points of view provide the framework for a close analysis of Pere March's *noves*. Special attention is given to his merging of a wide range of literary traditions that interact with his different *personae*, either to build up courtly *divertimenti (Lo compte final, Lo mal d'amor)* or to epitomise chivalric culture *(L'arnés del cavaller).*

Romeu Llull i la poesia de certamen: els Vint triomfs
Romeu Llull and the contest poetry: The *Vint triomfs*
Jaume Turró

This is an edition of a long religious poem by Romeu Llull († 1496) , on the subject of the twenty excellencies or prerogatives of the Virgin Mary. The editor situates this text, most probably written as the poet's participation to a competition or «certamen poètic» in honour of the Virgin Mary, in the context of the religious poetry of the time.

Quin mal és lo besar? (Literatura i moral al voltant de la quarta línia de l'amor)
Quin mal és lo besar» or *«What's wrong with kissing?* (Literature and morals, with regard to the fourth class of love)

Xavier Renedo Puig

After a quick survey of the rules about the art of kissing in the courtly love tradition and in the French *artes amandi* of the Middle Ages, this paper focuses on the moral rules about the kiss diffused in the books by the grey friar Francesc Eiximenis (1327-1409). The discussion about the kiss in chapter 176 of the *Tirant lo Blanc* –a medieval chivalric romance written by Joanot Martorell between 1460 and 1468– is approached through the contrast between Eiximenis' moral rules and the profan rules. As a result of this analysis a better understanding of the ideas and attitudes of the romance heroes is achieved.

Notes sobre la difusió de les obres de Nicolau Trevet a Catalunya: la traducció de les Tragèdies *de Sèneca i els comentaris de Trevet*
Nicolau Trevet's Work in Catalonia: the traslation of Seneca's *Tragedies* and the comentaries by Trevet.

Tomàs Martínez

This essay studies N.Trevet's influence on medieval Catalan letters by means of a direct analysis of the extant Catalan version of Seneca's *Tragedies*.

Els rudimenta grammatices *de Niccolò Perotti, inspiradors del* liber elegantiarum *de Joan Esteve.*
Niccolò Perotti's *Rudimenta gramatices* and Joan Esteve's *Liber elegantiarum.*

Lluís B. Polanco Roig

The study of the evolution of humanism and Renaissance within the Catalan speaking area has not paid enough attention to the process of innovation and adaptation of Latin grammar and rethoric. It is the author's conclusion that the work of the Valentian Joan Esteve *Liber elegantiarum* (1489) is, to a great extent, a re-ordering of the matters discussed in *Rudimenta gramatices* (1473) by N. Perotti (1429-1480).

El manuscrit II-3096 (olim 2. Ll.1) de la Biblioteca del Palacio Real

The Ms. II-3096 (olim 2.Ll.1) of the «Biblioteca del Palacio Real» (Royal Palace's Library, Madrid)

F. M. Gimeno Blay

The author proposes a reconstruction of the structure of this manuscript, made up by the factitious union of two miscellaneous volumes. The manuscript was already described by Massó i Torrents, Round, Blüher, Jorgensen Concheff and Martínez Romero